

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1917

bron

*Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1916-1917. E.J. Brill, Leiden 1917*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003191701_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

**Verslag van de jaarlijksche vergadering,
gehouden te Leiden op den 13^{den} Juni 1917.**

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 16^{den} Mei 1917.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag* den 13^{den} Juni, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. L. KNAPPERT, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van den Heer Dr. J.L. WALCH: 'Een nationaal tooneel'.

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

* Door het Bestuur zal worden voorgesteld de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt VIII).

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de beschikbare renten van het Fonds te verleen:

a. fl. 100 aan de Vereeniging 'Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief', gevestigd te 's-Gravenhage;

b. fl. 75 aan het fonds bijeengebracht ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van den Heer J.F.M. STERCK als Schoolopziener, ten einde hem in staat te stellen zijne uitgaaf der Werken van J.A. ALBERDINGK THIJM voort te zetten en te voltooien.

X.

Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van den Heer Mr. J.H. ABENDANON die aan de beurt van aftreden is en van wijlen den Heer CH. A. VAN OPHUIJSEN. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen bestaan uit de Heeren:

1. *a.* DR. J.W. MULLER.

b. DR. A. BEETS.

2. *a.* CH. R. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

b. F.A. LIEFRINCK.

XI.

Verkiezing van een Bibliothecaris in de plaats van den volgens art. 75 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal bestaat uit de Heeren:

a. L.D. PETIT.

b. DR. D.C. HESSELING.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris.*

De Vergadering wordt bijgewoond door de Bestuursleden: L. Knappert, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, J. Huizinga, K. Sneyders de Vogel, J.W. Muller, J.F.M. Sterck, J. Verdam, S.G. de Vries, *Secretaris*, door L.D. Petit, *Bibliothecaris*, door de gewone Leden: J.L. Walch, J. Herderscheê, G.J.W. Koolemans Beijnen, A.W. Weissman, Ph. S. van Ronkel, Mevr. W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, E. Slijper, A.G. van Hamel, R. van der Meulen Rz., C.H. Ph. Meyer, J. Kleyntjens, J. Bosboom Nz., P.A.A. Boeser, H.E. Greve, J. van der Valk, C.H. Ebbinge Wubben, B.D. Eerdmans, N.J. Krom, J.C.G. Jonker, C. Peltenburg, Leo van Puyvelde, J.E. Kroon, C. te Lintum, Ch. R. Bakhuizen van den Brink, W.P. van Stockum Jr., A. Beets, J.B. Breukelman, H. Blink, D.C. Hesseling, W.F. Leemans, P.J. Blok, F.A. Lieftrinck, Vincent Loosjes (Haarlem), Mej. E.R. Oppenheim, A. Hoyneck van Papendrecht, A. Eekhof, N. van Wijk, D. Plooy, H.E. van Gelder, Mej. Annie Salomons, Mej. C. Serrurier, Mej. A. van der Flier, G. Kalff, W. Draaijer, Mej. A.G. de Leeuw, Mevr. M.C. Kooy-Van Zeggelen, E. van Biema, J.M. Hoogvliet, B.A.P. van Dam, C. Snouck Hurgronje, Vincent Loosjes Az. (Amsterdam), H.M. Werner, Mevr. Th. Hoven, Mej. N.M.C. Sloot, Mej. J.W.A. Naber, C.P. Burger Jr., L.A. Kesper, J.C. Overvoorde, Dirk Coster, F. Pijper, Mevr. J. van Ammers-Küller, Joh. de Meester, B. Kruitwagen.

I. De Voorzitter de Heer Dr. L. Knappert opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak, door hem ter uitgaaf afgestaan en hierachter gedrukt (Bijlage I).

II. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten eerst punt III-VIII van den Beschrijvingsbrief en eerst daarna II te behandelen.

III-IV. Door den Secretaris en den Bibliothecaris worden hunne jaarverslagen voorgelezen. Beide worden in dank aanvaard voor de Handelingen (hierachter, Bijlagen III-IV).

V. Namens de Commissie, bestaande uit HH. Dr. D.C. Hesseling en Dr. J.E. Kroon, in de Maandvergadering van 13 April benoemd tot nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage V), bericht de Heer Kroon, dat zij alles nauwkeurig hebben nagegaan en in de beste orde hebben bevonden, zoodat zij konden voorstellen hem onder dankzegging te ontlasten. Waartoe besloten werd. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan de genoemde heeren en aan den Penningmeester. Hij herinnert hierbij aan hetgeen zooeven door den Secretaris in zijn verslag is gezegd betreffende de noodzakelijk gebleken verhooging van inkomsten, die wellicht te bereiken zou zijn doordat sommige leden vrijwillig hunne jaarlijksche bijdrage van 6 tot 10 gulden verhoogden. Mochten enkele aanwezigen hiertoe bereid zijn, dan werd hun daartoe de gelegenheid thans gegeven¹.

VI-VII. De Jaarverslagen der Commissiën voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde worden door de Secretarissen HH. Dr. J.W. Muller en Dr. J. Huizinga voorgelezen en beide in dank aanvaard voor de Handelingen (Bijlagen VI-VII). Naar aanleiding van hetgeen in eerstgenoemd verslag wordt bericht omtrent eene voorgenomen tweede uitgaaf van Bontekoe's *Reizen* bewerkt door den Heer Dr. G.J. Hoogewerff, wijst

1 Hiervan werd gebruik gemaakt door HH. Ch. R. Bakhuizen van den Brink, E. van Biema, W.F. Leemans (met terugwerkende kracht over 1914-1916), Vincent Loosjes Az. (Amsterdam) en Vincent Loosjes (Haarlem). In het geheel hebben dus thans 25 leden vrijwillig hunne jaarlijksche bijdrage tot 10 gld. verhoogd.

de Heer Dr. C. te Lintum er op, dat op de eerste uitgaaf dier bewerking vele aanmerkingen zijn gemaakt van bevoegde zijde, in het bijzonder wat betreft de aanteekeningen op aardrijkskundig gebied. Hij acht het geraden voor de nieuwe uitgaaf samenwerking te zoeken met een bevoegd geograaf.

De Heer Muller antwoordt hierop, dat dit alreeds is geschied en ook verder geschieden zal, om het werk zoo goed mogelijk en nog aantrekkelijker voor velen te maken dan het nu reeds was, blijkens den korten tijd waarin de eerste druk uitverkocht is geraakt.

VIII. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 4 Mei benoemd, doet de Heer Dr. A. Eekhof mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij, nl. volgens besluit dier Maandvergadering, 30 gewone en 3 buitenlandsche leden. De Commissie waarin met den Heer Eekhof zitting hadden HH. Mr. D. van Blom, Dr. P.A.A. Boeser, Dr. V.F. Büchner, Dr. J. Heinsius, J.M.N. Kapteyn, Dr. R. van der Meulen Rz., Dr. K. Sneyders de Vogel en Dr. S.G. de Vries, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 233 stembiljetten. Drie der voorgestelden voor het gewone lidmaatschap hebben een gelijk aantal stemmen op zich vereenigd: de Commissie stelt voor alle drie als gekozen te beschouwen. Nadat hiertoe was besloten, deelt de Heer Eekhof mede, dat gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Mr. P.J.M. Aalberse te Leiden.

F. Bastiaanse te Hilversum.

K.P.C. de Bazel te Bussum.

Henri van Booven te Hilversum.

Dr. J.K. de Cock te Scheveningen.

Dr. H.P. Coster te 's-Hertogenbosch.

Mevr. A. Draaijer-De Haas te Leiden.
 Mr. M.I. Duparc te 's-Gravenhage.
 Dr. P.J. Enk te Leiden.
 Dr. B. Faddegon te Doorn.
 Dr. A.C.J.A. Greebe te 's-Gravenhage.
 Just. Havelaar te Bloemendaal.
 Dr. G.J. Heering te Leiden.
 Mevr. C.A. de Jong van Beek en Donk-Kluyver te 's-Gravenhage.
 C.R. de Klerk te Amsterdam.
 Mevr. E. Korevaar-Hesseling te Rijswijk Z.-H.
 Jhr. Dr. J. Loudon te 's-Gravenhage.
 Mej. Dr. E. Neurdenburg te Amsterdam.
 Raden Mas Noto Soeroto te 's-Gravenhage.
 Mej. A.L. Oppenheim te 's-Gravenhage.
 Dr. G.E. Opstelten te Haarlem.
 Fred. Oudschans Dentz te 's-Gravenhage.
 J.C. Ramaer te 's-Gravenhage.
 W.M.C. Regt te Oudshoorn.
 Mr. P.H. Ritter Jr. (Rud. Atele) te Middelburg.
 H. Roelvink te Amsterdam.
 Dr. K.H. Roessingh te Leiden.
 Dr. J.R. Slotemaker de Bruine te Utrecht.
 J.C.C. Tonnet te 's-Gravenhage.
 Dr. H.D. Verdam te Sneek.
 Corn. Veth te Amsterdam.
 H. Zondervan te Groningen.

Buitenlandsche Leden:

Romain Rolland te Villeneuve.
 H. Teirlinck te Linkebeek.
 Felix Timmermans te Lier.
 De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Heer Eekhof en aan zijne medeleden der Commissie

voor stemopneming en verklaart daarop de Vergadering voor ongeveer een uur geschorst.

II. Na heropening der Vergadering wordt het woord verleend aan den Heer Dr. J.L. Walch voor zijne onder n° II aangekondigde voordracht 'Een nationaal tooneel'. De Voorzitter betuigt hem na deze voordracht, onder luide teekenen van instemming der aanwezigen, den hartelijken dank der Vergadering en verzoekt hem haar wel te willen afstaan ter uitgaaf in de 'Handelingen'. De Heer Walch verklaart zich hiertoe bereid (zie hierachter, Bijlage II).

IX. De beide voorstellen der Maandelijksche Vergadering betreffende het besteden der beschikbare renten van het Fonds, n° IX *a-b*, worden met algemeene stemmen aangenomen.

X- XI. Bij de hierop volgende verkiezingen worden tot Bestuursleden benoemd HH. Dr. J.W. Muller en Ch. R. Bakhuizen van den Brink en wordt als Bibliothecaris herbenoemd de Heer L.D. Petit. De Heer Muller, ter Vergadering aanwezig, verklaart zich bereid de benoeming te aanvaarden. Hetzelfde verklaart de Heer Verdam uit naam van den Heer Bakhuizen van den Brink die kort te voren de Vergadering had moeten verlaten.

Bij de hierop volgende rondvraag betuigt de Heer Dr. H.E. van Gelder uit naam van het Bestuur der Vereeniging 'Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief' zijn dank voor het zoeven verleend bedrag. Ook de Heer J.F.M. Sterck betuigt zijnerzijds dank voor den verleenden steun voor de uitgaaf der werken van J.A. Alberdingk Thijm. Vooral welkom is hem die steun omdat hij dien opvat als eene hulde hier gebracht aan de nagedachtenis van den auteur dier belangrijke en nog al te weinig bekende werken.

De Heer H.M. Werner maakt zich tot tolk der aanwezigen door het uitspreken van dank aan den Voorzitter voor zijne leiding en vooral voor zijne heden gehouden toespraak.

De Heer Dr. C.P. Burger Jr. spreekt zijn leedwezen uit over het besluit der Maandelijksche Vergadering van 4 Mei ll., dit jaar geen gemeenschappelijken maaltijd te houden. Hij voor zich acht zulk een besluit niet gemotiveerd en vreest dat het gewoonte zal worden geen maaltijden meer te houden.

De Voorzitter antwoordt hierop, dat voor zulk eene vrees niet de minste reden is. Integendeel hoopt het geheele Bestuur en hopen wel alle leden der Maatschappij, dat spoedig de tijdsomstandigheden zoozeer mogen verbeteren, dat algemeene opgewektheid tot zulk een maaltijd wederkeert. Thans bestaat bij zeer velen die opgewektheid niet en het besluit is dan ook uitsluitend gemotiveerd voor dit jaar 'wegens de tijdsomstandigheden'.

De Heer Werner sluit zich hierbij aan en acht het besluit, nu de tijden zoo ernstig zijn, alleszins te billijken. Hij wijst op voorbeelden van andere vereenigingen die evenzoo handelden.

De Heer Dr. J. Verdam sluit zich aan bij de woorden van dank zoeven tot den Voorzitter gericht voor zijne toespraak en verzoekt hem dringend die ter uitgaaf in de 'Handelingen' af te staan ondanks de in 't algemeen noodig gebleken bezuinigingsmaatregelen.

De Voorzitter verklaart aan dezen vriendelijken aandrang en de algemeen daarmede betoonde instemming gehoor te willen geven en sluit hierop met een woord van dank de Vergadering.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, Zeer geëerde medeleden!

Toen ik negen jaren geleden het voorrecht had de jaarvergadering onzer Maatschappij te openen en de opgekomenen welkom te heeten, was de wijde wereld rondom ons zeker niet volmaakt, maar bij thans vergeleken een paradijs, waaraan wij, als aan alles wat sinds wreed werd verstoord en in bloed en tranen onderging, met heimwee terugdenken. 'Dies irae, dies illa, solvet saeculum in favilla', en wie peinst over de verbijsterende raadselen van dézen oordeelsdag der volkeren, hem welt uit datzelfde oude kerklied, in den geest waarvan hij zich gemakkelijk indenkt, de ootmoedige vraag naar de lippen: 'quid sum miser tunc dicturus?' Het is de deemoed, altijd uit het medeleven met gebeurtenissen van aangrijpenden ernst geboren, treffend onder woorden gebracht door Jesaia: 'onrein van lippen te midden van een volk dat onrein van lippen is'. Schijnt het ons onmogelijk ons ooit los te maken, of in gedachten los te zijn, van wat nu geschiedt en wordt geleden; zien wij als een dreigend gevaar voor de gevoeligheid van de plaat onzer indrukken en aandoeningen de verstijvende macht des gewoonrakens, wij

kunnen in oprechtheid, en willen met toewijding, het dagelijksch werk doen, waartoe wij geroepen worden, daarin zelfs met dankbaarheid eene tijdelijke afleiding van vermoeiende gedachten erkennende. Zoo vergaat het ons op dit oogenblik. Wij hebben allen onze Maatschappij lief om haar verleden en om wat komende jaren haar nog beloven, om het werk dat zij doet en om de geestelijke goederen, waarvan zij de draagster is en wij verheugen ons, dat wij ten haren dienste hier mogen vergaderen. Dus heet ik u hartelijk welkom uit naam van het bestuur en de maandelijksche vergadering. Met vreugde herinneren wij ons het feest van ons 150-jarig bestaan, in het bekoorlijk Noordwijk gevierd; thans zal ons vergaderen alleen zakelijk zijn: minder dan ooit zijn het sinds dagen der maaltijden geworden. Van onze geschiedenis in het afgelopen jaar zal het verslag u verhalen; mij is korthed opgelegd. Kon ik haar betrachten bij de herdenking onzer dooden, maar lang is de droeve lijst hunner namen.

Wij gedenken dan dr. J.A.H.G. Jansen, den geleerden pastoor van Jutfaas, vroeger professor aan het groot-seminarie Rijsenburg, den schrijver van studiën op het gebied der oud-testamentische letterkunde, gelijk hij ook medewerker was aan de katholieke bijbelvertaling naar de Vulgaat, den opgewekten, levenslustigen, jovialen man. Wij gedenken den waalschen emerituspredikant Marie Adrien Perk, die, 82 jaar oud geworden, jaren lang voorzitter was van de synode der Ned. Herv. Kerk, aan tal van vereenigingen van maatschappelijken aard een deel van zijn tijd schonk en als schrijver bekend was o.a. door zijne schetsen over Luxemburg, dat hij zoo lief had. Thans rust zijn stoffelijk overschot bij dat van zijnen zoon, den dichter. Ook

theoloog, maar letterkundige vooral was de Rotterdammer predikant G.F. Haspels, dien wij te danken hebben voor zijne ‘Vreugden van Holland’, meer nog voor zijn ‘Onder den Brandaris’ en al die verhalen van de zee, de geweldige, de schitterende zee, die niet meer loslaat wie eens hare heerlijkheid genoot en voor haar in liefde ontgloeide. Hij is slechts 52 jaren oud geworden. Hooger waren de dagen des levens geklommen van den oudhoogleraar Mr. H.P.G. Quack, den uitnemenden vaderlander, beide geleerde en kunstenaar, oeconoom en jaren lang redacteur van De Gids, bekend wel het meest door zijn magistrale werk, ‘De socialisten, personen en stelsels’, waarin hij, naar de traditiën zijner leermeesters Martinus des Amorie v.d. Hoeven en De Bosch Kemper, het socialisme verklaarde als niet maar iets toevalligs, eene onbegrijpelijke dwaling, maar als eene uit de historische omstandigheden voortgekomen noodzakelijke levensuiting, niet louter zaak der proletariërs, maar eene intellectueele beweging. Naast hem verrijst voor onzen blik de figuur van Mr. N.P. Van den Berg, op 85-jarigen leeftijd overleden na een zeldzaam rijk leven. Waar zal ik beginnen en waar eindigen? Welk een loopbaan, die hem op 60-jarigen leeftijd uit Indië terugvoerde, waar hij sinds 1855 in de gewichtigste financieele ambten den lande onschatbare diensten bewezen had, om daarna nog 21 jaren lang als President der Nederlandsche Bank den grooten naam van dat instituut te handhaven, te verhoogen! Daarnaast, alsof dit niet genoeg ware een menschenleven te vullen, schrijver van grootere en kleinere studiën over geldsomloop, bankwezen, handel en scheepvaart, lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, honoris causa doctor der Leidsche hoogeschool, historicus, die de geschiedenis van Indië grondig be-

oefende en de bezielende voorzitter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen - ik mag slechts enkele woorden wijden aan zoo lang en vruchtbaar een bestaan, vruchtbaar voor 's lands glorie en welvaren. Bene meruit de patria. Ook de oud-minister van justitie Mr. H.J. Smidt heeft zijn vaderland met eere gediend. Hij heeft denzelfden hoogen ouderdom bereikt, tweemaal een ministerieelen zetel bekleedend, lid van den Raad van State, gouverneur van Suriname, kamerlid eerst voor Assen, dan voor Emmen, ook hij bij dit alles nog schrijver van werken vooral over volkshuishoudkunde. Naar Indië verplaatst ons ook de levensloop van C.E. Van Kesteren, te Arnhem op 80-jarigen leeftijd overleden. Hij was lang redacteur van de 'Locomotief' te Semarang, daarna hier te lande van de 'Indische Gids', waarin hij met onverzwakte kracht voor de belangen van Indië opkwam.

Ook onder de hoogleraren en oud-hoogleraren onzer universiteiten heeft de dood ons leden onzer Maatschappij ontnomen. Wij gedenken Dr. G.C.J. Vosmaer, den zoöloog van naam, man van fijnen smaak, aan den geest der klassieken allerminst vreemd en met een kunstzin, die ons wel vaak den vader herinnerde. Hij was van hetzelfde jaar 1854 als Ch. A. Van Ophuijsen, wiens beminnelijke, enthousiaste persoonlijkheid wij met zoo groote droefheid in onze kringen, ook aan deze bestuurstafel, missen. Zoon van het Oosten, kende hij talen, landen en zeden van den Archipel grondig en wist zijne kennis en zijne liefde over te brengen op zijne leerlingen, voor wie geen moeite den levendigen, altijd bezigen man te veel was. Midden in zijn drukken arbeid werd hij afgeroepen: multis ille bonis flebilis occidit. Niet midden in, maar elf jaren na het eindigen

van zijnen academischen arbeid overleed te Zürich Dr. J.C. Matthes, 81 jaren oud, eerst predikant, dan leeraar bij het M.O., sinds 1877 hoogleeraar te Amsterdam in de Hebreeuwsche taal, letterkunde en godsdienst, opgewekt en opwekkend docent, gelijk met die van anderen ook mijne dankbare ervaring getuigt, warm vriend zijner hoogeschool, van wier universiteitsfonds hij een der oprichters was. Aan de Vrije Universiteit was van 1880 tot 1911 hoogleeraar Dr. F.L. Rutgers, eenmaal als student te Leiden Matthes' clubgenoot, van Weerman, van mijn vader en van andere aanhangers der jonge moderne richting, maar reeds toen der gereformeerde theologie toegedaan en later van de beginselen der Vrije Universiteit een wel geharnast voorstander. De Groninger hoogeschool en de Nederlandsche taalwetenschap diende Dr. W.L. van Helten, 67 jaren oud van ons heengegaan, nadat hij zijn ambt, in 1882 aanvaard, eenige jaren geleden om een droevig lijden had moeten neêrleggen.

De lange rij van binnenlandsche leden, ons door den dood ontroofd, telt nog twee namen, die van Mr. Martinus Mees, om zijne oeconomische studiën wel bekend en van Dr. H.D. Tjeenk Willink, den op 73-jarigen leeftijd overleden Haarlemschen uitgever. Eerst doopsgezind predikant, theologiae doctor der Leidsche hoogeschool, verbond hij zich in 1874 met A.C. Kruseman, om drie jaar later afzonderlijk als uitgever op te treden. In hem scheen een dier oudvaderlandsche uitgevers herrezen, die zoowel met angstige nauwgezetheid toezagen op de typografische verzorging hunner boeken, als tegelijk door hunne rijke kennis de auteurs op uitnemende wijze van raad en advies dienden. Aan de tijdschriften 'Sociaal Weekblad', 'Vragen des Tijds', 'Eigen Haard', aan tal van boekwerken is zijn geëerde naam verbonden.

Van onze buitenlandsche leden ontvielen ons dr. C. Schröder, oud-bibliothecaris te Schwerin; Seth Low, burgemeester van New-York, een der Amerikaansche afgevaardigden ter Haagsche conferentie van 1899, bekend politicus en schrijver over staatsrecht; de archaeoloog James Weale, die zijn arbeid, tijd en liefde Vlaanderen geschonken had, voor het eerherstel van wier primitieven hij ook veel heeft gedaan. Eindelijk - met tallozen treuren wij om den dood van president Martinus Theunis Steyn, één der helden en 'de' leider van den Boerenoorlog, bedachtzaam en onverschrokken, wijs en rechtschapen, fier en vroom. Geboren 2 October 1857, overleden 29 November 1916, bleef hij den vaderland getrouwe tot in den dood. Want, door zwaar lichaamslijden geteisterd, was hij nochtans, ook na het ontroerend einde van den vrijheidskamp, aller vraagbaak, de gids van jong Zuid-Afrika, een vader des vaderlands. 'Standvastig is gebleven (zijn) hart in tegenspoed'. Hoe menigmaal deed hij ons inderdaad aan Prins Willem denken! De edele wijding, de rustige en vrome moed in den stijl zijner staatsstukken geleken van nabij op wat ons treft in de taal van Oranje, natuurlijk uitvloeisel eens verheven en gelouterden gemoeds. Ook achter zijn naam voegt het 'hoogloffelijker memorie', eene heugenis die tot zegen zijn zal.

En van hem en van al onze afgestorven medeleden hebben wij slechts het openbare leven herdacht; daarnaast hebben zij hun intiem bestaan geleid, en in hun naasten kring heeft hun heengaan een rouw gewekt, waaraan wij met deernis denken. Ik verzoek u, ten teeken van onze hulde aan hunne nagedachtenis u van uwe plaatsen te willen verheffen ...

De gedachte aan president Steyn wil mij niet verlaten. Ik zie zijne gestalte vóór mij, ik breng mij zijne geestesgaven en karaktertrekken te binnen. Waarom gaat onze vereering tot hem uit? Om wat hij leed en deed voor zijn volk. Natuurlijk. Maar mengt zich in onze bewondering ook niet de trots van te kunnen zeggen: hij sprak onze taal, hij was van ons geslacht? Diep in ons gemoed ligt in deze dagen de begeerte om ons zelven te sterken door het schouwspel van nationale deugden. De vermelding van het stoute stuk eens Nederlandschen zeemans of van de toewijding eener Nederlandsche ambulance vervult ons met gretige vreugde. Meer dan wij ons, meer althans dan velen zich bewust zijn lijden wij aan ondervoeding van nationaal zelfrespect. Op tweëerlei manier heeft ons zelfgeloof als natie schade geleden, naar buiten door wat wij ons als zeer zwakken van zeer sterken moeten laten welgevallen, naar binnen, niet minder pijnlijk, door de waarneming van nationale ondeugden, die onder den boozen invloed van booze tijden hoog zijn opgeschoten en de deugden brutaal en noodlottig dreigen te overwoekeren. Aan herstel dier schade moet onzer vaderlandsliefde alles gelegen zijn. Is het een waagstuk voor deze stoffe uwe aandacht te vragen? Een poos geleden, toen ik omliep met de gedachte aan wat ik heden tot u zeggen zou, is het mij zoo ongeveer vergaan als den vader en den zoon in de fabel. Want tijdens een ‘gesprek op een Leidschen buitensingel’ zeide een zeer geacht vriend: ‘Eén ding, spreek over wat gij wilt, slechts niet over het heden, daarover hebben wij nu wel genoeg gehoord, gij zult de menschen vervelen en bovendien wekt gij maar gevoeligheden’. Daar is veel van aan, zeide ik. Maar toen gaf een ander, niet minder geacht, vriend den

raad: 'Onthaal ons vooral niet, naar uw liefhebberij, op ik weet niet welke wetenswaardigheden uit de oude doos, geen schepsel dat zich daarom bekommert, nu het tegenwoordige alleen aller hoofd en hart vervult'. Ik geloof dat gij 't juist inziet, zeide ik. In de fabel zitten vader en zoon ten slotte te zamen op den ezel. Zal ik dan verleden en heden gelijkelijk voor u oproepen en nog bovendien op wat komen gaat uwen blik richten? Ik ga het beproeven en raak niet aan de gevoeligheden, door mijn geachten vriend bedoeld. De verdeeldheid onder ons ten opzichte van ons oordeel over de krijgvoerende natién is groot en bij velen nauw vervlochten met ernstige beginselen en diepe aandoeningen; er van gewagen bij deze gelegenheid - tenzij gansch kleurloos wat mij niet mogelijk ware - zou schennis zijn van die eerbiediging van overtuiging, van die hoffelijkheid en dien goeden smaak, waartoe wij ons hier zoo gaarne verplicht achten. Wij kunnen slechts hartelijk hopen, dat de groote buitenlandsche vrede, dien wij verbeiden, ook binnen onze grenzen overbruggen zal, wat soms wel onoverbrugbaar schijnt en weder zal te zamen brengen, wat nu nog gescheiden is als ... pro-Assyrisch en pro-Egyptisch.

Vergeeft mij. Gij verdenkt mij wel niet van de oude coccejaansche neiging om onze gansche vaderlandsche historie reeds te willen vinden in Mozes en de profeten, en de algemeene geschiedenis nog daarbij. Wij gevoelen geene vrijmoedigheid meer om in het woord: 'te Gilgal offeren zij ossen' (Hoz. 12¹²) het concilie van Konstanz terug te vinden, waar zij Johannes Husz en Hieronymus van Praag doodden; of in dat andere: 'Israëls koning is in den dageraad ten eenemaal uitgeroeid' (Hoz. 10¹⁵) de onthoofding van Karel I van Engeland in den vroegen

morgen van 30 Januari 1649; of Hooglied 8³: 'zijne linkerhand zij onder mijn hoofd en zijne rechter omhelze mij' het Twaalfjarig bestand tusschen den koning van Spanje en de geünieerde provinciën. Dit is ons al te hachelijk. Toch wel begrijpelijk, dat de lust om in oude schriften een verborgen, tweeden zin te zoeken, zoowel der oudheid als den middeleeuwen eigen, ook nu velen heeft verleid in de O.T.-ische boeken reeds het tegenwoordige te vinden. Het Israël der 8^e eeuw, ten Oosten Assur, 'de gordel om zijn lenden wordt niet losgemaakt, de riem van zijn schoeisel niet ontgespt, zijne pijlen zijn gescherpt en al zijne bogen gespannen'¹; ten Westen Egypte 'het land van den grooten plas, waar zij wonen, die oude wijsheid bewaren, die het net over het water spannen en witte stoffen weven'² - wie naar geheimzinnige vergelijking begeerig is, vindt bij Hozea, bij Jesaia zijne gading. Ik voor mij herinner u slechts, met andere bedoeling, dit woord des geloofs van den laatste, den dichter-profeet bij uitnemendheid: 'Te dien dage zal er een heirbaan zijn van Egypte naar Assur, en zal Assur in Egypte komen en Egypte in Assur. Dan zal Israël naast hen een toonbeeld zijn van zegen in het midden der aarde, door den Heer gezegend met deze woorden: gezegend mijn volk Egypte, mijn maaksel Assur en mijne erve Israël'³. Naar zulke jaren gaat ook ons hunkerend verlangen uit. En dan zal het er op aankomen ons nationaal zelfgeloof uit zijne verslapping op te heffen. Ziethier mij tot mijn onderwerp genaderd.

Gij herinnert u de treffende slotwoorden van Zola's

1 *Jesaia* V 26 vlgg.

2 *Aldaar* XIX 5. 9.

3 *Aldaar* XIX 23 vlgg.

Débâcle: ‘.. et Jean s'en alla, marchant à l'avenir, à la grande et rude besogne de toute une France à refaire’. Het ware niet dan oratorie te weeklagen, dat het thans met ons zóó geschapen staat. Ook spreek ik niet van den staatkundigen of oeconomischen arbeid, die ons volk wacht: dat is niet ons terrein. Maar van vertrouwen op de innerlijke, geestelijke gezondheid der natie. Aan dat geloof dreigt het te gaan ontbreken, en in dezen nood van brandstof voor het vuur onzer toewijding aan het gemeene land vermag geen regeeringsmaatregel te voorzien. Onze geschiedenis kent vele uitlatingen van dwaze zelfingenomenheid en nationale opgeblazenheid, die het eigen land gaarne den lust der Oppermajesteit roemde en den uitverkoren zetel van godsvrucht en burgerdeugd. Ik geloof niet, dat wij nog gevaar loopen op deze klippen te stranden. Veeleer hebben wij ons te pantseren tegen twijfelmoedigheid en gebrek aan zelfvertrouwen, die zich door den loop der gebeurtenissen onder ons gingen openbaren. Het nationale leven ontwikkelde zich niet in zijn voordeel, wij zagen sluw bedrog en slimme wetsontduiking op slinksche wegen wandelen, wij zagen de onverzadigbare hebzucht altijd weer het persoonlijk boven het algemeen belang stellen. Grove smaak en luidruchtige parmantigheid hebben zich breed gemaakt gelijk Jessurun deed, die, toen hij vet, dik en glanzig geworden was, achteruit sloeg, beeld, leert ons deftig de commentaar, ontleend aan het weldoorvoede rund, dat in zijn overmoed den ploeg niet meer trekken wil¹. Tegelijk hadden wij als kleine natie velerlei pijnigend onrecht te verduren, waarbij redelijk overleg wel fierheid de hand op den

1 *Deuter.* XXXII, 15.

mond legde en tot mokkend zwijgen bracht, maar waardoor mede de verlamme-
 skepsis groeide, en zich vastzette, in volkskracht en karakter beide. Wie land en volk
 liefhebben moeten zich tot genezing van dit kwaad aangorden. Hier nu biedt de
 historie ons hare veelgeroemde lessen. Vergunt mij u enkele uitspraken te binnen te
 brengen van landgenoot en vreemdeling uit onderscheiden eeuwen; soms hadden zij
 in hun oordeel over ons gelijk, dikwijls ook was hunne veroordeeling onverdiend,
 te zamen zullen zij ons in beeld brengen wat ook thans onder ons betering behoeft
 ... of misschien zich sinds gebeterd heeft.

‘Er is geen land’, schreef op het einde van 1804 Marmont aan den keizer, in een
 dier vele uitnemende rapporten over land en volk, die wij den ijver en der
 bekwaamheid van de Fransche autoriteiten te danken hebben, ‘er is geen land met
 meer scheidings en dieper kloven tusschen de groepen dan dit der Bataven. De
 kleuren vloeien nimmer samen en bij elke zijn weder zeer scherp te onderscheiden
 schakeeringen. Het is met hunne partijen als met hunne vaarten en kanalen: zij
 doorsnijden hun gansche grondgebied en vertakken zich zonder zich ooit te
 vereenigen’. Zes jaren vroeger, op den derden verjaardag der revolutie, had Gogel
 zich nog krasser uitgelaten: ‘Een volk, dat wel de vrijheid wil, maar de orde niet kent
 .. een volk, dat van geene toegevendheid, geene broederschap weet, waarin honderd
 verschillend denkende partijen worden gevonden, die elk om een andere oorzaak
 van eigenbelang elkander uitschelden, zonder aan elkander iets te willen toegeven
 .. een volk, afhangende van de genade van naburige gemeenebesten, onzeker van
 zijn lot en echter (zijne krachten) dagelijks offerende aan twisten over personen en

kleinigheden'¹. Gij zoudt zeggen: voor zulk eene natie is geen hoop. Maar het is nog eens Marmont, die ons eenige vertroosting brengt. In datzelfde rapport zegt hij: 'Maar gelijk hunne dijken hunne kanalen en rivieren bedwingen, zoo zullen de geesten der orde en des zelfbehouds ook sterker blijken dan hunne partijzucht'². Dat is, anders gezegd, het antwoord van Ernest Renan op de vraag: wat houdt eigenlijk eene natie bijeen? 'le désir d'être ensemble'. 'Ook wij kunnen', zegt de heer Snouck Hurgronje, als hij ons aan dit woord van Renan herinnerd heeft, 'dat gevoel trots verschil in afstamming, in levenssfeer, in hoogte van beschaving, en in weerwil van alle getwist op staatkundig en godsdienstig gebied, als het er op aankomt toch als Nederlanders bijeen te willen blijven'³. En hier moet ik nog een oogenblik tot Jesaia terugkeeren. Wanneer hij de beide genoemde partijen van zijn vaderland teekent, doet hij ons telkens eene derde partij vermoeden, die niet naar buiten, maar naar binnen de oogen richt, die nationaal wil zijn, dat is die allen wil omvatten in het streven hunne gaven te wijden aan de regeneratie van het eigen volk, in verbond met God alleen, welverzekerd dat in rustig vertrouwen en kloek arbeiden haar kracht zal bestaan⁴.

Vergunt mij op deze schering enkele inslagen in te weven. Rudolf Agricola, schoon veel hartelijker dan b.v. Erasmus zijn vaderland beminnend met eene 'gehechtheid, die als een geheimzinnige band hem het hart om-

1 *Gedenkst.* enz. uitg. Colenbrander II, CXXVIII.

2 *Gedenkstukken* IV 125.

3 Snouck Hurgronje, *Nederland en de Islâm*, 2°. dr. blz. 101.

4 *Jesaia* XXVIII 16b XXX 15.

strikt hield'¹, heeft zich toch af en toe hard over ons uitgelaten - wat trouwens zeer goed samen kan gaan. In een brief van 1482 heet het, dat wij (behalve het een en ander, dat thans niet ter zake doet) een ietwat boersch slag van menschen zijn, zonder fijnere beschaving, met weinig zin voor geestelijk verkeer². Onbillijk oordeel van den humanist, komt het ons voor, die eigen geestesrichting te eenzijdig als maatstaf aanlegde; onbillijk ook tegenover de vele beroemde Nederlandsche scholen zijner dagen met leermeesters, 'abel van verstande, sunderlinge geneiget totten vrijen consten'³. Wat wij echter als ongegronde beschuldiging verwerpen, aanvaarden wij als eene waarschuwing. Plotselinge rijkdom in onvoorbereide handen is voor hoogere beschaving gemeenlijk ongunstig. Ik zeg niet, dat dit de algemeene toestand is onder ons. Van ons in 't generaal geldt thans *niet* wat in 1802 de Engelsche gezant Liston schreef: '.. in Holland bespeurt de reiziger geenerlei teekenen van de oorlogsverwoesting, geen sporen van belemmering in handel of industrie. Zondert men enkele weinigen der laagste klassen in Den Haag uit dan schijnt de bevolking even goed gevoed en gekleed, even zeer op hun gemak en aangenaam bezig als ooit⁴. Maar het is ook waar, dat een stroom van goud ons land is binnengevloed, velen zijn slapende rijk geworden, niet altijd juist zij, van wie men verwachten durft, dat zij hun geld aan de bevordering der hoogste geestelijke goederen dienstbaar zullen maken. Wij kunnen

1 Van der Velden, *Agricola*, blz. 160.

2 *Aldaar*, blz. 155.

3 Gezegd van Gerard Zerbolt van Zutphen bij Brinkerink in *Archief Aartsbisd. Utr.* XXVIII 335.

4 *Gedenkst.* IV 319.

slechts hopen, dat onder het overwicht van materiëel genieten niet in zekere verboersching te loor zal gaan die fijnere beschaving, waarvan Agricola (nomen non omen!) gewaagde, die een volk voor zijne wezenlijke krachtsontplooiing niets slechts niet missen kan, maar zonder welke alle stoffelijke welvaart het ten slotte tot een vloek wordt. Zou het waar zijn, dat die hang naar stoffelijke genoegens bij ons zóó sterk is, dat wij er ook in dagen van nood moeielijk afstand van doen, ongevoelig voor wat ook in naaste omgeving geleden wordt? Van de Nederlandsche vluchtelingen in de Paltz uit Alva's dagen zegt een wel is waar bekwaam, maar door partijstrijd verblind, tijdgenoot, dat zij onbekommerd in het oord hunner ballingschap gastmalen aanrichten en feest vieren¹. Dit getuigenis zullen wij wellicht goed doen als al te partijdig te wraken. Meer indruk maakt het op ons, dat, toen Breda 27 Juni 1581 door verraad in handen der Spanjaarden gevallen was, die er barbaarsch hadden huisgehouden, men in Den Haag toch het banketteeren niet naliet en de aanzienlijke families onvermoeid waren in 'tournoyeren ende steken metgaders ander vreuchdenspel bedrijven'. De bekende Dordtsche predikant van den Korput, die in Breda vele betrekkingen had, klaagde (toch wel niet alleen daarom), dat dit niet was de verdrukkingen Jozefs waarnemen. 'Hoe meynen wij', roept hij uit, 'met God te staan, die ons tot vasten, bidden, weenen, sacken aantrecken vermanet, maar wij ter contrariën onze wulpsche dertelheyd niet laten kunnen. Och, och²!' Al wat er was zal er weder zijn! Ook van dit geslacht zijn er velen

1 Erastus bij Van Schelven, *Vluchtelingenk.*, blz. 258.

2 W.W.M.V., III, 2, 150. Bor, *Nederl. oorl.*, uitg. 1680, II 273 vlg.

na een kortstondig 'zakken aantrekken' tot de 'dartelheden' terug gekeerd. Beter vaderlanders zijn zij, die, zij het niet uit eigen dan om anderer nood, in soberheid en ingetogenheid hunnen weg gaan. Alle luidruchtig feestvertoon klinkt nu valsch; stille en waardige ernst getuige nu van ons medegevoel. Op eene schoone en aandoenlijke bladzijde zijner inaugureele rede herinnerde ons onlangs prof. C.W. Vollgraff, hoe, toen de burgerij van Athene den koning van Macedonië te vergeefs had pogen te weerstaan, zij voor de gevallen van Chaeronea een gedenkteeken oprichtte en daarop het opschrift plaatste: 'o Tijd, god die alle daad van stervelingen richt, wees gij de verkondiger van ons lijden; meld allen hoe wij, het geheiligd land van Hellas trachtende te redden, verslagen liggen in de Boeotische velden'¹. Zulke verkondigingen zijn ook tot ons gekomen. Waar onaandoenlijkheid ze niet verstaat en, zelfzuchtig, slechts op eigen genieten bedacht is, daar is niet de volkskracht, waarop wij voor de komende jaren hopen.

Zij is evenmin, waar onze misschien kenmerkendste karaktertrek, het flegma, tot traagheid en besluiteloosheid gestold is. Menigmaal heeft het ons voor overijling behoed; ook liggen geduld, volharding, lijdzaamheid binnen zijne grenzen; echter heeft het al te vaak en al te smadelijk onze kracht verlamd. Johan de Witt schreef eens van 'de scherpe sporen, daarmede de Vriezen, volgens den aert van die natie tot ons leedtwesen hebben moeten bereeden worden'². Hij doelt op het herhaalde aandringen bij dat geweest op het aan-

1 C.W. Vollgraff, *Hellas' Ondergang*, 1917, blz. 21 vlg.

2 Aan Ms. Vivien, 16 Mei 1665, *Brieven* III 49.

bouwen van schepen. Opmerkelijk, dat honderddertig jaren later de Bataafsche commissie voor de constitutie tegenover Delacroix dezelfde beeldspraak gebruikt: ‘de Hollanders hebben de sporen noodiger dan de teugels’¹. Dit geldt dus van de Nederlanders in het algemeen. Trouwens dat was ook de meening van De Witt. Want in een lateren brief luidt het: ‘De aardt der Hollanders is soodanigh, dat, als haar de noodt en de periculen niet seer klaer voor oogen comen, sij geenszins gedisponeert connen werden om naar behooren te vigileeren voor haer securiteit’². Ik behoef u al die nationale spreekwijzen niet op te tellen, waarin zich dat langzame uitspreekt, dat den tijd heeft en liever lui dan moe is. Beets is mij al te optimistisch in zijn rijmpje:

‘Het echte merk van wijze liên
Is langzaam gaan en verre zien’³.

Wat De Witt zag, zagen ook vreemdelingen. D'Argenson spreekt in 1740 met schrik van de langzaamheid onzer republiek, waardoor het eigenlijk een schande wordt door haar te worden bijgestaan⁴. Gij zegt, dat zijn blik op ons land niet opgewekt was. Er zijn vriendelijker beoordeelaars, die zich voorzichtiger uitdrukken, maar het komt toch eigenlijk op hetzelfde neêr. Grabner, een Duitsch officier, die hier lang woonde, vertelt: ‘Het klimaat der Vereenigde Nederlanden is gematigd. Vandaar, dat hun bloed noch te vurig en te snel, noch te koud en te traag is’⁵. Dit is van 1792.

1 5 Maart 1798, *Gedenkst.* II 193.

2 30 Octob. 1670, N. Japikse, *Joh. de Witt*, blz. 56.

3 Beets, *Verscheidenheden*² I 101.

4 R.L. d'Argenson, *Mémoires*, ed. Rathery III 44 op 1 April 1740 en III 261 op Januari 1741.

5 Grabner, *Die Ver. Nederl.* S. 116.

Hetzelfde getuigenis, een toon of wat scherper, hooren wij nog verder naar het eind der eeuw van Riem, ook een Duitscher: ‘Het overheerschend flegma dezer natie schaadt het vuur der energie. Ik ken geen volk in Europa, dat zóó weinig uit zichzelf doet om zijne plannen te verwezenlijken en zijn doel te bereiken. De Bataaf is alleen maar hard bezig als het moet. Zelfs zijne ontspanning vindt hij zittend en keuvelend in het hoekje van den haard. Hij is opgewekt, maar niet in 't gaan, maar in 't zitten’¹. In drie woorden zegt het Sémonville in 1800 in een schrijven aan Talleyrand: ‘Wat wij altijd wéér te bekampen hebben is de natuurlijke langzaamheid der Bataven’². De oude heer Hahn placht, volgens het zeggen van zijn zoon aan Valckenaer, Celsus’ ‘in omni festinatione est diabolus’ gaarne aan te halen³: al dat gejakker is des duivels, ziedaar oudvaderlandsche filosofie eerste keur. Nog ééne stem uit het koor. Desjobert, die in 1778 ons land bezocht, heeft het over een herbergier te Zaandam: ‘onze hospes was zóó levendig en bewegelijk, dat wij zeiden, hij kan geen Hollander zijn; inderdaad was hij uit Hamburg’⁴. Het is niet toevallig, dat deze getuigenissen meest uit de 18de eeuw zijn. Al heeft men haar op hare ontaarding zwarter aangezien dan zij verdient, omdat de kracht niet ontbreekt en vooral omdat zij vol beloften is voor den nieuwen tijd, er was ongetwijfeld een flegma op zijn ergst, een verval van energie, dat de volkskracht verlamde. Zooals trouwens tijdgenooten ook opmerkten. Toen in 1782 onze vloot maar niet uitliep, omdat hare uitrusting zoo

1 A. Riem, *Reise durch Holland 1797*, aang. *Gedenkst.* II CXIII vlg.

2 17 April 1800, *Gedenkst.* III 153.

3 *Gedenkst.* II 519 vlg.

4 *Navorscher* 1910, blz. 202.

tragelijk vorderde (er was geen Jan de Witt meer om de slappe handen te stevigen) lispelde een zijner collega'sraadsheeren tegen Van Hardenbroek: 't Is fataal, dat het dagelijks soo regent, dan kan men nóg kielen, nóg brouwen en dat hout ons werk magtig op'. En hij: 'Waarover mijne verwondering toonde, niet wetend, dat sulc werk door regen opgehouden wierd'¹. Verwondering, niet meer; geene verontwaardiging: daarvoor was hij zelf reeds te zeer aangetast door de kwalen onzer 'verteederde natie' zooals professor Y. van Hamelsveld zich uitdrukt². Na den Franschen tijd treedt de beterschap niet aanstonds in. Integendeel was het algemeen verlangen naar rust, als gevolg der doorgestane ellende, in de jaren van Koning Willem I uiterst bevorderlijk voor juist de slechte zijden van ons flegmatisch karakter. Dat in 1805 de Pruisische gezant in Den Haag aan zijnen koning schrijft: 'de rust des doods schijnt in deze republiek te heerschen'³, dat is verklaarbaar, maar verontrustender dat desgelijks Willem de Clercq in zijn dagboek gewaagt zoowel op het jaar 1819 als 1834 van te weinig energie, van het apathische, de groote dorheid en flauwheid, het doodsche in de Nederlandsche natie. Men kan in Holland een blad hooren vallen⁴. Gij zegt, dat de mannen van het Réveil hunnen tijd te donker zagen? Maar hier is de Camera, om en bij 1835 ontstaan, boek, waarvan nog onlangs Casimir het zuiver nationale prees⁵. Hoe gezelligjes en knusjes, hoe rustigjes en stilletjes is het in den Haarlemmerhout

1 Van Hardenbroek, *Gedenkschr.* III 489 op 16 April 1782.

2 Van Hamelsveld, *Zedel. Toestand* blz. 128.

3 *Gedenkst.* IV 275.

4 De Clercq, *Dagboek* I 131, II 76, 174.

5 Casimir in *De Ploeg* Dec. 1915.

en op het avondje van oom en tante Stastok en in den theetuin aan de Meester-Joris-laan Q, 4, n°. 33 en in den Zoeten inval bij bakker De Groot, waar de Hupstra's en de Dekkertjes koek vergulden. Ja, wèl genoeglijkjes - toch ook hier de openbaring van dat flegmatische, dat een geprikkeld beoordeelaar van doodscheid spreken doet. Met u vergeet ik geen oogenblik, dat de laatste decenniën der eeuw onze opleving hebben gezien, een frissche bries steekt op en blaast de slappe zeilen bol, in kunsten en wetenschappen, in handel en industrie, in nationaal zelfvertrouwen en energie komt de kentering op en breekt door, niet langer ebbe is het getij, maar stijgende, breed aanrollende vloed, onze schepen, zegt Dr. Poelman, voerden weer onze vlag naar alle zeeën, waar zij in het bloeitijdperk der 17de eeuw wapperde¹. Schoone en gloriose tijd! Helaas, hoeveel van dit alles is thans tot stilstand gedoemd! Dat dan allen, die hun land liefhebben, zich mogen aangorden om die dagen te doen terugkeeren, als wij door het donkere dal van dezen tijd zullen zijn heengegaan. Ons nationaal flegma zal ons eigen blijven als eene bedreiging. Genoeg nog geschiedt er, om het ons niet te doen vergeten. Moest niet nog onlangs een door kennis even bevoegd als door karakter betrouwbaar geleerde, toen hij schreef over opvoeding en onderwijs als de middelen om onze Oostindische moslims van het Islamstelsel te emancipeeren en tot hooger peil op te heffen, gewagen van een 'gebrek aan organiseerend talent, van halfheid en besluiteloosheid, die telkens in ons koloniaal bestuur aan den dag treedt, wanneer de bakens verzet moeten worden'; gewagen van de 'onoverwinnelijke indolentie

1 Verg. Poelman in *Het huis. en maatsch. leven* 1914, II 251.

der regeeringsorganen, die de strooming hadden moeten bevorderen en leiden?' De bladzijden 78 tot 84 van Snouck Hurgronje's 'Nederland en de Islâm' liggen daar in hare soberheid en onwedersprekelijkheid als eene ernstige waarschuwing tegen ons flegma van zijne donkerste zijde. Zoo het ons in het bloed zit, dat dan de goede kanten ervan zich boven de kwade ontwikkelen mogen! Ons geduld sinds eeuwen geoefend in den kamp tegen den waterwolf, stoere volhardendheid, onvermoeid doorzettingsvermogen en eene door niets uit de lijken geslagen krachtsinspanning, waardoor wij te land en ter zee groote dingen hebben gedaan, maar ook, bij den Hemel, nog zullen doen. Nog altijd schuilt er achter ons flegma die rustige kracht, waarvan bekende én vergeten bladzijden onzer stamgeschiedenis verhalen. De Zweedsche reiziger C.P. Thunberg vertelt op het jaar 1774 - ik ken slechts de Fransche vertaling - 'De hand van een boer bij de Rhinoceros-rivier was door een leeuwenbeet verbrijzeld. Hij legde haar kalmpjes op een houtblok, plaatste een hakmes op de plaats waar hij de amputatie wilde doen geschieden, en beval zijn kaffer er toen met een hamer op te slaan. Na de operatie dompelde hij den stomp in een blaas met koeiendrek en voorts genas hij de wonde door afkooksels van onderscheiden welriekende kruiden gemengd met was en varkensvet'¹. De moderne heelkundige meesmuilt; voor ons doel is de bloederige anecdote van belang. Mag ik nog gewagen van wat ook met ons flegma in bonam partem samenhangt, onze leukheid? Soms niet meer dan het, langs den neus weg, maken van eene rake opmerking of eene bedenking van haast al te kinder-

1 Thunberg, *Voyages*, 1796, II 178.

lijke openhartigheid. De preekstoel in de kerk te Onstwedde vertoont in het loofsnijwerk een opengeslagen bijbeltje, waarop men leest: 'Hiske Jansz. fecit den stoul a°. 1750, Matth. 23^{2.3}.' Deze tekst luidt: 'De schriftgeleerden en de farizeeërs zijn gezeten op den stoel van Mozes. Daarom al wat zij u zeggen, dat gij houden zult, houdt dat en doet het; maar doet niet naar hun werken, want zij zeggen het en doen het niet'. Het stond geschapen, dat op dezen kansel, boven deze woorden, de Onstwedder predikanten Zondag aan Zondag prediken moesten!¹ Maar leukheid is ook kalmpjes zijn gang gaan en zonder ophef doen wat moet gedaan worden. Op een onzer Atjeh-expedities, heeft onlangs Prof. Kalff ons verteld, zagen een paar Amsterdamsche jantjes een klewang-zwaaienden, forschen Atjeher. 'Ján', zei de een tot den ander, 'Ján, neem jij 'm dat messie af'. Het messie werd 'm inderdaad afgenomen. Van zulke anecdoten kent onze geschiedenis er vele, dit soort flegma behoeven wij niet te vreezen. Het is mede deze rustige kracht van toewijding en lijdensmoed, die een aantal bladzijden onzer oude scheepsjournalen tot lectuur maakt van ontroerende schoonheid.

Trots dan menig terecht gehekeld fout in ons volkskarakter, trots de ootmoedige erkenning van wat ons ook thans ontsiert - en aan zelfoverschatting zijn wij nu wel gespeend - gelooven wij in den komenden tijd. Als wij in een vóór elf jaren verschenen boek J. Ellis Barker tot tweemaal toe van ons land hooren spreken als van 'a state with a great past but without a future'², dan protesteeren wij daartegen uit innige

1 *Mooi Groningen*, 15 Jan. 1917 blz. 4.

2 J. Ellis Barker, *The rise and decline of the Netherlands*, 1906, p. 20 en 397.

overtuiging, al verhelen wij ons niet, dat velen rondom ons in dien twijfel deelen. Wij gelooven - laat mij maar één ding noemen, 'unus sed leo' - in onze taak voor de verheffing van de volken van Nederlandsch Indië, aan de vervulling van welken heiligen plicht wij nog nauwelijks begonnen zijn. Wij gelooven, dat dáár nog eene even onafwijsbare als gezegende roeping van groote beteekenis ons wacht: in deze stad, waar zooveel uitnemende krachten hen vormen, die mede dat groote werk zullen doen, behoef ik dát niet te betoogen. Dáár en hier zullen wij veel kunnen doen, zoo wij ons kunnen ontworstelen aan dat ongeloof in onze volkskracht, dat, uit de omstandigheden verklaarbaar, toch tot onze schade over ons gekomen is. Skepsis is niet altijd eene zonde, wel altijd eene bedreiging. Het ideaal van den Nederlander zien wij allen natuurlijk verschillend. Fruin heeft eens gewenscht in Mr. George Rataller Doubleth het type van den Oudhollander van zijnen tijd te mogen aanschouwen. Stokvis heeft eens uitgesproken, dat onze blijvende hulde aan Boerhaave dáárdor gewettigd wordt, dat hij zoo geheel Hollands deugden en eigenschappen in zich vereenigt. En Verdam, derde in deze trias, ziet in Constantijn Huygens den vader (wij brengen ons eeresalut aan Dr. J.A. Worp en zijnen thans voltooide arbeid) den waardigen vertegenwoordiger van de Nederlanders met hunne schoone gaven en eigenschappen van geest en gemoed, 'een man van onkreukbare trouw en nauwgezette plichtsbetrachting, van een rechtschapen en edel karakter, verdraagzaam en onbekrompen, verstandig en zachtaardig, practisch en volhardend'¹. Een ideaal? Schoon

1 Fruin in *Verspr. geschr.* IV 217, 243. B.J. Stokvis in *Openingsrede v.h. Eerste Ned. Nat. en Geneesk. Congres* 1887. J. Verdam in *Die Haghe* 1914/1915, blz. 119 vlg. Zie ook nog Gallée in *Les Pays Pas* 1898, II 527.

genoeg in elk geval om naar te jagen. Wij, die hier samen zijn door onze gemeenschappelijke liefde voor de taal, de letteren en de geschiedenis van het land, dat ons, trots zijn gebreken, toch zoo dierbaar is, uit verleden en heden willen wij zoeken en verzamelen wat voor de komende jaren ons geloof in volkskracht en volkskarakter versterken kan. Aan dat nationale werk drage ook onze Maatschappij, die niet, gelijk sommigen ons nog altijd parmantig toeroepen, in hare deftigheid is ingesluimerd en onder hare gewichtigheid ter aarde zeeg, maar die, gewoon en zonder ophef, tegelijk frisch en moedig haren toegewezen taak wil verrichten - aan dat bij uitnemendheid nationale werk drage ook onze Maatschappij het hare bij! Met dezen wensch open ik onze vergadering.

Bijlage II. Voordracht van den heer Dr. J.L. Walch. Een nationaal tooneel

Dames en Heeren,

Het zal U bekend zijn, dat er vóór korten tijd in ons land een vereeniging is opgericht die heet: 'Nederlandsch Fabrikaat'. De fabrikanten - of althans sommigen van de fabrikanten - die lid zijn van die vereeniging, voorzien hun producten van rood-, wit- en blauwe etiketjes; die waren gaan onder Nederlandsche vlag de wereld in.

Zoo'n nationalistische reclame is begrijpelijk; en respectabel zelfs. Ze wil een vooroordeel bestrijden. Maar toch is er iets oneigenaardigs in. Immers: het interesseert ons pas in de tweede plaats wat de herkomst van een fabrikaat is. Meer belang stellen we in zijn hoedanigheid. Geldt deze redeneering nu niet ook voor de nationale waar die ik hier ga aanbevelen? Neen, dames en heeren. Bij die andere voortbrengselen heeft de nationaliteit niets te maken met de qualiteit van het aangebodene; maar *de tooneelkunst van een land zal van beter qualiteit zijn, naarmate het nationale element er krachtiger in leeft*. Wie het nationale element in het tooneel wil versterken, die voelt zich misschien daartoe gedreven

door een gevoel van vaderlandsliefde; maar hij kan het ook willen *alleen* uit liefde tot de tooneelkunst op-zichzelf. Iemand *kán* zijn de meest ‘vaterlandlose’, - als hij van een *goed* tooneel houdt, zal hij er belang bij hebben, dat het tooneel in ieder land nationaal zij. Dit zal ik nader hebben toe te lichten. We hebben dus deze vraag: waarom moet een tooneel nationaal zijn, om goed te wezen? Daarna komt een andere vraag: Wat moeten we doen om tot een goed, een nationaal tooneel te komen?

I

Waarom moet een tooneel nationaal zijn? Waarom hebben telkens tooneelschrijvers - 't is waar: niet alle - maar dan toch: te allen tijde, van Asselijn tot Emants; én: waarom hebben aanhoudend schrijvers-óver-het-tooneel, daarop aangedrongen?

Laten we, alvorens deze vraag te beantwoorden, eens trachten ons te verstaan omtrent het begrip ‘nationaal’ in dit verband. Tevens zullen we in het oog moeten houden dat de uitdrukking, ‘een nationale tooneelkunst’ twee elementen bevat: een nationale tooneelschrijfkunst en een nationale tooneelspeelkunst.

Waarin nu moet het nationale in de tooneelschrijfkunst worden gezocht? Als we zeggen: ‘er moeten Nederlandsche stukken worden opgevoerd’, dan geven we een volledig, maar eenigszins vaag antwoord. Want wat zijn: ‘Nederlandsche’ stukken? Zijn 't eenvoudig die, welke oorspronkelijk in de Nederlandsche taal geschreven zijn? Het lijkt er wel veel naar. Asselijn, dien ik daareven al noemde als één van de oudste voorvechters van een nationale tooneelkunst, schijnt dan ook te meenen, dat dit de eenige voorwaarde is, die

moet zijn vervuld. 'Laat ons niet sweeten om door 't overzetten van uytheemse Tooneelspeelen beroemdt te werden,' zegt hij in de opdracht van zijn 'Mas Anjello', 'schoon gij haar van veel gebreeken zuyvert, of de zelve zoekt te polijsten met cieraat van woorden, ghy en kunt u dezelve doch niet toe eygenen.' Vertalen of niet vertalen, dat was voor *hem* quaestie; en wat hij zei was voor dat oogenblik - namelijk in den strijd tegen de mannen van 'Nil volentibus arduum' - volkomen afdoende. Doch ook ná hem schijnen de voorstanders van een nationaal tooneel hun ideaal daarin te zien en daarmee vervuld te achten: als er maar overwegend oorspronkelijk-in-het-Nederlandsch-geschreven stukken worden gespeeld.

Nu wil ik gaarne toestemmen dat, wanneer we zóó ver waren, er alle reden zou zijn tot tevredenheid. Niet echter, omdat dan, wat ik voor het ideaal van een nationaal tooneel houd, zou zijn verwezenlijkt. Maar dan was men een heel eind verder op weg naar die verwezenlijking dan thans.

Niet verwezenlijkt. Neen. En dat hierom niet: omdat ieder in het Nederlandsch geschreven 'stuk' nog niet een stuk zuiver Nederlandschen geest is. Immers: zijn er niet te allen tijde in ons land een menigte stukken geschreven naar het recept van eenige buitenlandsche kunstschool? Ik verwijs, om enkele sprekende voorbeelden te noemen, wat de 17de eeuw betreft naar den invloed van Seneca - dien Worp ons in zijn vollen omvang heeft doen kennen -; in de 18de eeuw hebben we een lange periode van zoo slaafs mogelijke navolging van de Fransche klassieken; Pels verheft die navolging zelfs tot *de* tooneeltheorie.

Met dit te constateeren is natuurlijk al dat navolgings-

werk niet veroordeeld; de natuur van de navolgende dichters ging vaak boven hun leer; ze springen niet zelden met een prachtige *eigen* allure uit het gareel van hun systeem, en ook: als ze onder den dwang van dat systeem blijven, scheppen ze veel schoons. Men denke maar eens aan Hooft. Maar hoe mooi soms ook, echt nationaal is hun werk niet; het is niet een product van den Nederlandschen grond, zooals bijvoorbeeld Breeroo's komedies en vooral: zijn kluchten.

Maar toch - ik vrees, dat menigeen die schifting die ik verricht, - nu ik voor 't oogenblik op niets anders let dan op het *nationale* element - wat boud en wat bedenkelijk zal vinden. 'Bij zoo'n schifting,' zal men zeggen, 'zal er zoowat niets van onze tooneelletterkunde genade vinden. Want nu zijn, als voorbeeld, de navolgingen van Seneca en van de Fransche klassieken genoemd; maar, als men in dien trant voortredeneert, dan moeten ook de navolgingen van de Grieksche tragedie als niet-zuiver-op-de-graat worden verworpen; en ook een groot deel van onze romantiek zal, als navolging van het Spaansche en 't Engelsche spel, onnederlandsch blijken. Toch heeft ons volk in die laatste soort spelen maar heel veel genoeg gevonden; en zoo heeft het klassieke treurspel van Vondel de bewondering van een meer ontwikkeld publiek gehad. Waar gaan we heen met zóó'n beschouwing?!'

Waar we heengaan? Ik zou willen antwoorden: Recht naar ons doel! Dat is immers: het *zuiver nationale* element in ons tooneel op te sporen; *het eenig* beginsel door welks beschouwing we tot het besef kunnen komen, hoe wel een ideaal-zuiver nationaal tooneel eruit zou zien. Nu laad ik bij het zoeken naar dat nationale element wellicht een verkeerden schijn op mij; maar

men begrijpe dat, wanneer ik in den gang van dit betoog - dat wil zeggen: tijdelijk - iets verwerp, omdat het uit een oogpunt van nationaliteit niet aan het ideaal beantwoordt - dat dan die verwerping niets anders en niets meer beduidt dan alleen dit: voor het onderzoek waarmee we op dit oogenblik bezig zijn, kan ik dat niet gebruiken. Zoo zal zelfs iets van grooter absolute waarde voorloopig worden terzij gesteld voor iets minders; zooals zelfs iemand die bezig is, grassen te determineeren, op een oogenblik de fraaiste roos voor een simpel hooisprietje zal terzij leggen. Vondel is bijvoorbeeld een heel groot dichter; zijn werk heeft dan ook veel meer waarde dan dat van Breeroo; maar voor 't oogenblik constateer ik alleen dit: dat Breeroo meer bevat van 't element dat we naspeuren; hij is meer nationaal! (En dan is hij ook nog meer: tooneelman.)

Dus: We zoeken voor het oogenblik naar het nationaal element in onze tooneellitteratuur; en voor al het andere zijn we in bedenkelijke mate blind. Daarna zullen we dan wel zien, of dat zoeken, dat eenzijdig, dat bekrompen zoeken, de moeite waard is geweest. We zoeken. Maar ... hóé zoeken we eigenlijk? Hebben we een toetssteen, een toetssteen van Nederlandschheid, waartegen we al wat we zoo vinden, kunnen aantikken, om dan maar te wachten op een eenig-zaligmakenden klank?

Inderdaad, ik geloof dat we allen in het bezit zijn van zulk een toetssteen. Al kunnen we hem dan niet laten zien; en al is hij moeilijk te definiëeren; die toetssteen van 'Nederlandschheid'; het Nederlandsch volkskarakter. De heeren Fruin en Vissering, onze voorzitter, Prof. Knappert, en laatstelijk ook de heer Roest van Limburg hebben er wel eens eenige eigenschappen van opgenoemd. Ik heb dat ook wel eens op mijn eigen houtje

geprobeerd ... Naar mijn bescheiden oordeel is de Nederlander in de eerste plaats: een eigengereid exemplaar. Parlementairder gezegd: hij heeft een sterke neiging tot individualisme. Ja, ik durf wel zeggen, dat de Nederlander zelfs een vrij sterken hang naar *anarchisme* heeft. Verder is hij - onder meer -: stug; hij is trouw; hij is burgerlijk. Dan is hij nog: zeer geneigd tot filosofeeren en theologizeeren. Hij is ook wel vroom; ja, in zijn aard is de Nederlander vroom; maar meer aan den dogmatischen dan aan den mystischen kant. En dan, dan bezit hij nòg een voortreffelijke eigenschap: zijn drogen en fijnen humor. Ik geloof, dat die laatste qualiteit in hem nog wel één van zijn beste is; die Hollandsche humor, zooals onze boeren hem hebben; smeuië, en toch fijn-oolijk; niet scherp-intellectueel, zooals de Fransche 'esprit'; niet over-gemoedelijk, zooals die, 'n beetje plumpe, snaakschheid van den landelijken Duitscher; niet zoo ijl en verbijsterend als de Iersch-Engelsche clownerie; maar gevoeliger dan de Fransche, fijner dan de Duitse, realistischer dan de Engelsche; kortom: een zeer wezenlijk onderscheiden schakeering.

Maar ik wil hier niet doorgaan met het onderzoek van al de qualiteiten van dien toetssteen. Het is voldoende als we zijn bestaan deugdelijk constateeren. Laten we er nu eens iets tegen laten klinken; en dan toeluisteren in ons-zelf, of er daar niet iets mee klinkt. Bijvoorbeeld. Als we den Reinaert lezen, den Reinaert I meen ik; en daarvan nu liefst het tweede gedeelte, het oorspronkelijk-Nederlandsche - gevoelen we dan niet, bijvoorbeeld waar op zoo geestige wijze de hebzucht van koning Nobel in gretig herhaalde vragen zich uit; of waar 'Gimbeert die das' vertelt, hoe zijn vrouw het haar toevertrouwde geheim oververtelde,

‘newaer het was al stillekine’

worden we dan niet gewaar, als die fijne trekjes ons zoo droog worden verteld, dat er iets in ons wordt aangestooten; dat ‘iets’, dat ik den toetssteen noemde? Wordt er dan niet in ons een gevoel opgewekt, 'n in-genoeglijk gevoel van ironie, dat iets heel anders, iets veel innerlijkers is dan de waardeering en bewondering die we hebben voor de beste geestigheid van 't buitenland? En toch - eeuwen liggen er tusschen ons en dien Willem ‘die Madok madeke’; maar de geest van dien bijna 700 jaar dooden Willem is ons inniger verwant - en we zijn toch zoo cosmopolitisch! - dan de fijnste Fransche scherts van vandaag of gisteren. Het is diezelfde geestigheid, die we, in wat zwaarder toon, vinden in de woorden van Breeroo's Jerolimo; die nauw bij de realiteit blijvende, maar toch om-de-dood-niet laag-bij-den-grondsche, die fijn-psychologische humor. Wil men een bewijs dat ze, goddank, ook, heden nog niet dood is, dan zou ik naar het liedje van Dirk Witte ‘Het meisje van de Zangvereeniging’ willen verwijzen. Of naar Hans Martin's ‘Malle Gevallen’. En die humor, dat blijkt de echt-nationale kern van menige klucht, van menig blijspel. Ik bepaal mij tot het noemen van enkele voorbeelden. Zoo de nuchtere, wat de Friezen noemen ‘slüch-slimme’ Middeleeuwsche kluchten, die men in Moltzer's bundel vindt opgenomen. Ik denk bijvoorbeeld aan het type van den ‘Buskenblaser’, dien onnoozelaar, die ook eens voor 'n keer 'n goeden zet zal doen; en als hij dan fier en beminnelijk glimlachend - onder z'n laag zwartsel - thuiskomt, wordt hij met 'n

‘Keren! Siet me desen scu’

door zijn vrouw ontvangen. Zoo denken we ook aan den boerschen, maar toch ingehouden humor van de cluyte

‘Nu noch’ - Wat de 17de eeuw betreft wees ik al op Breeroo, dien stiekem genietenden en even-monkelenden toekijker op het leven van straten en pleinen in Amsterdam en van de veldwegen en herbergen in den omtrek. Van de lateren dringt in onze gedachten Asselijn naar voren; dat hij de kwezels wist te treffen op een wijze die ons volk in zeldzame mate meevoelde en genoot, dat blijkt wel uit al wat er op de Jan-Klaasen-vertooning is gevolgd; en waar Dr. Worp, in den 4^{den} jaargang van het Tijdschrift van deze Maatschappij, ons zooveel belangrijks en aardigs van heeft verteld; belangrijk en aardig vooral wat de kennis van het nationaal leven en het innig contact tusschen leven en tooneel betreft. Om dan nog 'n enkel voorbeeld uit later tijd te noemen: in Mulder's ‘Kiesvereeniging van Stellendijk’, in De Koo's ‘Candidatuur van Bommel’, hebben we bijuitstek Hollandsche blijspelen, waarin de Hollandsche deugd humor, de Hollandsche ondeugd ‘gewichtigoenerij’ bespot. En dan mogen we ook niet zwijgen van Heyermans, wiens realisme ook telkens vol lichtjes van humor is. 'n Type als koster Langebier in ‘Allerzielen’, met zijn: ‘Ik zeg maar: ik zeg niks’ is zoo geestig en zoo satirisch; en bovendien is dat figuurtje zoo goed dramatisch aangebracht, dat het in een museum van Hollandsche kunst een eereplaats verdient.

Ik noemde zooeven nog eenige andere typisch-Hollandsche hoedanigheden. Goede en slechte; natuurlijk zullen in de *kunst* van een volk - dat is: in de schoonheid-willende stileering van zijn leven - de goede eigenschappen het meest naar voren treden.

Zoo sprak ik ook van de Hollandsche vroomheid; én: van de neiging tot filosofeeren en theologizeeren. Of

eigenlijk: ik noemde die eigenschappen in omgekeerde volgorde; het eerst, wat ons, zoo aan den buitenkant gezien, het eerst opvalt: dat theologizeeren. Maar intusschen: *primair* is de vroomheid. En ... *religieus gevoel* is altijd één van de machtigste motoren van kunst geweest; wat de filosofie aangaat: het heele symbolisme is niets anders dan tot kunst geworden filosofie. Laten we hier eens aan denken, wanneer we, zooals telkens gebeurt, den godsdienstzin van ons volk als een hinder voor zijn artistieke ontwikkeling hooren noemen. Laten we b.v. eens denken aan de kunst van een Ruusbroec en een Hadewych, vóór we het volk dat zulke religieuze kunstenaars voortbracht, op grond van zijn neiging tot godsdienstige beschouwing, voor anti-kunstsinnig verklaren. Laten we ook hier eens op letten: dat ons tooneel nooit zoo heeft gebloeid; en nooit zoo'n integreerend deel is geweest van ons volksleven, als toen men daar vóór-alles godgeleerde en wijsgeerige vraagstukken behandelde. Het was intusschen toch geen goed tooneel, dat tooneel van de 16de eeuw, zeggen de theoretici. Zeker - de fout was, dat we toen ook al zoo machtig veel: *redeneerden*. Precies, daar zit de fout! Maar, al weigert men de reconstructie van zoo'n tooneel als een wenschelijkheid te beschouwen, het is toch, geloof ik, goed om eens na te gaan of er *in* dat rederijkerstooneel dan niet een element zat, ónder 't geredeneer weggedoken, 'n element dat, als 't eens op 'n andere dan 'n woordenrijke manier werd uitgewerkt, mogelijk nóg groote belangstelling zou vinden. Ja, er is werkelijk reden om aan te nemen dat het om dát element te doen was - dat element van godsdienstigen of filosofischen aard; we mogen zeggen dat de menschen dáárom kwamen; niet *om*, maar *ondanks* 't geredeneer. Want we hebben

de bewijzen, dat de rederijkers en hun publiek ook al inzagen, dat die redeneeringen te vervelend waren. Ze voelden: dat er ook iets te *zien* moest zijn. En zóó is men ertoe gekomen, de z.g. ‘stomme vertooningen’, - dat is: ‘tableaux vivants’ - in te lasschen. Het was een wel wat naieve manier om 't tekort aan te vullen; een manier die eenigszins doet denken aan die waarop Hildebrand het mogelijk tekort aan komma's in de ‘Camera’ wilde verhelpen; namelijk door er een bladzij uitsluitend met komma's bedrukt aan toe te voegen. Even practisch als dit zou zijn, was 't ook om 't tekort aan handeling, aan stof-tot-kijken, aan te vullen met een kijkspel náást die handeling. Overigens moeten die stomme vertooningen heel mooi zijn geweest; groote schilders hebben eraan gewerkt. Ze waren ook heel realistisch; in volkomen tegenstelling tot, en dus: als eigenaardige aanvulling van het abstract geredeneer. En laten we nu ook dit in 't oog houden: het volk heeft ook van dit element van het tooneelspel heel veel gehouden; zoodat de stomme vertooningen meer dan een eeuw in zwang bleven. Want ze bevredigden een kunstneiging die wel altijd het duidelijkst in ons volk heeft gesproken: zin voor kleur en lijn.

We merken dus op, dat in den tijd waarin het tooneel ten onzent het meest populair was, men inderdaad genoot van twee elementen, die, als ze innig verbonden waren geweest, welhaast een ideaal tooneel hadden gevormd; namelijk: zinrijkheid en schoone plastiek. Alleen: die twee elementen wáren níet verbonden; ze stonden, als de kalk en de steenen bij een bouwwerk, naast elkaar. Doch wordt er, als we de zaak zoo zien, niet voelbaar een groote mogelijkheid voor een *schoon bewegend én zinrijk* drama; een groote mogelijkheid, ik bedoel: een

groote kans op belangstelling en meeleven? En zouden zoo niet meteen geestelijkheid en tooneel, wier veete niet dan aan 't eind van de 16de eeuw begint, tot een verzoening kunnen naderen? Als voorbeeld van een belangrijk religieus spel noem ik 'Het Spel van den Sacramente van der Nyeuwervaert' - dat nog zeer goed zou zijn op te voeren; evenals 'Marieken van Nijmwegen'.

Als we ons maar eens de moeite gaven om de belangstellingen die er in ons volk leven te *begrijpen*, ze mee te voelen, ze in dat volk en in onszelf aan te kweeken en te veredelen; - dan zouden we beter doen, dan met altijd naar 't buitenland te kijken en dat min of meer gebrekkig na te apen; om zóó onze beschaving te toonen.

Jawel, zegt men - maar één van de andere eigenschappen van den 'toetssteen' is: burgerlijkheid. Is 't niet erg náár, en is dat ook niet uit een artistiek oogpunt bedenkelijk, dat ons volk zoo burgerlijk is? Dames en heeren, ik geloof in de eerste plaats dat het 'naarste' symptoom van burgerlijkheid is: naar een ander kijken, of je wel netjes doet. En ik geloof, dat we van die burgerlijkheid, die 'nare', 't best af zullen komen, wanneer we doen, wat ik al zoeven, in een ander verband wenschelijk noemde: ons-zelf worden; het bewustzijn van onze éigenwaarde versterken; en daarmee meteen die eigen wáárde. Wat betreft onze burgerlijkheid in dien zin, dat er in ons volk geen aparte, toonaangevende aristocratische beschaving bestaat, omdat onze aristocratie zoo weinig talrijk is, - wel, wat de tooneelkunst betreft, geeft dit feit alleen aanleiding tot deze beschouwing: dat het leven dat op ons tooneel aanschouwelijk wordt gemaakt, wel bij-voorkeur burgerlijk leven zal zijn. En dat komt ook uit. Overigens komt het mij voor

dat de visie van een kunstenaar door de maatschappelijke gesteldheid van zijn omgeving niet al te zeer bepaald wordt. Wel zou ik hieraan even willen toevoegen, dat één van onze weinige adellijke tooneelschrijvers - de levenden laat ik erbuiten! - Onno Zwier van Haren een werkelijk aristocratische zelfstandigheid heeft getoond door, tot 'horreur' van zijn kiesche landgenooten, ruig-Hollandsche poëzie te schrijven; stoer en stroef van taal. De tijdgenooten - 't was in den Pruikentijd - vonden Agon, Sultan van Bantam, ook meest allen erg barbaarsch; maar een man van onafhankelijken smaak en eigen kijk als de groote tooneelkunstenaar Corver heeft die verzen, hun stroefheid en ongeliktheid erkennende, geprezen omdat er ziel in zat.

Ziehier dan eenige pogingen om het nationale element uit ons tooneel op te delven. Natuurlijk zijn daarmee geen voorschriften bedoeld bij het maken van nieuwe tooneelstukken; men schrijft den kunstenaars niets voor; men kan hoogstens verlangen, hun iets bewust te maken.

En daarmee zou ik dan kunnen overgaan tot de beantwoording van de groote vraag die ik vooropstelde: Waarom moet een tooneel om *goed* te zijn, zulke nationale elementen bevatten; - waarbij dan meteen de tooneelspéélkunst ter sprake zal komen. - Maar eerst zou ik nog een opmerking willen maken over wat men wel eens in engeren zin 'nationale stukken' noemt; namelijk: stukken, die op de staatkundige geschiedenis van ons vaderland betrekking hebben. We kunnen daarover echter heel kort zijn, want - misschien hangt dat met den individualistisch-anarchistischen aanleg van ons volk samen -: op dit gebied hebben we niet veel dat uit een artistiek oogpunt de aandacht verdient. Wel zijn er enkele stukken van dit slag lang op 't tooneel

gebleven; maar dan toch zeker niet door hun kunstwaarde. Zoo b.v. 'De Dood van Willem den Eersten, Prins van Oranje' door Bruin ('n stuk van 1721); of Bontius' 'Belegeringe ende Ontzetting der Stadt Leyden'; dat zijn stukken die beide meer dan een eeuw répertoire hebben gehouden; men kan zich intusschen niets kinderachtigers voorstellen dan zoo'n afwisseling van Leidsche edelaardigheid en Spaansche snoodheid als Bontius vertoont. Neen, dergelijk nationalisme zou ik niet graag willen aanbevelen! Het beste stuk dat ik van die historiestukken ken, is nog wel Schimmel's 'Kind van Staat'. En dan hebben we nog de 'Gijsbrecht'; een Amsterdamsch gelegenheidstuk, dat onder toevoeging van slemp en soezen nog geregeld in de Nieuwjaarsweek wordt gegeven. Gezien de groote *dichterlijke* waarde, is ten opzichte daarvan de piëteit natuurlijk niet misplaatst; maar een model van een nationaal *tooneelstuk* is het niet.

II

Zoo zijn we dan eindelijk aan de hoofdvraag toe: Waarom moet het tooneel van een land om góéd te zijn, nationaal wezen? Wel - 't begin van een antwoord ligt al in hetgeen we zoeven bespraken. Ik sprak al van die eigenaardige verrassing; dat plots diep-in meevoelen, dat vaderlandsche kunst in ons opwekken kan. Wat buitenlandsch is, geeft die gewaarwording nooit zóó. Het buitenlandsch leven is ons vreemd; de buitenlandsche kunst is het ons in meerdere mate. Kunst is de stileering van het leven; dat wil zeggen: de samenvatting ervan in groote trekken. De tooneelkunst is een zeer sterke stileering; en: ze is de kunst van het gebaar, van de beweging; die een nog eigener, een nog karakteristieker,

en een nog geestelijker uiting is van een volk dan het woord. En hoe wordt nu zoo'n tooneelstuk, zoo'n geheel van gebaren, van houdingen in het leven, tegenover elkander, onder het noodlot en onder de vlagen van de hartstochten; *hoe* wordt dat aan een ander volk overgeleverd?? Voornamelijk door de woorden; de woorden die het 'doen' vergezellen, en toelichten. Soms zijn er een paar plaatjes bij dien tekst; bij die woorden. Soms gaat de spelleider de voorstelling in 't oorspronkelijke afkijken. En copieert die. Eigenlijk is dat laatste nogal dikwijls het geval. Dan krijgen we dus - gesteld dat de spelers zich kunnen voegen naar de aanwijzingen van hun leider - niets dan een copie; dat wil zeggen: heelemaal geen *kunst*. Ik geloof dat velen verbaasd zouden zijn, wanneer ik meedeelde, hoeveel juist van de meest succesvolle voorstellingen die we de laatste jaren hebben gekregen, niets anders dan copieën zijn. Uitteraard sléchte copieën; want niet alle acteurs hebben de voorbeelden gezien. En bovendien, alle acteurs zijn, gelukkig, niet geschikt voor na-apen. De besten zijn het zeker niet. In elk geval, dat deze manier van werken slecht is, is duidelijk. Maar dan de betere; de beste die men bij nietoorspronkelijke stukken kan volgen. Dat is, dat de régisseur het levensgeheel dat de woorden hem suggereeren, tot harmonische uiting brengt.

Ik wil er nu niet bij stilstaan, dat die woorden, die eerst al door het intermedium van een vertaler zijn gegaan, voor onzen régisseur iets anders beteekenen dan voor den oorspronkelijken, laten we zeggen: Franschen régisseur. Dat verschil verwaarloozen we nu maar eens even. Er is iets anders, van meer belang: dat de woorden, die van secundaire beteekenis zijn bij de tooneelkunst, bij vertalingen de voornaamste overbrengers zijn. Wat

doet onze Hollandsche régisseur nu met die woorden? Hij bouwt zich op dien tekst in den geest een complex van leven. Uitteraard heeft hij er, heelemaal te goeder-trouw, meer Hollandsch dan Fransch leven van gemaakt. O, een régisseur is een knap mensch; hij probeert natuurlijk 'het oorspronkelijke karakter van het stuk te bewaren', zooals dat heet - als hij dát niet deed, zou er een állermalst conflict ontstaan tusschen inhoud en spel -; maar al doet hij nog zoo zijn best, dat bewaren van het oorspronkelijk karakter gelukt hem slecht. Ik zal u aanstonds een paar sprekende voorbeelden geven. Dán ... geeft hij de rollen aan verschillende tooneelspelers; Nederlanders, die het harmonisch geheel van het stuk - laten we nu maar onderstellen, dat het dat min of meer in het régie-plan is gebleven - die dus dat Fransch gedachte stuk, dat in den spiegel van een Hollandschen geest is opgevangen, samen levend hebben te maken. Daarvoor moeten ze elk hun rol gaan studeeren. Ik kan hier niet gaan uitweiden over de quaestie, wat dat eigenlijk is: een rol studeeren; maar het is misschien goed, even op te merken, dat 't typische verschil tusschen een 'echten komediant' en een liefhebberijspeler hierin bestaat, dat 'n liefhebberijspeler gewoonlijk begint met woorden te leeren; en 'n echte komediant met het zoeken naar het *wezen* van de persoon die hij levend heeft te maken. Wat hij dan precies te zeggen heeft, dat brengt hij zich langzamerhand wel bij; eerst moet hij maar *goed voelen* wát voor 'n exemplaar van 't menschenras of hij nu eigenlijk heeft te zijn; en dan gaat hij meteen na: wat dat exemplaar beleeft. - Dán, dán voelt hij in-zich-zelf al wel, hoe hij - dat wil dan zeggen: de personage waarin hij herschape is - op die gebeurtenissen zal reageeren, innerlijk en uiterlijk.

En dan praat hij daarbij woorden; zoo ten naasten bij de woorden van zijn rol; langzamerhand *precies* de woorden van zijn rol. *Zóó is het echte rol-studeeren*. Maar ... men voelt al wel, hoe hybridisch die studie zal wezen, als het personages geldt, die heelemáál niet zijn zooals de acteur is; wien ander bloed door de aderen vloeit! Hoe vaak zal zoo'n speler meer tegen zijn rol aankijken, dan dat hij die rol in zichzelf voelt opleven! Bijvoorbeeld: we zijn de laatste kwarteeuw gelukkig gemaakt met een stroom van Fransche echtbreuk-stukken. Nu is het een feit, dat de levensomstandigheden waarin ten onzent echtbreuk wordt gepleegd, innerlijk en uiterlijk totaal anders zijn; en ook dat, naar onzen volksaard, bedrogen echtgenooten wezenlijk anders reageeren, wanneer ze merken bedrogen te zijn, dan zuidelijker volkeren. Omdat ook de liefde in ons volk een andere nuance heeft.

De liefde anders - de echtbreuk anders - de reactie op de echtbreuk anders.... Wat denkt men, dat de acteur van al die gevoelens, die hij niet innig meevoelt, wat denkt men dat hij daarvan terecht zal brengen? Groote, doorleefde kunst? Of conventionaliteiten?

Ik hoop dat ik eenigszins voelbaar heb gemaakt, wat 'n tweeslachtig, rommelig boeltje zoo'n buitenlandsch stuk gevaar loopt te worden. Maar mogelijk meent men, dat de practijk niet zoo erg kan zijn, als 't nu in theorie schijnt. Omdat er toch nog heel wat te genieten is van vertaalde stukken. Dat laatste zal ik niet tegenspreken; maar toch moet ik met den meesten nadruk verklaren, dat er van die stukken op verre-na niet tot ons komt wat er tot ons moest komen. We zitten zóó tot over de ooren in het kwaad, dat we het niet kunnen overzien. We geven er ons ook geen rekenschap van,

in hoeveel mindere mate wij deze vertaalde kunst *ondergaan*. Bij een stuk van vreemde herkomst is er altijd een zekere ethnografische kennis in ons werkzaam; tot schade van onze ontvankelijkheid-des-gemoeds. Wat de schrijver concipieerde, toen hij de eene of andere van zijn personages een bepaalde gedachtenwending gaf, dat *voelen* we niet mee, maar we kijken er-tegen-aan, we begrijpen 't dan eenigszins, en we denken: ja, dat is echt-Fransch; of echt-Duitsch; of: echt-Russisch. Maar omdat we zoo aan vertaalde-stukken gewend zijn, merken we zelf ternauwernood meer, dat we aldoor zitten te ethnologizeeren; in-plaats dat we ons enkel, en geheel, laten ontroeren; zooals dat bij kunst het geval moest zijn. En het vólk - dat niets van echt-Fransch afweet - kan die transpositie niet eens maken. Als zij een stuk zien dat - zooals vaak 't geval is - speelt in hooge kringen, dan geven ze zich er geen rekenschap van dat die 'hooge kringen', zooals de acteurs ze - min of meer hoog! - weergeven, de hoogere kringen zijn van een ándere natie. Ze voelen alleen: dat die deftige menschen toch wel èrg van hen zelf verschillen. Zoo brengt het tooneel verwijdering tusschen verschillende lagen van ons volk. Of, de tweede mogelijkheid: ze denken: 'Op 't tooneel is toch alles anders dan in de werkelijkheid. Dáár doen de menschen zoo raar!' Een prachtig idee krijgen ze op die manier van kunst!

Maar ik wou u nog wat nader probeeren toe te lichten die verandering die een stuk ondergaat wanneer het ingevoerd wordt bij een ander volk. Het is mij voor het eerst heel duidelijk geworden, toen ik in het buitenland eenige stukken zag spelen die ik al in de Hollandsche opvoering kende. Maar ook zonder dat men het stuk door Franschen heeft zien spelen, als men alleen maar

den tekst kent, dan begrijpt men al wel hoe de rol wordt ontwricht, als men een Magda Janssens de titelrol van Becque's 'Parisienne' ziet spelen. Daar is - met behoud van ieder woord van den tekst! - een typisch Parijsch vrouwtje in 'n typisch-Antwerpsch herschapen; en die typisch-Antwerpsche vrouw doet allermalst aan - men kan het niet anders zeggen - in die omgeving. Toch heet 't stuk: 'De Parisienne'. Nu ja, zal men misschien zeggen, dat geval is te speciaal. Het wás nu eenmaal 'n fout om 'n stuk dat niets anders is dan locale kleur en locale psychologie, te vertalen. Best, ik erken dat dit voorbeeld alleen goed is om het gevaar dat er in vertaling ligt, *bijzonder sterk* te doen spreken.

Ik zal u nu een ander voorbeeld geven. Een voorbeeld waarin het geval zoo zuiver mogelijk is gesteld: een stuk van buitengewone, algemeen-menschelijke waarde, en daarvan kon ik vergelijken een opvoering in het oorspronkelijke, én één in - niet-Nederlandsche - vertaling.

Ik zou dan eens willen vergelijken de Engelsche 'Macbeth' en de 'Macbeth'-creatie door Reinhardt. Hier hebben we een stuk, dat ver boven de meeste stukken staat. Een stuk dat zoo rijk is aan algemeene menscheit, dat ik het van het tooneel van geen enkele natie zou willen weren; zoo min als Sophokles en Molière. Want dat zijn stukken voor de geheele menscheit; en we zouden die niet zonder schade missen. Daar mág 'n heeleboel door verschil van nationaliteit verloren gaan; er blijft genoeg over. Maar juist omdat zoo'n stuk als 'Macbeth' zoo vol is van algemeen menschelijken hartstocht, is het zoo'n mooi voorbeeld van wat ik hier wil betoogen; ook omdat het een vreemd stuk geldt, en een vertaling ervan in een andere vreemde taal; wij zijn dus geen partij in 't overbrengingsproces, en 'kijken'

even zeer 'aan' tegen beide opvoeringen. Laat ik er nog bij zeggen, dat de opvoering van Reinhardt - die we verleden jaar in Rotterdam te zien hebben gekregen - uitstekend was; het stuk werd gegeven in een ideale régie, d.w.z. door een régisseur die wezenlijk een groot man is, een sterke persoonlijkheid, iemand die wortelt in zijn volk, maar als Saul, van de schouderen opwaarts hoger. Wat deed Reinhardt nu? In zijn krachtigen, zelfstandigen, maar Duitschen, geest nam hij ten volle Shakespeare's stuk op, zonder er iets bij of af te doen; zonder iets te verdoezelen. Maar toen 't in zijn geest was overgegaan, was 't, vanzelf, meteen herschapen. Het licht en donker viel anders; het was een verduitschte Macbeth geworden. Ik kan u dit in 't uurtje dat ik tot mijn beschikking heb, niet in bijzonderheden aantonen; misschien mag ik verwijzen naar wat ik in de Juni-aflevering van verleden jaar van Groot-Nederland schreef. Maar in plaats van een 'Macbeth' vol gruwelijke maar ijle spokingen, vol suggesties van demonen was het - o, in alle schoonheid! - een zwaar-realistische Macbeth geworden; bont en breedvoerig. Kenmerkend in dit opzicht was de eenigszins plumpe voorstelling van de verschijningen die door de heksen opgeroepen worden; één daarvan herinnerde aan de bekende reclamepop van Thomson's puddingpoeder - de vergelijking is van den heer De Meester.

Nu zijn er velen geweest, die zeiden: Reinhardt heeft het stuk geweld aangedaan. En toch was dat niet waar. Reinhardt heeft met piëteit en volkomen naar den eisch van zijn régisseurschap zijn taak tegenover Shakespeare vervuld: hij heeft met een geniale kracht, niet opzettelijk, maar krachtens het wezen van zijn geest, het

Engelsche meesterstuk nader gebracht tot, geïnterpreteerd voor de Duitschers. Maar wij, die geen Duitschers zijn, en ook geen Engelschen, wij zeggen: hij heeft er iets heel anders van gemaakt. 'Er is in iedere vertooning van de Timbertown-Follies meer van Shakespeare's geest, dan in deze 'Macbeth'-opvoering', schreef een criticus. Ten onrechte, want de geweldige kracht van Shakespeare was er, en dat is het voornaamste van hem, en die is bij de Timbertown Follies niet. Maar in die onjuiste uitlating wordt toch een waarheid voelbaar; namelijk deze: dat men niet dan zeer pijnlijk de ontnationalizeering van een stuk voelt; zelfs als dat stuk zoo groot, zoo *algemeen* menschelijk is als 'Macbeth'. De ontwrichting betreft hier dan ook alleen de algemeene leiding; de personages zijn zoo universeele, zoo grootmenschelijke typen, dat het weinig erop aankomt, of ze door Engelschen of door Duitschers worden voorgesteld. Anders staat het, waar 't een meer dagelijksche kunstsoort betreft. Ik heb eens een opvoering van Hebbel's 'Maria Magdalena' bijgewoond, in 't Théâtre der Arts; één van de zéér weinige Parijsche schouwburgen, waar men niet alleen bij hooge uitzondering buitenlandsche stukken geeft. Het stuk werd met de grootste toewijding gespeeld; in intérieurtjes die historisch heel goed in orde waren. Maar de Franschen bleven Franschen; in hun bewegingen, in hun spreektrant; en er ontstond daardoor een tegenstelling tusschen dat lichte van hen en de schemerige, drukkende droefheid van het stuk, een tegenstelling die van een navrante valsheid was. Ik herinner mij nog hoe Clara goeden-dag kwam zeggen, vóór ze heengaat; om zich te verdrinken. En dan, dan voelt zij zich gedrongen om de huiskamer nog eens voor 't laatst te zien, en ze komt nog even terug. Dat

kán ... als 't Duitsche stuk Duitsch wordt gespeeld. Maar toen 't Fransch werd gespeeld, kon 't niet. Als een Fransche actrice een dergelijk vaarwel heeft uitgesproken en ze maakt dan op de haar eigen wijze haar sortie - d.w.z. ze gaat *niet: langzaam* af, maar ze staat een paar maal *stil* bij 't afgaan, en verdwijnt dan, met iets gedecideerds - dan is terugkomen onmogelijk. Omdat zulk een terugkomen voor een Franschman psychologisch onmogelijk is. Geschiedt dat dan toch, dan is de indruk - ondanks alle speeltact - *komisch!*

Ik moet mij beperken, en ik laat het bij deze voorbeelden. Ik constateerde: dat een tooneel, waarop vertaalde stukken de meerderheid vormen, tweeslachtige kunst geeft; dat daar voor de acteurs een verinniging en een verdieping van hun kunst onmogelijk is (daarom spelen de acteurs ook zoo dolgraag oorspronkelijke stukken; als ze maar 'n *beetje* goed zijn). Dat zoo'n tooneel wandenkeelden over kunst en leven in ons volk brengt; dat van zuivere kunstontroering (vrij van intellectueele bijmengsels) geen sprake kan zijn; en dat het dus nooit kan worden een werkelijk van *harte* geliefd orgaan van nationaal leven. Als men eens ziet wat de toestand is in een land, waar het tooneel door-en-door nationaal is, zooals in Frankrijk, waar alleen bij wijze van curiositeit eens nu en dan 'n heel bijzonder buitenlandsch stuk wordt gespeeld, dan voelt men, wat zoo'n land in dit opzicht bezit, en wat ons volk mist. Laten wij met ons tooneel Frankrijk in dat opzicht navolgen; dat is beter dan op 't tooneel de Franschen na te apen.

Nu nog iets wat de tooneels*péel*kunst betreft. Ik herinner mij dat keizer Wilhelm voor eenige jaren eens op 't kasteel van een vriend een voorstelling van uitstekende

Fransche tooneelspelers bijwoonde. Toen 't uit was, riep hij met onpolitiek enthousiasme: 'So können nur Franzosen spielen!' Dat werd bekend; en het stak de Duitsche tooneelspelers geducht. Maar .. den keizer erover attaqueeren? Toen heeft één van hen dat op de volgende manier getraceerd: hij schreef in de courant, dat de Keizer een heel juiste uitspraak had gedaan; want dat 'so' had hij natúúrlijk niet bedoeld als 'zoo goed'; maar als 'op *die* wijze' ... (!) Want ieder volk heeft zijn eigen speeltrant. Nu, dát is ten minste waar! En .. wat is dan wel ónze speeltrant?

Wie daarnaar gaat zoeken, zal niet veel vinden. Zeker niet in de theorie. Theorie is er trouwens niet veel; men kan één en ander verzamelen uit Simon Stijl's 'Leeven van Jan Punt', uit Corver's 'Tooneel-Aanteekeningen', uit verschillende tooneeltijdschriftjes van de 18de en de 19de eeuw (die men met de noodige voorzichtigheid zal moeten hanteeren); uit 't boek van Mr. Van Halmael; uit de verzameling 'Ons Tooneel' van Hilman, enz. En dan is er een belangrijk boek van den tooneelspeler Jelgerhuis, in 1824 uitgegeven: 'Theoretische Lessen over de gesticulatie en mimiek'. Maar nergens een poging om het *typisch-Hollandsche* in ons spel theoretisch vast te leggen. Het principe is: navolging van de Franschen. Dat is begrijpelijk; de Franschen zijn prachtige acteurs. Maar, zooals ik al betoogde, het is toch fout; want als wij prachtige acteurs van een ander volk *nadoen*, worden wij *geen* prachtige acteurs, maar geven tweeslachtig werk. Onze aard is anders; ook ons spel moet anders zijn.

Voorshands hebben we dan alleen nog maar stukjes *practijk*, hier en daar. De fijne ingehouden humor van een Schulze bijvoorbeeld; denk aan zijn typeering van Mr. Herman van Bommel! Dan de kostelijke bur-

gerlijke kwaadspreeksters van mevrouw Van Korlaar-Van Dam; de verstandige gemoedelijke vrouwen die Christine Poolman ons wist te geven (b.v. mevrouw de weduwe De Wilde in 'Lentewolken'). Maar - en dat is een gevolg van den onnationalen toestand van ons tooneel -: een ontwikkelde, welbewuste stijl is slechts vage toekomstmuziek. Die stijl moet komen met de stukken; de heele toestand van het tooneel trouwens hangt af van de stukken die men speelt; Rössing heeft dat al nadrukkelijk gezegd in het Gedenkboek van 'Het Nieuws', in 1898. En nu zegge men niet: er zijn geen goede stukken. Er zou een mooi vaderlandsch répertoire zijn samen te stellen; historisch, én van onzen eigen tijd; een répertoire van werken die goed zijn en waarvan 't succes al bewezen is; van 't 'Spel van den Sacramente van der Nyeuwervaert' en 'Marieken van Nijmwegen' af, tot Heyermans toe. Maar de snobistische neiging van 't publiek voor al wat vreemd is, zit onzen tooneeldirecties in den weg. Het Hollandsche leven moet kloppen in de Hollandsche stukken. Dan is 't spel goed. - 'S'ils jouent bien quelque chose', schreef de la Barre de Beaumarchais al in 1738 'c'est une comédie, dont le sujet est hollandois; c'est à dire, s'il y est question d'imiter les moeurs et le langage du bas peuple'. 'Bas peuple' alleen? vragen we. Héél ons volk. En om nog een enkele waarschijnlijkheid aan te stippen die zich in die toekomst zou verwerkelijken; ons tooneel zou waarschijnlijk bijzonder mooi, picturaal-mooi zijn om aan te zien. Over die neiging tot het picturale sprak ik al even naar aanleiding van de 'stomme vertooningen'; ik zou er nog op willen wijzen, dat - naar 't schijnt zonder dat ze zich zelf daarvan bewust waren - én Stijl én Jelgerhuis al een typisch-Hollandsche neiging

toonen, wanneer ze spreken over 't belang dat de voorschriften die van Mander en de Lairesse aan de schilders geven, ook voor 't tooneel kunnen hebben. Ik zou hierbij nog even willen opmerken, dat onze beide grootste tooneelspelers van de 18de eeuw, Punt en Corver, beiden zeer goede plastische kunstenaars waren; n.l. graveurs. Ook is er in 17de en 18de eeuw aldoor veel zorg besteed aan de décors. Dat picturale element, dat zoo sterk, het sterkst van alle kunstneigingen, bij ons volk op den voorgrond treedt, zal op een nationaal, Nederlandsch tooneel wellicht een bijzondere plaats innemen. In zooverre zet Royaards m.i. een echt-vaderlandsche traditie voort, waar bij hem de décorateur en de costumier een zoo heel groot deel aan de voorstelling hebben. Maar ... het zal zaak zijn, de actie en het picturale in evenwicht te houden. Men mag de wijze opmerkingen van Lessing niet vergeten!

III

Nu ben ik dan gekomen tot het slot van mijn voordracht; tot de vraag: Wat kunnen we doen om aan een goed, een nationaal tooneel te komen?

Doch als men daar eens over praat, dan zijn er altijd ongeloovige gezichten, die uw idealisme bespotten; en men hoort allerwegen de tegenwerping: daar komt toch nooit iets van. De Hollanders zijn geen volk voor tooneel. Ze leven te weinig uiterlijk. Het gebaar is bij hen sober; hoe kan de kunst van het gebaar bij hen dan bloeien? Ze leven maar stilletjes voort; als stiekeme duitendieven; of, als ze eenig geestelijk leven hebben, dan bevredigen ze dat alleen in den godsdienst. We hebben geen *aanleg* voor het tooneel; hoe kunnen we dan ooit een eigen tooneel maken?

Ik zal deze tegenwerpingen, die telkens van buiten op ons vallen, als we voor ons zelf ons ideaal een eind verder hebben uitgedacht, - ik zal die niet uitvoerig bestrijden. We kunnen niet incidenteel even de heele psychologie van ons volk gaan behandelen. Ik wees er trouwens reeds op, dat wij een menigte goede Nederlandsche stukken hebben. En verder zou ik willen vragen: Leefde men in den tijd van Breeroo en van de Schuttersmaaltijd stilletjes voor zich heen? Zou dat 'stille' niet maar een tijdelijke moeheid zijn, een lassitude sociale, zooals we ze ook waarnemen in ons armzalig staatkundig leven? We staan nu, tijdelijk, aan het eind van een beschavingsperiode; we zijn door hyper-intellectualisme onze leefkracht kwijt. Hola! Kwijt?! Zoo erg is 't nog niet eens. Nog brengt Nederland op kunstgebied, bijvoorbeeld, uitstekende zangers voort. En, waarom zouden we geen aanleg hebben voor het tooneel; waarom zouden we dáárvoor te sober en te stiekem wezen, terwijl de Nederlandsche schilderkunst toch ten allen tijde een glorie is geweest van zwier en pracht?

Neen, er komt maar één ding tot mij uit die weifelhoedige tegenwerpingen; dit: dat men ten opzichte van de beteekenis van het tooneel den kluts kwijt is.

Nu, 't is ook een tijd van verwarring; en ik geef toe, dat er nog weinig teekenen van een goeden nieuwen tijd zijn, ook in dit opzicht. Ik heb eenige gegevens verzameld, met behulp van de tooneeldirecties die mij zeer welwillend répertoirelijsten afstonden; wat de Kon. Ver. 'Het Nederlandsch Tooneel' betreft, kan men die lijsten vinden in de jaarverslagen, die op de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek worden verzameld. Ik wil maar liever niet in bijzonderheden treden wat dat répertoire betreft: én het klassieke, het algemeene

wereld-genre, én het nationale stuk vormen slechts een kleine minderheid. Alleen van een enkele uitzondering moet met lof worden gewaagd: de ‘Nederlandsche Tooneelvereniging’ heeft heel veel voor de Nederlandsche tooneelkunst gedaan; in de eerste 15 jaren van haar bestaan bijvoorbeeld heeft ze 79 Nederlandsche stukken gespeeld; en in dien tijd 1683 opvoeringen gegeven van *avondvullende* oorspronkelijke tooneelwerken. Dat is ongeveer 112 avonden per jaar voor de nationale kunst. De ‘Ned. Tooneelvereniging’ gaf ook belangrijke Nederlandsche stukken in Duitschland; een voortzetting van het oude glorieuze tijdperk, toen Nederlandsche troepen geregeld in Duitschland speelden, tot verrukking van het publiek daar, voor wie dat de eenige gelegenheid was om goed spel te zien.

Die ‘Ned. Tooneelvereniging’ is in 1912 bezweken; maar Heyermans, die ze weer heeft opgewekt, toont geneigdheid om de traditie voort te zetten. Een ander lichtpunt vormen de opvoeringen van Nederlandsche klassieken door Royaards; - al had ik hem daarbij een andere keuze toegewenscht.

En nu: de verbetering.

Ik geloof, dat die allereerst hierdoor moet worden voorbereid, doordat ons volk eenig denkbeeld ervan krijgt wat het tooneel; en speciaal: wat het tooneel als kúnst is. Ik zeg: ‘ons volk’; maar ik meen daarbij niet ‘volk’ in den engeren zin van 't woord. Ook bij de overigens beschaafde klassen heerscht omtrent het tooneel het grootst mogelijke onverstand en de grootste begripsverwarring. Er is in de eerste plaats geen enkel zuiver artistiek tooneelgezelschap; ieder gezelschap geeft grootendeels ‘publieke vermakelijkheid’ en van tijd tot tijd ‘kunst’ en zoo brengt men het publiek in de war. Ons

publiek staat tegenover het tooneel met de grootste onbenulligheid; en is een gemakkelijke prooi voor iedere fraai-schijnende leuze. Er hoeft maar de ééne of andere mode te komen; er hoeft maar de één of andere charlatan te verschijnen met allerlei vooze gewichtigheid en zelfreclame, het publiek vliegt overal in. Het spel beoordeelen? Geen sprake van! Behalve een heel klein kringetje van kenners ziet niemand, wat nu werkelijk knap gedaan is, en: wat er op 'n tooneel móéilijk is om 't goed te doen; en wat niet. De uiterst primitieve toestand, dat men den *acteur* toejuicht, omdat de personnage die hij voorstelt zich kranig houdt, komt dagelijks bij ons voor. Een acteur die zich niet bewegen kan op de planken, en dan maar rollen speelt waarin hij in een lang kleed statige gebaren maakt, die vindt de grootste bewondering; omdat hij zoo indrukwekkend is. Dat zijn taak eigenlijk heel gemakkelijk was, daarvan geeft men zich geen rekenschap. Ik heb een acteur die voor Sherlock Holmes speelde, door een wat-men-noemt eerste-rangs-publiek onstuimig zien toejuichen, en tallooze malen zien terugroepen, omdat hij geen spier van zijn gelaat had vertrokken, toen er twee revolvers - ja, twee! - op hem waren gericht.

Zóó onnoozel staat toch ons publiek niet tegenover de litteratuur; of tegenover de muziek; of tegenover de schilderkunst. Zeker, er zijn natuurlijk een massa menschen die niet gevoelig zijn voor éénige kunst; maar er is althans een litterair beséf; en een muzikaal besef; en een besef van schilderkunst in ons land. Ons beschaafd publiek onderscheidt b.v. wel degelijk litteraire kunst en colportageromans van elkander. Hoe komt dat? Ze hebben op school geleerd, wat litteratuur is. Ze leeren het soms wel op een eenigszins gebrekkige manier - niet

iedere onderwijzer en leeraar heeft gevoel voor kunst - maar ze lééren het toch; en ze leeren althans: *eerbied* voor litteraire kunst. Teekenen leert men ook; en er zijn in alle rangen van het onderwijs cursussen over schilderkunst; en cursussen voor het 'zien' van schilderijen; men denke aan de colleges van prof. Six, van prof. Vogelsang, aan de cursussen van Bremmer, aan de verschillende academies voor beeldende kunst. Muziek leert men ook; er zijn conservatoria en andere inrichtingen voor muziekonderwijs; cursussen als van Frans Vink; lezingen over bepaalde componisten, als van Herman Rutters; en het privaatonderwijs in de muziek wordt als een noodzakelijk onderdeel van de opvoeding beschouwd. Toch, voor 'n 25 jaar scheen het, dat het met de muziek-als-kunst er niet zoo heel veel beter uitzag dan 't er nu nog uitziet met het tooneel-als-kunst. Bij een concert dronk men zijn potje bier, en men verzachtte z'n gesprek alleen bij de pianissimo's. En ieder concertprogramma was dan ook net zoo'n mengeling van 'publieke vermakelijkheid' en kunst, als 't répertoire van onze tooneelgezelschappen nu nog is. Toen is er althans één instelling gevestigd, waar de muziek puur als kunst werd gediend; en waar de eerbied voor haar werd opgeëischt die haar toekwam: het Amsterdamsch Concertgebouw. Van die instelling is een stroom door het geheele land gegaan, die de muziek en de musici in de schatting van het publiek heeft opgeheven. Moeten we dan nu ook tot de conclusie komen; dat het met het tooneel eveneens moet gaan? Dat we er zouden wezen, als er - evenals dat met het Concertgebouw is gebeurd - eenige particulieren een zuiver kunsttooneel stichtten? Neen; ik geloof, dat we daar nog niet aan toe zijn. Die instelling zou niet de noodige belangstel-

ling vinden. Neen, we moeten niet te veel van bovenaf gaan doen: er is geen publiek om het te apprecieeren. We moeten beginnen hiermee: met aan te vullen wat er - alleen ten opzichte van *déze* kunst - ontbreekt; namelijk: opvoeding. Waar wordt iets geleerd omtrent de kunst van het tooneel? Alleen in een klein vakinstituut, de Tooneelschool; die met de grootste moeite door het Nederlandsch Tooneelverbond in stand wordt gehouden; en waar men zelfs *bá*ng is voor belangstelling van buiten! Men heeft er, op mijn aandrang, vóór een paar jaar ook toehoorders voor enkele vakken toegelaten; maar men gaat ze nu weer afschaffen, die toehoorders, want er is geen ruimte voor; en voor uitbreiding is geen geld. De gemeente Amsterdam, de provincie, en wellicht binnenkort ook de Staat, geven wat subsidie. Maar dat is niet voldoende; het onderwijs zal veel meer algemeen moeten zijn. Op het gymnasium, op de middelbare school, zal men de kunst van het tooneel als een afzonderlijke kunst moeten leeren begrijpen, naast de litteratuur. Maar dan zal den leeraar zelf eerst aan de Academie eenig begrip omtrent de kunst van het gebaar moeten worden bijgebracht. Men moet niet: tooneelstukken behandelen als litteratuur en lectuur; maar als schema's, als grondslagen ter opbouw van een levende wereld. Er zou aan de Academie gelegenheid moeten zijn om een 'Oedipus', een 'Bourgeois Gentilhomme' (mèt de divertissements!), en een 'Spel van den Sacramente van der Nveuwervaert', èn een stuk als 'L'annonce faite à Marie' van Claudel, als 'La princesse Maleinei' van Maeterlinck, en een 'Schoone Slaapster' van Heyermans te leeren *zien*; *zien* als tooneel. Men moet niet een stuk *lezen* alleen; maar begrijpen: hoe zoo'n stuk moet worden *gemaakt*. Men moet iets leeren begrijpen van

de techniek van de tooneelschrijfkunst én van tooneeltechniek. Men moet leeren hoe stijl en stemmingen worden geschapen op 't tooneel, hoe illusies worden gewekt; hoe in houdingen en gebaren realisme en schoonheid moeten samen gaan. Men moet iets begrijpen omtrent het wezen en het bewust máken van een 'komisch effect' (Bergson, 'Le rire') en van een tragisch effect ... Enzovoort.

Zóó, en zóó alleen, kan de tooneelkunst de belangstelling vinden, die haar als *kunst* toekomt. Natuurlijk, er zal altijd een meerderheid blijven, die van kunst geen benul heeft; maar als er voor de tooneelkunst werd gedaan, door het onderwijs, wat het onderwijs doet ten opzichte van de andere takken van kunst, dan zouden zich toch ook wat het tooneel betreft, 'Stufen'-van-begrijpenden vormen, die een algemeene verheldering van ons publiek in dit opzicht zouden bevorderen. En dan, als men zal gaan denken over 't wezen van die kunst; en over de aanwending van het levende materiaal daarbij, dan kán het niet anders of het heel eenvoudige betoog die ik hier voor u mocht houden, zal voor allen iets van-zelf-sprekends zijn geworden. Het is toch zoo klaar als glas, dat Nederlanders alleen zuiver de gevoelens die liggen in een Nederlandsch kunstwerk kunnen vertolken; dat zij het best die personen kunnen voorstellen, die uit den geest van een Nederlandschen schrijver zijn geschapen. En als men niet dan Nederlandsche stukken - mèt nu en dan de groote wereldschrijvers - speelt, dan zal vanzelf de Nederlandsche tooneelschrijfkunst ook beter worden; èn: ze zal typischer, meer typisch-nationaal worden. De reactie zal zijn, dat van het tooneel de opvoeding in nationalen zin zal uitgaan, die we zoo broodnoodig hebben. We zullen ons meer één volk voelen; de hoogere

standen zullen de schatten van gevoel en geest die er liggen in onze volksziel, leeren begrijpen, en meevoelen, als zij ze maar eerst eens hebben leeren kennen.

Dames en heeren, ik heb veel ongezegd moeten laten dat ik over het tooneel had willen zeggen. Er zou bijvoorbeeld nog te spreken zijn over het nationale in de symbolieke kunst; die schijnbaar zoo onnationaal is; en die wellicht de kunst van de naaste toekomst zijn zal. En over de kunst in tijdperken waarin de beschaving meer algemeen - of wel katholiek - was dan thans. En over de veldwinnende democratie, die vanzelf zal helpen den volksaard naar voren te brengen; zooals bij vroegere stuwung de burgerij de romantiek naar voren bracht.

Maar als ik nog langer doorging, zou het te veel worden; dat is - zooals ik hier te Leiden geleerd heb - etymologisch hetzelfde als: vervelend. De gedachtengang dien ik met u wilde volgen, ben ik in elk geval wel, zoo goed en zoo kwaad als 't ging, ten einde gegaan. Ik heb u nog slechts te danken voor uw welwillende aandacht.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

Het thans afgelopen jaar begon voor ons onder bijzonder gunstige voorteekenen. Hiertoe kan gerekend worden het feit, dat een buitengewoon groot aantal nieuwe leden tot de Maatschappij toetrad, nl. 36 gewone en 4 buitenlandsche van welke 2 (HH. Dr. W.A. Craigie en Em. H. van Heurck) de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben. Sedert werd dit groote aantal nog vermeerderd doordat drie reeds vroeger tot lid benoemden, die voor hun lidmaatschap bedankt hadden, thans hun wensch te kennen gaven weder als lid te worden opgenomen zonder hernieuwde voordracht aan de Jaarlijksche Vergadering. Het Bestuur heeft gaarne gebruik gemaakt van zijne bevoegdheid om aan dien wensch te voldoen.

Voorts mocht voor onze Maatschappij als zeer gunstig gelden hetgeen verleden jaar nog voortvloeyde uit de herdenking van haar 150-jarig bestaan. Deze herdenking geschiedde in Uwe vorige Jaarvergadering op eenvoudige maar waardige wijze en tevens, dank zij veler vriendelijke medewerking, zoo opgewekt als onder de algemeene tijdsomstandigheden mogelijk of passend leek. Zeker zullen allen die er aan deelnamen, eene aangename herinnering bewaard hebben aan het gemeenschappelijk herdacht jubileum, vooral aan de Gedenkrede door den Voorzitter den

Heer Dr. J. Verdam uitgesproken. Zij gaf wijding aan de geheele bijeenkomst. Ook behelst zij eene menigte belangrijke bijzonderheden over de laatste vijftig jaren, sedert het in 1867 gevierde Eeuwfeest. Toen werd het bekende Gedenkschrift uitgegeven dat nog steeds een rijke bron is voor de geschiedenis der eerste honderd jaren van het bestaan der Maatschappij. In aansluiting daaraan heeft de Heer Verdam geschetst hetgeen sinds 1866 voorviel en wat in die 50 jaren werd nagestreefd en tot stand gebracht. Hij heeft deze redevoering afgestaan ter uitgaaf in den jongsten bundel onzer Handelingen, die in het laatst van October aan U allen werd toegezonden. En daarmede nog niet tevreden, heeft hij zich de groote moeite getroost haar nog te verrijken met drie uitgebreide bijlagen, bevattende de volledige lijsten van hetgeen de Maatschappij in die 50 jaren tot uitgaaf heeft gebracht aan afzonderlijke werken, mededeelingen en voordrachten in de Handelingen gedrukt en Levensberichten van 556 afgestorven medeleden. Aldus is zijn werk een waardig supplement geworden op genoemd Gedenkschrift van 1867 en zal zeker niet alleen door U bij de ontvangst dankbaar gewaardeerd zijn geworden, maar ook voor het vervolg van groote waarde blijven voor allen die tot onze Maatschappij in nadere betrekking zullen komen. Dit voorziende heeft het Bestuur intijds gezorgd voor een aantal afzonderlijke herdrukken uit den bundel Handelingen en zal die voor matigen prijs ter beschikking houden voor toekomstige belangstellende leden.

Een heuglijk bewijs dier dankbare waardeering van tegenwoordige leden werd reeds aanstonds aan het Bestuur aangeboden door een onbekende, zich noemend 'een gewoon lid der Maatschappij'. Deze zond duizend

gulden voor het Vaste Fonds¹ ten geschenke met de mededeeling, dat hij dit deed naar aanleiding van hetgeen hij in de redevoering van den Heer Verdam had gelezen, inzonderheid van diens dappere verdediging der herhaaldelijk gesmade 'Levensberichten'. Hierin toch werd de herinnering vastgelegd aan zoovelen die onbaatzuchtig de wetenschap dienden of als 'stillen in den lande' onvermoeid werkten zonder uitzicht op waardeering.

Het Bestuur heeft dit aanzienlijk geschenk met evenveel vreugde als dankbaarheid aanvaard en gaarne maak ik mij van deze plaats tot tolk van die gevoelens, in de hoop dat mijne woorden den onbekenden gever zullen bereiken, wellicht ook bij anderen den lust mogen opwekken zijn voortreffelijk voorbeeld op de eene of andere wijze te volgen.

Hoe welkom zulks is en blijft, moge blijken uit de mededeeling, dat de Maatschappij in hare werkzaamheid tegenwoordig in hooge mate belemmerd wordt door de onmatig gestegen drukkosten der reeds genoemde bundels Levensberichten. De jongste U toegezonden bundel heeft gelukkig nog op de gewone voorwaarden kunnen verschijnen en bijzonder omvangrijk kunnen worden. Hij bevat het ongewoon groot aantal van 16 stukken die in velerlei opzicht belangrijk genoemd mogen worden. Zij betreffen behalve bovenbedoelde 'stillen in den lande' trouwens ook verscheidene voorname Nederlanders die eene eerste plaats onder hunne tijdgenooten op de meest eervolle wijze hebben ingenomen en grooten invloed hebben gehad. Ik zal volstaan met het noemen van slechts één hunner, Mr. G. van Tienhoven, uitvoerig geschetst

1 Dit Fonds is thans gestegen tot f 19.600 nom. Inschrijving Grootboek 2 1/2 pct.

door den sedert helaas ook reeds overleden Prof. Mr. G.A. van Hamel. Deze en allen die zoo welwillend waren de uitnoodiging van het Bestuur te aanvaarden, hebben ons tot grooten dank verplicht.

Sedert echter zijn de kosten van het drukwerk en het papier zoo aanzienlijk gestegen, dat het onmogelijk werd op de gewone wijze voort te gaan zonder een groot tekort in onze kas te veroorzaken. Noodgedwongen heeft het Bestuur dan ook moeten besluiten tot bezuiniging. In plaats van twee afzonderlijke bundels zal slechts één gemeenschappelijk deel 'Handelingen en Levensberichten' gedrukt kunnen worden, waarin de Handelingen sterk moeten worden bekort door inkrimping van jaarverslagen en weglating van bijlagen, terwijl aan levensberichten niet meer dan een zeer beperkt aantal vellen kan worden opgenomen en daarna nog inkomende kopij zou moeten blijven liggen tot een volgend jaar. De tegenwoordige tijdsomstandigheden hebben hierop zeker een slechten invloed die, naar wij allen hartelijk hopen, slechts tijdelijk tot zulke bijzonder hoge papierprijzen leidt. Maar de verhoogde drukloonen zullen wel niet weder verminderd worden. Wanneer er dus prijs gesteld wordt op voortzetting der tot nu toe gevolgde wijze van uitgaaf van beide bundels van Handelingen en Mededeelingen en van Levensberichten, zal eene vermeerdering van inkomsten dringend noodig zijn.

Herhaaldelijk werd reeds het denkbeeld geopperd dit te bereiken door eenige verhooging der jaarlijksche bijdrage die de Wet thans voor elk lid op zes gulden bepaalt. Het Bestuur achtte evenwel steeds en acht ook nu nog zulk een maatregel om verschillende redenen niet raadzaam. Ettelijke leden die het daarmee in 't algemeen wel eens waren, maar voor zich zelf de bezwaren

niet geldend vonden, hebben voor en na vrijwillig hunne eigen contributie tot tien gulden verhoogd. Maar hun aantal, eertijds niet onaanzienlijk, is nu geslonken tot twintig, zoodat het voordeel voor de kas betrekkelijk gering is geworden. Wellicht zal het mogelijk zijn hun aantal te doen stijgen, wanneer op hunne blijkbaar slechts weinig bekende offervaardigheid meer algemeen de aandacht gevestigd wordt.

Maar dit betreft meer de toekomst dan het verledene, het afgelopen jaar waarover ik U heb te berichten. Daarover valt thans in de eerste plaats te melden, dat de Maandelijksche Vergaderingen geregeld gehouden werden en over 't algemeen goed bezocht zijn, ook door verschillende niet te Leiden wonende leden. In de eerste Maandvergadering van den 6^{en} October werd de Heer Dr. L. Knappert tot Voorzitter der Maatschappij benoemd. Hij aanvaardde de leiding met eene toespraak waarin hij hulde en dank bracht aan den aftredenden Voorzitter den Heer Dr. J. Verdam voor de vele en gewichtige diensten ook en in 't bijzonder in het vorige jaar aan de Maatschappij bewezen.

In diezelfde Vergadering werden de Vaste Commissiën aangevuld door herbenoeming der aftredende leden HH. Dr. A. Beets en Dr. J. Heinsius in de Commissie voor Taal- en Letterkunde, Dr. J. Huizinga en Mr. J.C. Overvoorde in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, Dr. P.J. Blok en Dr. G.J. Boekenoogen in de Bibliotheekcommissie. Allen hebben de benoeming aanvaard.

Nog werden in die Octobervergadering voordrachten gehouden door HH. Dr. P.J. Blok over de vraag 'Wat is een pamflet?' en Dr. D.C. Hesseling over 'Eenige boeken over Zuid-Afrika in de 18^e eeuw'.

In de Maandvergadering van 3 November hield de

Heer Dr. A.A. Beekman eene voordracht over 'Wegen voor de scheepvaart in Oud-Holland'; den 1^{en} December de Heer Dr. E. Bonebakker over de 'adem van 't betoovrend lied', eene proeve van letterkundige kritiek. Den 5^{en} Januari sprak de Heer Dr. Jan Kalf over de historische gegevens voor de bouwgeschiedenis der St. Servaaskerk te Maastricht, welke voordracht verduidelijkt werd door tal van tentoongestelde teekeningen en photographieën. Den 2^{en} Februari werd de verovering van Suriname vóór 250 jaren herdacht door eene voordracht daarover van den Heer F.E. Baron Mulert en eene voordracht over de kolonisatie van Guyana, die de Heer F. Oudschans Dentz, als gast in de vergadering aanwezig, zoo welwillend was voor ons te houden in aansluiting aan hetgeen de Heer Mulert had medegedeeld.

Den 2^{en} Maart sprak de Heer Dr. C. de Boer over 'Ovidius in de Oud-Fransche Letterkunde'. Den 13^{en} April Mejuffrouw Annie Salomons over 'enkele jonge dichters', waarbij zij ons tot grooten dank verplichtte door het voordragen van gedichten van Boutens, Van de Woestijne, Mevr. Roland Holst en Adama van Scheltema. In diezelfde Vergadering sprak daarna nog de Heer Dr. S.G. de Vries over de 'Bibliotheekprent' van Jan Luyken. Den 4^{en} Mei sprak de Heer Dr. J. Huizinga over 'Onnoozele-kinderen als ongeluksdag'.

Het uitvoerig overzicht over die voordrachten, dat in vorige jaren steeds in mijn verslag werd afgedrukt, zal dit jaar wegens de reeds genoemde bezuinigingsmaatregelen achterwege moeten blijven. Uit de opsomming van sprekers en onderwerpen zal U evenwel reeds gebleken zijn, dat de bezoekers der Maandvergaderingen velerlei belangrijks hebben gehoord en met het Bestuur alleszins reden hebben tot dankbaarheid jegens hen die

hetzij op onze uitnoodiging of - wat nog hooger gewaardeerd wordt - uit eigen beweging zich bereid toonden eene spreekbeurt te vervullen.

Van besluiten in Maandvergaderingen genomen, is te vermelden, dat de Vergadering van den 3^{en} November het Bestuur op zijn voorstel machtigde aan ons medelid den Heer Dr. H.E. van Gelder hulde en dank te betuigen voor zijne bemoeiingen die met zoo goeden uitslag bekroond werden, tot aankoop door de gemeente 's-Gravenhage van de verzameling van Colenbrander's aardewerk uit de nalatenschap van wijlen den Heer Mesdag.

Van harte werd ook deelneming betuigd toen de Heer L.D. Petit zijn 70^{en} verjaardag mocht beleven en toen ons Bestuurslid de Heer J.F.M. Sterck den 11^{en} April zijn jubileum vierde. Hedenmiddag bij de behandeling van punt IX van den Beschrijvingsbrief zal U gelegenheid geboden worden Uwe instemming daarmede te betuigen.

Menigmaal in den loop des jaars mocht de Maatschappij blijken van belangstelling of sympathie ontvangen, die inzonderheid welkom zijn geweest waar zij het bewijs leverden dat men hier de aangewezen plaats meende te vinden voor het veilig bewaren en het beheeren van merkwaardige zaken. Zeker kunnen die hier in ruimen kring nut stichten. Het meeste betreft ditmaal de Bibliotheek: daarvoor zal U dus zoo aanstonds door onzen Bibliothecaris worden bericht.

Voor de toekomst belooft van groot belang te worden hetgeen ons in uitzicht is gesteld door Mevr. Wed. Kluit, geb. De Clercq te Utrecht. In overleg met onzen Voorzitter heeft zij besloten maatregelen te nemen om na haar overlijden de Maatschappij eigenares te doen worden van het bekende en zeer merkwaardige archief van

Willem de Clercq, diens vermaard, nog slechts ten deele uitgegeven dagboek, tal van brieven, boeken enz. Dit aanzienlijke geschenk zal te zijner tijd zeker met groote dankbaarheid worden aanvaard en hier met piëteit beheerd worden ten bate van het wetenschappelijk onderzoek. Het Bestuur hoopt van harte dat dit goede voorbeeld navolging moge vinden.

Een bronzen gedenkpenning geslagen ter herinnering aan de vestiging van Nederlanders in Manhattan in 1613, werd ten geschenke gezonden door de Holland-Society te New-York. Hij ligt hier op de Bestuurstafel ter bezichtiging.

Het Bestuur leed den 15^{en} Februari een zwaar verlies door het overlijden van zijn medelid den Heer Ch. A. van Ophuijsen. Zijne vriendelijke en hartelijke belangstelling zal in dankbare herinnering bij alle leden blijven.

Op uitnoodiging der Maandvergadering van den 2^{en} Maart heeft de Heer Dr. J.W. Muller zich bereid verklaard als tijdelijk Bestuurslid tot aan deze Jaarvergadering de opengevallen plaats in te nemen.

Behalve het overlijden van den Heer Van Ophuijsen heeft de Maatschappij dit jaar den dood te betreuren van 13 gewone en 4 buitenlandsche leden. Zooeven reeds heeft de Voorzitter U hunne namen in herinnering gebracht.

Op dit oogenblik telt de Maatschappij 1 eere lid, 527 'gewone' leden in Nederland, 7 in Ned.-Indië, 18 in het buitenland en 180 'buitenlandsche' leden van welke 49 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben. Het totaalcijfer is dus 733 tegen 712 in het vorige jaar.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

Dames en Heeren,

Ten derden male moet ik tot mijn zeer groot leedwezen mededeelen dat de dienst onzer Bibliotheek nog niet normaal is. Wat wij in internationaal verkeer van de buitenlandsche Genootschappen mochten ontvangen, bleef verre beneden den omvang van de jaren vóór den oorlog. Van de 28 Belgische, Fransche en Russische Genootschappen waarmede onze Maatschappij sedert jaren in aangenaam letterkundig verkeer stond, werd ook in het afgelopen vereenigingsjaar niets ontvangen. Het grootste gedeelte der Duitsche zonden geen vervolgdeelen en van een aantal buitenlandsche tijdschriften, waarop onze boekerij geabonneerd is, bleven de vervolgafleringen achterwege. Wij van onzen kant hebben de voor de Belgische en Fransche Genootschappen bestemde ex. van onze uitgaven ingehouden en zullen de verzending tot na den oorlog uitstellen. Gij vereenigt zich ongetwijfeld met mijn wensch, dat dit spoedig gebeuren mag. De verzending naar de Duitsche Genootschappen kon geregeld plaats hebben.

Met vele geschenken van leden en andere belangstellenden en door aankopen werd onze Bibliotheek weder belangrijk vermeerderd. De verzameling hand-

schriften werd verrijkt door een Bouwkundig en Technisch woordenboek enz. uit de nalatenschap van G. van Diesen, geschonken door de Bibliotheek der Technische Hoogeschool; met een bundel onuitgegeven dichtproeven van G.L. Toekamp Lammers, ons aangeboden door ons medelid J.H. Groenewegen. Aan Dr. W.G.v.d. Weerd, hoewel geen lid onzer Maatschappij, danken wij een door hem vervaardigd Woordenboek op Vondel, door hem zeer bescheiden getiteld: 'Uit Vondels Woordenschat, klein woordenboek op Vondel'. Door aankoop werden wij eigenaar van twee belangrijke bijdragen voor het Museum Catsianum, n.l. 2 dln. Rekeningen van P.C. van Hierschot als rentmeester der nagelaten goederen van Jacob Cats van 1792-1800 en van lijsten met handteekeningen van zijn erfgenamen van 1688-89. Een merkwaardige aanwinst, die een helder licht werpt op de gevolgen van het finantieel beleid van onzen beroemden landgenoot. Verder ontvingen wij een paar afschriften van brieven van Isaac da Costa, van de familie Noorduyn te Nijmegen, en eindelijk een zeer welkom fragment van een brief van Jacques Perk van 25 November 1879, handelende over de Mathilde en gericht aan zijn vriend Ch. M. van Deventer, die dezen belangrijken brief afdrukte in de Gids 1916 en daarna aan ons schonk.

De drukwerken werden o.a. vermeerderd door een geschenk van ons medelid, den heer W.C. Capel, die ons een volledige verzameling schonk zijner dicht- en prozawerken, door hem onder den schuilnaam Florentijn uitgegeven. De heer R.J. Schierbeek zond ons weder eene groote verzameling ons ontbrekende werkjes.

Onder de aankopen is menig belangrijk boek. Ik noem U slechts het hoogst zeldzame tijdschrift van Mevr. van Meerten-van Schilperoort, Penelope, Maandblad aan het

vrouwelijk geslacht toegewijd, 8 dln., 1821-35. Het fraaie plaatwerk, Vlaanderen door de eeuwen heen, uitg. door Max Rooses; dat van Mr. Loosjes over de Torenmuziek in de Nederlanden, enz.

Was het in vorige jaren steeds de gewoonte achter mijn Verslag eene bijlage te voegen vermeldende de namen van hen die onze Maatschappij met geschenken vereerden en de titels der door hen geschonken boekwerken, evenals van die door aankoop verkregen, zeer tot mijn leedwezen meet deze dit jaar achterwege blijven. Het Bestuur hoopt dit in het volgend jaar te kunnen inhalen door dan een lijst over 2 jaren te publiceeren.

Door aankoop en geschenk werd de Bibliotheek vermeerderd met 340 boeken, 7 handschriften, 3 brieven en 38 overdrukken, benevens de vervolgen van 177 tijdschriften en Genootschapswerken. Uitgeleend tegen reçu werden 3060 boeken en 29 handschriften ongerekend de ontelbaar vele, die in de Leeskamer der Bibliotheek werden geraadpleegd, welke cijfers bewijzen, dat de gelden aan de vermeerdering van onzen boekenschat besteed, aan het doel beantwoorden en veel nut afwerpen. Ik beijver mij ook steeds zooveel mogelijk die boeken aan te koopen, waarnaar gevraagd wordt, voor zoover die in het kader onzer Bibliotheek passen.

Voor de door U ook aan dit Verslag verleende aandacht betuig ik U mijn welgemeenden dank.

LOUIS D. PETIT.

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1916.****A. Algemeene rekening.**

ONTVANGSTEN.		
I.	Saldo der rekening over 1915	f 971,95
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies enz., netto)	f 50,42
III.	Opbrengst van bezittingen, in hoofdzaak voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven, Hamelberg, Suringar, Fruin en De Fremery</i>	f 406,95
IV.	Verkochte boekwerken	f 5,75
V.	Bijdragen in de kosten van den maaltijd	f 122,50
VI.	Contributiën 1916/17	f 3567,27
VII.	Aflossing van obligaties	f 1498,12

	Totaal der ontvangsten	f 6622,96

UITGAVEN.

I.	Kosten van bestuur	f 1251,44 ⁵
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 403,75
III.	Kosten der vaste Commissiën	f 58,70
IV.	Geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 1479,25 ⁵
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1064,13
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-	f 15,-
VII.	Belegging van gelden	f 1519,10

	Totaal der uitgaven	f 5791,38

RECAPITULATIE.

Totaal der ontvangsten	f 6622,96
Totaal der uitgaven	f 5791,38

Batig saldo van het dienstjaar	f 831,58

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 11 April 1917.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) L. KNAPPERT.
(w.g.) J.W. MULLER.

Leiden, 13 April 1917.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.
Leden:
(w.g.) D.C. HESSELING.
(w.g.) J.E. KROON.

Leiden, 25 April 1917.

Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1916.**B. Rekening van het Vaste Fonds.**

	ONTVANGSTEN.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1915	<i>f</i> 55,40 ⁵	<i>f</i> 1207,24 ⁵
II.	Rente van het Fonds:	<i>f</i> 54,68	<i>f</i> 164,05
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 17700 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %		
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 17800 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %	<i>f</i> 54,99 ⁵	<i>f</i> 164,97 ⁵
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 37,44
		---	---
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 165,08	<i>f</i> 1573,71

UITGAVEN.		Kapitalisatie. Vlottend.	
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 124,66	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 50,05
	Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, vierde 1/10 v.h. toegestaan subsidie		
	Aan de Comm. v. Gesch.- en Oudheidk., 1 ^e -4 ^e termijn v.h. honorarium voor de samenstelling van een register op de pamflettencatalogi		<i>f</i> 200,-
	Aan de Comm. v.h. Kon. Wilhelmina-lectoraat, derde 1/5 v.h. toegestaan subsidie		<i>f</i> 100,-
		---	---
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 124,66	<i>f</i> 350,05
 RECAPITULATIE.			
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 165,08	<i>f</i> 1573,71
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 124,66	<i>f</i> 350,05
		---	---
	Batig saldo van het dienstjaar	<i>f</i> 40,42	<i>f</i> 1223,66

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 11 April 1917.
Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) L. KNAPPERT.
(w.g.) J.W. MULLER.

Leiden, 13 April 1917.
Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.
Leden:
(w.g.) D.C. HESSELING.
(w.g.) J.E. KROON.
Leiden, 25 April 1917.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

In het afgelopen genootschapsjaar heeft onze Commissie voor Taal- en Letterkunde naar gewoonte zeven vergaderingen gehouden. Voorzitter was de heer Knuttel, secretaris de heer Muller. De aftredende leden, de heeren Beets en Heinsius, werden door de maandvergadering van October herbenoemd.

Dank zij een ruimeren toevloed van kopij, konden wij den achterstand in de regelmatige verschijning van ons Tijdschrift inhalen en de slotaflevering van deel XXXV nog vóór het einde van 1916 het licht doen zien. Eene sedert ingetreden ebbe heeft den geregelden voortgang wederom vertraagd; toch is de eerste aflevering van deel XXXVI onlangs verzonden en is er thans ook voor de volgende geen gebrek aan stof.

Wat de door onze Commissie beraamde uitgaven betreft, kunnen wij mededeelen dat Dr. N.B. Tenhaeff met zijne bewerking der in ons vorig verslag aangekondigde uitgave van een kroniekje, behelzende een levendige beschrijving der voorvallen te Utrecht in de jaren 1481 tot 1483, zóóver gevorderd is, dat wij de hoop koesteren eerlang dit werkje, als n°. 2 der serie Herdrukken onzer Maatschappij, ter perse te kunnen leggen; het zal verlucht worden door eenige reproducties van oude afbeeldingen, die het verhaal ophelderden.

Daarna zal een tweede, verbeterde druk van n°. 1 dier serie - het vermaarde Journaal der reis van Bontekoe, dat blijkens den aftrek, dien onze herdruk gevonden heeft, zijn oude bekoring nog niet verloren heeft - ter perse kunnen gaan; waarbij Dr. Hoogewerff van de gelegenheid gebruik zal maken om eenige hem, ook door de critiek van anderen, gebleken minder juiste aantekeningen te wijzigen.

Voorts hebben wij gaarne het aanbod aanvaard van Dr. F. Reitsma, predikant te Drachten, om als n°. 3 derzelfde reeks een herdruk te doen verschijnen van Jan Luyken's Voncken der Liefde Jesu: een boekje dat, opgeluisterd door de reproductie van Luyken's eigen fraaie prentjes, naar wij vertrouwen, in onzen tijd op een ruimen kring van lezers mag rekenen.

Vinden deze thans ter hand genomen uitgaven denzelfden aftrek als het eerste nummer, dan zal onze Commissie gaarne op dezen weg voortgaan; er zijn nog tal van voorheen populaire boeken, die ook heden ten dage opnieuw belangstelling kunnen vinden.

Aangaande de uitgave, door Mej. Dr. J.A. Nijland, van Bellamy's thans voor 't eerst verzamelde, grootendeels nog onuitgegeven literaire nalatenschap, in verband met zijn leven, verheugt het ons te kunnen berichten dat de tekst geheel afgedrukt is en thans nog slechts enkele bijlagen, benevens de inleiding, registers enz., ontbreken, zoodat wij de verschijning van het geheel, in twee kloeke deelen, denklijk nog in den loop des jaars tegemoet mogen zien.

Ten slotte zijn in onze vergaderingen verschillende onderwerpen uit onze taal- en letterkunde ter sprake gebracht. De heer Muller handelde over den naam en het personage van Amourensje in Bredero's Stommen

Ridder, in verband met de parodieën van hoofsche vrijage ook in oudere rederijkersstukken. De heer Verdam besprak een- en andermaal verschillende door hem in zijn Middelnederlandsch Woordenboek onlangs behandelde of weldra te behandelen woorden. De heer Hesseling deed verslag van zijn onderzoek naar de herkomst van den volksnaam *Hottentot* en van enkele andere Afrikaansche uitdrukkingen. De heer Heinsius behandelde verschillende gevallen van assimilatie en dissimilatie van medeklinkers in de Nederlandsche en andere talen. De heer Boekenoogen deed mededeelingen over verschillende oudere Nederlandsche voor- en geslachtsnamen en over het ww. *begorden*. De heer Beets spoorde den oorsprong na der uitdrukking *een profeet die brood eet*. Ten slotte onderhield de heer Knuttel ons over de kluchten en andere gedichten van G. van Santen uit het begin der 17de eeuw, die èn wegens de levendige voorstelling der werkelijkheid èn als proeven van woordkunst (in meer dan één zin) meer waardeering verdienen dan zij tot dusverre genoten hebben. Meestal gaven de voordrachten aanleiding tot eene gedachtenwisseling, die aan meer dan een dezer sedert in ons Tijdschrift in druk verschenen of daarvoor alsnog bestemde opstellen ten goede is gekomen.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De commissie vergaderde geregeld elke maand van September tot April, onder voorzitterschap van den heer Overvoorde, terwijl als secretaris de heer Huizinga fungeerde.

De volgende onderwerpen werden in de vergaderingen behandeld.

De heer Fockema Andreae sprak over de gijzeling, en over twee plaatsen in de stadsrekeningen van Nijmegen betreffende de beambten 'kliksteen' genoemd, en de uitgaven aan wijn voor communicanten op Paschen.

De heer Koolemans Beijnen sprak over het geslacht De Guichenon de Chatillon en over den levensloop van zekeren Rottiers, een militair uit den franschen tijd.

De heer Blok behandelde: de promotie *more maiorum*, de Apologie van prins Willem I, de Latijnsche school te Leiden in 1809, 's Graven steen te Leiden, een diefstal ten nadeele der Leidsche gemeentekas 1810-1833, de cholera-epidemieën te Leiden.

De heer Eekhof vervolgde zijn mededeelingen over den neger-predikant Capiteyn, sedert als boek verschenen.

De heer Huizinga sprak over: een plaats uit de *Gesta crucigerorum rhenanorum*, de 'caucatrix', Onnoozele

kinderen als ongeluksdag, de dagbladpers tijdens de fransche revolutie.

De heer Knappert behandelde: nogmaals den doop van Frederik Hendrik, een memoriaal betr. Elburg, de cryptoporticus in den Leidschen hortus, brieven van Donelus, het proces van Herman Herberts, bijzonderheden, over Da Costa uit het archief van Willem de Clercq, een souper bij Potgieter.

De heer Molhuysen sprak over de Academische vierschaar te Leiden.

De heer Overvoorde behandelde de bouwgeschiedenis der Sint Pancraskerk, het kraamhuis als asyl.

De heer Pijper sprak over de voorstelling van het avondmaal in de romeinsche catacomben.

Aanhangsel.

In den avond van 12 Juni hield de commissie de gebruikelijke voor alle leden der maatschappij toegankelijke vergadering. Aanwezig waren de heeren L. Knappert, A. Eekhof, J.C. Overvoorde, P.J. Blok, H.T. Colenbrander, J.W. Muller, J. Heinsius, H.E. Van Gelder, J. Kleijntjens, J.L. Walch, J.E. Kroon, C.H. Ph. Meyer, S.G. De Vries, J. Huizinga en G.J.W. Koolemans Beijnen.

De heer Koolemans Beijnen hield een voordracht over *De Gebroeders Rouget (de Lisle) mede in hun betrekking tot ons land*.

Algemeen kent men Rouget de Lisle als den dichter der Marseillaise, maar dat hij ook eene - zij het geen groote - rol vervuld heeft in onze geschiedenis, werd slechts door weinigen opgemerkt. Dr. Mendels, 't eerst, noemt hem in zijn boek over Daendels, Dr. Colenbrander

neemt enkele brieven van hem aan Gogel op en verhaalt, dat hij in 1798 tijdens de eerste zending van Schimmelpenninck eenige malen heen en weer is gegaan tusschen Parijs en Den Haag om dépêches over te brengen. Ook de broer, die alleen Rouget heette, wordt bij beide schrijvers genoemd. Zij, Claude Joseph, de dichter, en Claude Pierre, zijn jongste broer, later adjudant van Daendels, waren de zoons van een magistraat uit het Jura-departement. De loopbaan van Pierre is gemakkelijk te volgen. Geboren in 1771 trad hij in 1794 als luitenant in Franschen krijgdsdienst, en deed als secretaris der burgerrepresentanten bij het leger van Pichegru zijn intrede in ons land. Daendels was generaal-majoor bij dit leger en waardeerde hem zoo, dat hij vroeg Rouget aan te wijzen als zijn aide de camp, 'zoo wegens zijn talenten als moreel character'. Den 8 Juli '95 werd Rouget daartoe aangesteld, en hij deed daarmede zijn intrede in het Bataafsche leger, waarin hij opklom tot kolonel in 1806, om in 1807 met den rang van generaal-majoor te worden toegevoegd aan Daendels, toen hij als gouverneur-generaal naar Indië ging vertrekken. Een en ander getuigt van zijn goede hoedanigheden, waaromtrent wij trouwens in een brief van Lestevenon en vooral in een van Falck onverdachte verklaringen hebben. Daendels heeft dan ook een voortreffelijk adjudant in hem gehad, een vertrouwden vriend, die zeker menigmaal zijn invloed zal hebben doen gevoelen. Zoo vergezelde hij Daendels op zijn tocht naar Parijs in 1798 vóór den staatsgreep van 12 Juni en nà dien coup gaat Rouget als bijzondere bode naar Parijs terug, waar hij zijn missie tot groote tevredenheid volbracht. In 1799 stond hij met Daendels te velde in Noord-Holland. Na afloop van den veldtocht ging hij

met een bijzondere zending weer naar Parijs. Na Daendels' uittreden uit het leger maakte Rouget met Dumonceau den oorlog in Duitschland mede, tot hij bestemd werd om met zijn ouden chef naar Indië te gaan. Rouget ging vooruit om, daar de kust door de Engelschen geblokkeerd was, den weg over Frankrijk en Spanje voor te bereiden. Maar ten slotte raakte hij krijgsgevangene der Engelschen. In 1810 uitgewisseld werd hij brigade-generaal in het Fransche leger, waar hij niet meer zoo gemakkelijk is te volgen. Hij stierf in 1833 te Dijon.

Wij weten dus betrekkelijk veel van zijn betrekking tot ons land, en mag men een politiek avonturier onder zijn tijdgenooten, Esménard, gelooven, dan was zijn invloed op Daendels zeer groot; en die invloed kan slechts een goede geweest zijn. Vager is wat wij weten over Joseph, den dichter, en ons land.

Wereldberoemd is deze geworden door zijn 'Marseillaise', oorspronkelijk bedoeld als: 'Chant de guerre, pour l'armée du Rhin', waarin Rouget de Lisle als kapitein der genie diende. Het gedicht ontstond na een feestavond te Straatsburg ten huize van den Maire Dietrich ter eere van de oorlogsverklaring aan Oostenrijk. Spr. gaat in bijzonderheden de geschiedenis der beroemde hymne na, en hoe zij aan haar naam Marseillaise kwam, doordat zij de vrijwilligers uit de streek om Marseille bij hun tocht door Frankrijk bezielde had, en daarbij als vrijheidslied insloeg - zij het ook dat het als zoodanig niet was bedoeld. Dit bleek, toen Rouget zelf den eed aan de voorloopige regeering weigerde en na eenige aarzeling als officier werd geschorst.

Toen de Conventie was opgetreden en er dus een wettige toestand was, trad Rouget weer in dienst.

Maar de bewierooking benevelde hem: hij word prikkelbaar en in 1793 houdt hij op officier te zijn. Hij werd zelfs als suspect in Sept. gevangen genomen, en bleef gevangen tot Robespierre's val. Hij diende daarna weer onder andere tegen de Chouans. Maar op in het oog loopende wijze kiest hij partij voor slachtoffers der republiek: hij critiseert de leden van het Directoire, valt Carnot fel aan, neemt zijn ontslag, wat men hem ten slotte een jaar later geeft ('97). Hij zoekt nu een bestaan in de politiek en wordt in 1798 'Agent accrédité près du gouvernement français par l'ambassade de la République batave'. Voor spr. daarop terugkomt, schetst hij eerst Rougets verdere loopbaan: hoe hij openhartig ook Napoleon de waarheid zeide, soms in prachtige brieven: 'Bonaparte vous vovs perdez, et ce qu'il y a de pire, vous perdez la France avec vous!' Het was niet de manier om vooruit te komen! Eenzaam en vergeten leefde Rouget, arm, niet steeds vertrouwd. Eindelijk na de Julirevolutie ging het hem weer beter. Louis Philippe gaf hem een jaargeld. Béranger bracht ook nog geld bijeen. Zoo leefde hij onbezorgd tot zijn dood in 1836.

Wat deed hij nu in verband met ons gezantschap? Vooreerst bracht hij Daendels in 1798 in betrekking tot verschillende leden van het wetgevend lichaam, en verschaftte hem gehoor bij Talleyrand. Daendels die zoo nauw met Rouget's broer verbonden was, zal reeds vroeger den dichter ontmoet hebben. Tijdens de staatsgreep-dagen van 1798 was de dichter Daendels' correspondent in Parijs, en zoo komt ook Schimmelpenninck met hem in aanraking. Deze gebruikt hem als vertrouwden bode om mondeling toe te lichten, wat hij naar Holland te schrijven heeft, en als Schimmelpenninck

zijn missie geëindigd acht en terug wil, weet hij geen beter man als hulp van het gezantschap aan te wijzen dan den volkomen vertrouwbaren, 'braaven' burger Rouget de Lisle. Als Schimmelpenninck dan wederom terug gaat naar Parijs om de legatie te organiseren, wil hij voor f 4000 tractement blijkbaar Rouget aan zich verbinden als bijzonderen bijstand. Dit schijnt echter niet te zijn gebeurd. In 1799 was Rouget waarschijnlijk weer in Franschen dienst, wellicht van Talleyrand en als zoodanig in Holland, waarover hij een op pathetischen toon gestelde memorie aan Bonaparte schreef, vol denkbeelden over de redding der Republiek; den juisten inhoud van dit geschrift heeft spr. nog niet ter beschikking.

Dit blijkt echter: in dagen van druk is de dichter der Marseillaise een warm vriend van ons land geweest, een ijverige verdediger. Is het niet een aardige toevalligheid dat een Nederlandsch kunstenaar, de zanger Albers, krachtig heeft medegewerkt bij de laatste huldiging van Rouget de Lisle, toen 14 Juli 1915 zijn stoffelijk overschot naar het Panthéon werd overgebracht? Albers zong daarbij toen Rouget's onsterfelijk lied.

Vervolgens sprak de heer Blok over '*Leidsche Revolutie-jaren 1795-1798*'. Spr. begon met er de aandacht op te vestigen, dat voor deze periode juist de studie der plaatselijke gebeurtenissen van groote beteekenis is. Men kent eigenlijk alleen de groote lijnen van het met de centrale regeering in Den Haag gebeurde en weet te weinig hoe het feitelijk toeging in het gewone leven van steden en dorpen. Hij zou ditmaal de gebeurtenissen te Leiden behandelen en vooral de verhouding tusschen de elkaar opvolgende regeeringen en de uit de burgerij zelve opgekomen burgervergadering. Van deze laatste,

die 18 Januari 1795 door de Patriotten in de Marekerk was bijeengeroepen, was de omwenteling uitgegaan; zij hief het eerst in Holland 'den standaard der nationale vrijheid' op en reeds den volgenden dag verving zij de prinsgezinde vroedschap door een Provisioneelen Raad van 20 leden, weldra tot 40 leden uitgebreid. Als algemeene burgervergadering bleef zij echter bijeen en hield nauwkeurig toezicht op de handelingen van den Prov. Raad. Den 16 Februari koos zij 8 commissarissen als bijzondere vertegenwoordigers van het 'Souvereine Volk', die haar zoo noodig weer konden bijeen roepen. Zij protesteerde tegen het aftreden van den Prov. Raad op 19 Febr. en tegen de wijze van stemming der grondvergaderingen. Ook op den tweeden Provisioneelen Raad oefende zij democratische controle uit, eischte afzetting van orangistische ambtenaren, vervolging van oud-regenten, sprak ook mede over de algemeene landszaken en eischte voor de gemeente de benoeming der 'representanten' op. Den 31 Augustus leidde dit tot een botsing met den Raad, die aanvankelijk nog door de grondvergaderingen werd gesteund. Maar toen deze het voorgestelde bestuursreglement 14 November verwierpen, trad de Raad af om door een derden Provisioneelen Raad te worden vervangen, welke zich ook telkens de inmenging van de Burgervergadering moest laten welgevalen. Ja bij de vaststelling van het nieuwe bestuursreglement dreef zij door, dat voortaan een Algemeene Burgervergadering van alle stemgerechtigden officieel naast de municipaliteit zou staan, die 19 Mei 1796 het bestuur aanvaardde. Zoo werd zij een officieel bestuurslichaam naast de slechts stemmende grondvergaderingen, die zij zoo noodig zelf mocht bijeenroepen. Haar taak was een algemeene: 'de goede zaak te bevorderen', te 'waken

voor de rechten van Mensch en Burger', den Raad te steunen en te controleeren, nut en eensgezindheid te bewaren. Ook bespreking van stads- en landsbelangen en overleg met de 'vaderlandslievende' societeiten. Zij vergaderde om de 14 dagen onder leiding van zelfgekozen commissarissen in van stadswege onderhouden lokalen.

Zij liet zich geducht gelden, ook in landszaken, wat in Jan. 1797 tot een ernstig conflict leidde. Zij had namelijk in Dec. besloten om 18 Januari een algemeene bijeenkomst van Hollandsche grondvergaderingen te Leiden te houden in den Doelen, om invloed te oefenen op de van federalistische gezindheid verdachte nationale vergadering en op de regeering van Holland. Deze laatste, bang voor eene clubregeering, liet 15 Januari de leiders - den drukker Trap en den fabrikant Van Lelyveld - arresteeren en met drie reeds aanwezige afgevaardigden uit andere steden gevankelijk naar Den Haag brengen.

Deze zaak wekte hevige verontwaardiging bij alle democraten en ook de Leidsche regeering protesteerde tegen deze aanranding der gemeentelijke autonomie. Zij bracht de stad zelfs in staat van verdediging. Er kwam beroering in het land, en in de Nationale Vergadering gaf een en ander tot heftige discussie aanleiding; bij publicatie verbood zij dergelijke mederegeerende clubvergaderingen. Maar eerst de tweede Nationale Vergadering maakte een einde aan de zaak door de handeling van het bestuur van het gewest Holland in het ongelijk te stellen. De gevangenen waren al in Januari weer losgelaten. Dit was dus een zegepraal voor de Algemeene Burgervergadering, die niet naliet in het najaar van 1797 een in democratischen zin voortdrijvenden invloed te oefenen op de Leidsche municipaliteit. Het

nieuw verkozen stadsbestuur van 10 Nov. '97 stond dan ook geheel onder haar invloed, zoodat het den coup d'état van Vreede c.s. zeer toejuichte en de leiders ervan geluk wenschte. Maar dezen gingen den Leidschen raad al spoedig te ver en zoo ontstond er weder een conflict met de Burgervergadering op 6 Maart 1798, welke laatste zich gehoord achtte door den voorzitter van den raad, Van Bommel, die zelfs gezegd had zich niet 'door de burgers te willen laten ringelooen'. Dit gaf aanleiding tot een 'zuivering' van den raad op 16 Maart. Zoo stond ook deze weder op het standpunt van Vreede en zij wist een 'zuivering' van de grondvergadering van alle federalisme te bewerken. Maar de revolutie liep nu werkelijk ten einde. De nieuwe staatsgreep van 12 Juni 1798 had vier dagen later een nieuwe 'zuivering' van den raad tengevolge, die de afgezette leden herstelde. Sedert hoort men niet meer van invloed der Burgervergadering, zelfs niet van hare bijeenkomsten, die feitelijk ophielden. De democratische gezindheid had werkelijk de nederlaag geleden, ook al werd eerst met het nieuwe regeeringsreglement van 1803 de burgervergadering definitief afgeschaft. De reactie had overal de overhand gekregen; van democratie was geen sprake meer, zij het ook dat er voor de raadsverkiezingen nog grondvergaderingen bleven bestaan tot de nieuwe regeling van 1808. Spr. meende te hebben aangetoond, dat Leiden inderdaad van de democratische partij een der bolwerken is geweest, waar zij tot het uiterste op de bres is blijven staan.

Op beide voordrachten volgde eenige gedachtenwisseling met den heer Colenbrander.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon eereid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 6^{den} October 1917.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. K. Sneyders de Vogel, *Voorzitter*.
 Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*.
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester*.
 Dr. J. Verdam.
 J.F.M. Sterck.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. J. Huizinga.
 Dr. J.W. Muller.
 Ch. R. Bakhuizen van den Brink.

L.D. Petit, *Bibliothecaris*.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. J. te Winkel.
 Dr. J. Verdam.
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 Dr. J.A.N. Knuttel.
 Dr. A. Beets.
 Dr. J. Heinsius.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. R. van der Meulen Rz.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

G.J.W. Koolemans Beijnen.
 Dr. P.C. Molhuysen.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. F. Pijper.
 Dr. P.J. Blok.
 Mr. S.J. Fockema Andreae.
 Dr. J. Huizinga.
 Mr. J.C. Overvoorde.
 Dr. A. Eekhof.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. A. Beets.

Bibliotheekscommissie.

Dr. P.J. Blok.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Eerelid.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pápa in Hongarije. 1880.

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

Aalberse, Mr. P.J.M., Leiden. 1917.

Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.

Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.

Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.

Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.

Adriani, Dr. N., De Bilt. 1909.

Alberdingk Thijm, K.J.L., Baarn. 1895.

Albers, P., Maastricht. 1909.

Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Leiden. 1916.

Andreae, zie Fockema.

Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.

Arkel, G. van, Abcoude. 1909.

As, G.G. van, 's-Gravenhage. 1914.

Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Baarn. 1893.

Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.

Baart de la Faille, Dr. S., 's-Gravenhage. 1884.

Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.

Bakhuizen van den Brink, Ch. R., Rijswijk (Z.H.). 1911.

Bakhuyzen, zie Sande (van de).

Balen, C.L. van, 's-Gravenhage. 1912.

Barnouw, Dr. A.J., 's-Gravenhage. 1909.

Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.

Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.

Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.

Bavinck, Dr. H., Amsterdam. 1883.

Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.

Beaufort, Mr. W.H. de, Leusden. 1877.

Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.

- Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., Wassenaar. 1911.
 Been, Joh. H., Brielle. 1897.
 Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
 Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
 Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
 Beijnen, zie Koolemans.
 Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Bergh van Eysinga, Dr. G.A. van den, Santpoort. 1906.
 Bergh van Eysinga-Elias, Mevrouw Dr. J. van den, Santpoort. 1912.
 Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
 Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
 Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
 Beunke, H.E., Alkmaar. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
 Bierens de Haan, Dr. J.-D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Bodenstein, Dr. H.D.J., Amsterdam. 1913.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Leeuwarden. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Amsterdam. 1916.
 Boer, Dr. M.G. de, Amsterdam. 1910.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bonebakker, Dr. E., Utrecht. 1906.
 Boogaard, F.H., 's-Gravenhage. 1878.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.

- Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Aerdenhout. 1905.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brink, A.J. ten, 's-Gravenhage. 1875.
 Brink (van den), zie Bakhuizen.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Dr. Gerard B., Apeldoorn. 1912.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Bruggen-De Haan, Mevrouw Carry van, Laren (N.H.). 1916.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
 Bruine (de), zie Slotemaker.
 Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Beek. 1878.
 Chapelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S.W.S. la, 's-Gravenhage. 1904.
 Cock, Dr. J.K. de, Scheveningen. 1917.
 Cohen, Dr. Gust., Amsterdam. 1912.
 Colenbrander, Dr. H.T., 's-Gravenhage. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Delft. 1915.
 Coster, Dr. H.P., 's-Hertogenbosch. 1917.
 Cremer, J.T., Santpoort. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Utrecht. 1909.

- Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dentz, zie Oudschans.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Groningen. 1892.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
 Dozy, Dr. G.J., Zeist. 1874.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., Leiden. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Druten, H. van, Rijnsburg. 1910.
 Duparc, Mr. M.I., 's-Gravenhage. 1917.
 Duyl, A.G.C. van, Amsterdam. 1896.
 Duyl-Schwartz, Mevrouw Th. van, Amsterd. 1907.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.
- Easton, Dr. C., Amsterdam. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Leiden. 1912.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Emants, Marc., 's-Gravenhage. 1902.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Enk, Dr. P.J., Leiden. 1917.
 Enschedé, Mr. Ch., Haarlem. 1904.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Santpoort. 1915.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser Jr., I., Zeist. 1878.
 Esser, Maurits, Baarn. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Rotterdam. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysinga (van), zie Bergh (van den).
 Eyssell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
 Eysten, Mr. J., Nijmegen. 1911.
- Fabius, A.N.J., Bussum. 1888.

- Fabius, Mr. D.P.D., Amsterdam. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Faddegon, Dr. B., Doorn. 1917.
 Faille (de la), zie Baart.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Fijn van Draat, Dr. P., Utrecht. 1904.
 Fischer, H.W., Leiden. 1914.
 Flier, Mejuffrouw A. van der, 's-Gravenhage. 1901.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Garrer, Dr. A.H., Haarlem. 1909.
 Geer, Dr. P. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.
 Gelder, Dr. H. van, Leiden, 1900.
 Gelder, Dr. H.E. van, Scheveningen. 1906.
 Gerretson, C., Rotterdam. 1913.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Gijsberti Hodenpijl, C.F., Vrijenban. 1907.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Rolduc. 1908.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Oudenbosch. 1909.
 Godoy, Mejuffrouw Adèle J., Rotterdam. 1905.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Haarlem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr., J.W.H., Rolduc. 1911.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, Mr. Seerp, 's-Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., 's-Gravenhage. 1917.

- Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. II., Amsterdam. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (Dr. J.D. de), zie Bierens.
 Haan, Mr. J. Israël de, Amsterdam. 1916.
 Hall, Mr. J.N. van, Station-De Bilt. 1872.
 Hamel, Dr. A.G. van, Rotterdam. 1916.
 Hamelberg, J.H.J., Soestdijk. 1901.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Bloemendaal. 1917.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., Leiden. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Middelburg. 1903.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hettema, zie Buitenrust.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hodenpijl, zie Gijsberti.
 Hoefler, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.
 Hoëvell tot Nijenhuis, G.W.W.C. Baron van, 's-Gravenhage. 1906.
 Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.

- Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Houwing, Dr. J.F., Doorn. 1916.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoyneck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., Assen. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.
- IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, J.W., 's-Gravenhage. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.
 Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.
 Jonckbloet, G.D.A., 's-Gravenhage. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin.
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, 's-Gravenhage. 1914.
 Jong van Beek en Donk-Kluyver, Mevrouw C.A. de, 's-Gravenhage. 1917.
 Jonge (de), zie Kiewiet.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Jonker, Dr. J.C.G., Leiden. 1909.
 Joosting, Mr. J.G.C., Groningen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Leiden. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Voorschoten. 1914.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.

- Kaay, Mr. W. van der, 's-Gravenhage. 1874.
Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
Kalff, Dr. G., Noordwijk a.Z. 1884.
Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
Kan, Dr. A.H., Dordrecht. 1913.
Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
Kepper, G.L., 's-Gravenhage. 1873.
Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
Kesteloo, H.M., Domburg. 1885.
Kielstra, Dr. E.B., 's-Gravenhage. 1892.
Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.
Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oegstgeest. 1915.
Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
Knobel, F.M., Rijswijk (Z.H.). 1906.
Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
Kohnstamm, Dr. Ph., Amsterdam. 1916.
Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
Kolff, G.J., 's-Gravenhage. 1880.
Kollewijn Nz., A.M., 's-Gravenhage. 1884.
Kollewijn, Dr. R.A., Nijmegen. 1882.
Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
Kooy-Van Zeggelen, Mevrouw M.C., Haarlem. 1912.
Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
Korevaar-Hesseling, Mevrouw E., Rijswijk (Z.H.). 1917.
Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
Krämer, Dr. F.J.L., Rijswijk (Z.H.). 1893.
Kramp, F.G., Amsterdam. 1895.
Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.

Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.

Krom, Dr. N.J., 's-Gravenhage. 1912.

Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.

Kronenberg, Mejuffrouw M.E., Deventer. 1913.

Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.

Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.

Kruitwagen, P. fr. Bon., Woerden. 1908.

Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.

Kruseman, zie Polman.

Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.

Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.

Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.

Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.

Kuyper, Dr. H.H., Amsterdam. 1915.

Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.

Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.

Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.

Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.

Leendertz, W.J., Amsterdam. 1892.

Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.

Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.

Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.

Lenep, Jhr. Dr. M.F. van, Aerdenhout. 1910.

Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.

Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.

Levy, Mr. I.A., Amsterdam. 1877.

Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.

Liefrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.

Limburg, zie Roest.

Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.

Linden (van der), zie Cort.

Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.

Loeff (van der), zie Rutgers.

Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.

Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.

Loenen Martinet, J. van, Bussum. 1878.

Loghem, Mr. M.G.L. van, Amsterdam. 1883.

Lohman, zie Savornin.

Loosjes Az., Vincent, Amsterdam. 1889.

Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.

Lotsy, Dr. J.P., Haarlem. 1911.

- Loudon, Jhr. Mr. J., 's-Gravenhage. 1917.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugt, F., Blaricum. 1916.
- Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron, = Lord Reay, Ophemert. 1872.
 Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., Zetten. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Haarlem. 1894.
 Marius, Mejuffrouw G.H., 's-Gravenhage. 1907.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Martinet, zie Loenen.
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer O.P., B.H., Huissen. 1916.
 Moller, Dr. H.W.E., 's-Hertogenbosch. 1909.
 Moorrees, F.D.J., Nijmegen. 1878.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
 Mulder, Dr. W.J.M., Nijmegen. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Wassenaar. 1916.
 Muller, Dr. H.C., Utrecht. 1905.
 Muller, Dr. H.P.N., 's-Gravenhage. 1900.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Muller, Dr. P.J., Voorburg. 1898.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.

- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Amsterdam. 1916.
 Nanninga Uitterdijk, Mr. J., Kampen. 1875.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Amsterdam. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J.), zie Domela.
 Nieuwenkamp, W.O.J., Edam. 1909.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
 Nuys, Chr., Amsterdam. 1911.
- Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oppenheim, Mejuffrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Oppenheim, Mejuffrouw Dr. E.R., 's-Gravenhage. 1915.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Oudschans Dentz, Fred., 's-Gravenhage. 1917.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
- Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peelen, Mejuffrouw Ida C.E., 's-Gravenhage. 1916.
 Peltenburg, C., Oegstgeest. 1912.
 Petit, L.D., Leiden. 1880.
 Pierson, Dr. H., Amsterdam. 1878.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Plemp van Duiveland, Mr. L.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelhekke, M.A.P.C., Nijmegen. 1903.
 Poelman, Dr. H.A., Groningen. 1913.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Polman Kruseman, Mr. W., Middelburg. 1909.
 Pomes, Dr. H., Rotterdam. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Posthumus, Mr. N.W., Rotterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Leiden. 1911.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Maastricht. 1910.

- Prinsen J. Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
- Rademaker, Dr. L.A., Scheveningen. 1915.
- Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
- Reay (Lord), zie Mackay.
- Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
- Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
- Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
- Reyding, A., Amsterdam. 1916.
- Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
- Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
- Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.
- Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
- Rijkevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
- Ritter Jr., Mr. P.H., Middelburg. 1917.
- Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
- Roelvink, Herman, Amsterdam. 1917.
- Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
- Roest van Limburg, Th. M., Amsterdam. 1908.
- Roggen (van), zie Graadt.
- Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
- Roorda, P., Groningen. 1912.
- Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.
- Rooseboom, W., 's-Gravenhage. 1890.
- Royer, J.A., Wassenaar. 1906.
- Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
- Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Haarlem. 1912.
- Rutgers van der Loeff, J.D., Haarlem. 1909.
- Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.
- Salverda de Grave, Dr. J.J., Groningen. 1893.
- Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
- Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.
- Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
- Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
- Saussaye (de la), zie Chantepie.
- Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
- Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
- Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Utrecht. 1916.

- Schaaff, J.H.L. van der, 's-Gravenhage. 1903.
 Scheltema (van), zie Adama.
 Schelven, Dr. A.A. van, Vlissingen. 1912.
 Schendel, A. van, Ede. 1915.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, H.D.J. van, Nijmegen. 1901.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R. Jz., R.J., 's-Gravenhage. 1912.
 Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek en de Poll, A. Baron, 's-Gravenhage.
 1877.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, Waalwijk. 1916.
 Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schrijnen, Dr. Jos., Utrecht. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Siccama, zie Rengers.
 Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Sloet, Mr. J.J.S. Baron, Arnhem. 1900.
 Sloom, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Sluyterman, K., Wassenaar. 1913.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Leiden. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Noordwijk-B. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Sopper, Dr. A.J. de, Amsterdam. 1916.
 Spoor-De Savornin Lohman, Mevrouw A., 's-Gravenhage 1897.
 Stellwagen, A.W., Apeldoorn. 1876.
 Stempel, Mejuffrouw Dr. B.M. van der, Amsterdam. 1914.
 Sterck, J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.

- Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stolk Az., J. van, Rotterdam. 1911.
 Strootman, Dr. K.E.W., Utrecht. 1916.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.
- Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tonnet, J.C.C., Soest. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., Arnhem. 1898.
- Uitterdijk, zie Nanninga.
 Ulfers, S., Rotterdam. 1907.
- Valette, G.J.P. de La, Scheveningen. 1880.
 Valk, Dr. J. van der, Rotterdam. 1913.
 Valkhoff, P., Hilversum. 1910.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Velden, Dr. H.E.J.M. van der, Nijmegen. 1914.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. H.D., Sneek. 1917.
 Verdam, Dr. J., Leiden. 1873.
 Verkade, Ed., 's-Gravenhage. 1915.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Veth, Corn., Amsterdam. 1917.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
 Visscher, Dr. H., Utrecht. 1908.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel, Dr. J. Ph., Leiden. 1899.
 Vogel, L.A., Groningen. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.

- Vollenhoven, Mr. C. van, Leiden. 1903.
 Vollgraff, Dr. J.C., Utrecht. 1881.
 Vooyo, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vor der Hake, Dr. J.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Vos, J.C. de, Amsterdam, 1884.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.
 Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waals, Mejuffrouw J.E. van der, Amsterdam. 1916.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum, 1907.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Wensinck, Dr. A.J., Leiden. 1912.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wieder, Dr. F.C., Wageningen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage 1913.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.
 Wolff, Dr. M., Haarlem. 1911.
 Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.
 Wubben, zie Ebbinge.
 Wumkes, Dr. G.A., Sneek. 1907.
- Zaaijer Az., Dr. J., Hilversum. 1894.
 Zeper, zie Waller.
 Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.
 Zondervan, Henri, Groningen. 1917.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. IN NEDERLANDSCH-INDIË GEVESTIGD.

- Carpentier Alting, Mr. J.H., Weltevreden. 1908.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Weltevreden. 1910.
 Jasper, J.E., Toeban (Rembang). 1914.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Pendolo-Posso. 1915.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.
 Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

- Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., Peking. 1901.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Blankenstein, Dr. M. van, Berlijn. 1913.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Gent. 1911.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Godée Molsbergen, Dr. E.C., Gent. 1911.
 Groot, Dr. J.J.M. de, Lichterfelde (Berlijn). 1893.
 Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.
 Hotz, A.P.H., Beiroet. 1909.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Lange, Dan. de, Point Loma (Californië). 1889.
 Loeff (van der), zie Schim.
 Louw, P.J.F., Bad Blankenburg. 1896.
 Molsbergen, zie Godée.
 Nieuwenhuis, zie Domela.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.
 Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Schim van der Loeff G. Lzn., Dr. H.P., St. Petersburg. 1916.
 Stuers, Mr. A.L.E. Ridder de, Parijs. 1882.
 Vries, Dr. T. de, Grand Rapids (Mich.). 1914.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, P.S., Oxford. 1909.

 Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

*Bellefroid, Mr. P., Hasselt. 1913.

 *Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.

 Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.

 *Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.

 *Bizio Gradenigo, Dr. L., Venetië. 1902.

 Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.

 Bols, Dr. J., Aarschot. 1912.

 Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

 Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

 Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

 Bonet-Maury, G., Parijs. 1890.

 Borchgrave, E. Baron de, Weenen. 1867.

 *Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.

 Bradley, Dr. H., Oxford. 1916.

 Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

 Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.

 Braune, Dr. W., Heidelberg. 1882.

 Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

 *Brink, M.J., Kaapstad. 1904.

 *Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.

Carnegie, Dr. Andrew, New-York. 1900.

 Carpenter, W.H., New-York. 1900.

 Castele, D. van de, Luik. 1872.

 Celliers, J.F.E., Pretoria. 1911.

 Clercq, René de, St. Amandsberg (Gent). 1908.

 Cock, A. de, Antwerpen. 1898.

 Colinet, Dr. Ph., Leuven. 1899.

 Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.

 Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

 Costanzo-Campbell, Mevrouw G.V., Viareggio (Sicilië). 1912.

 *Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.

 Creizenach, Dr. W., Dresden. 1912.

 *Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.

 Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.

- Daae, L., Christiania. 1885.
 Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.
 Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
 *Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.
 Duclos, Ad., Brugge. 1905.
 Duproix, I.I., Marseille. 1907.
 *Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.
- *Edmundson, G., Londen. 1886.
 *Eggen, Mr. J.L.M., Gent. 1909.
 Ehrle, Dr. F., Rome. 1910.
 *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Elkan, Dr. A., Leipzig. 1910.
 *Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Fischer, Dr. H. von, Tubingen. 1885.
 *Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
 Fris, Dr. V., Gent. 1912.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Gailliard, Edw., Gent. 1894.
 Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
 *Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
 Goovaerts, A., Brussel. 1883.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Harrison, Dr. F., Londen. 1900.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 *Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
 *Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
 Heuvelmans, Mr. Flor., Antwerpen. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 *Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 Huet, Dr. G., Parijs. 1887.
 *Hullebroeck, Em., Ledeberg (Gent). 1913.

Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.

Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.

Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.

Joos, Am., St. Nicolaas (Waas). 1908.

Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.

*Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.

Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.

Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.

*Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.

*Kossmann, Dr. E.F., Gent. 1901.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.

Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.

*Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.

*Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.

*Littmann, Dr. E., Bonn. 1911.

Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.

Logeman, Dr. H., Gent. 1892.

Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.

Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.

Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

Mac Leod, Dr. J., Gent. 1911.

Malan, F.S., Kaapstad. 1908.

Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.

Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.

*Mansion, Dr. J., Luik. 1913.

Meert, Hipp., Gent. 1899.

Menne, Dr. K., Keulen. 1906.

Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.

Minnaert, G.D., Gent. 1874.

Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.

Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.

Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.

*Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.

Murray, Andr., Wellington (Kaapkolonie). 1904.

Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.

*Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.

Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.

Nippold, Dr. F., Oberursel. 1867.

- Nippold, Dr. W.K.A., Bern. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
 Oordt, J.F. van, Newlands (Kaapstad). 1901.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Périer, O., Brussel. 1877.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 *Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, New-York. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 *Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, St. Amandsberg (Gent). 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 *Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
 *Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 *Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Ropp, Dr. G. Frh. von der, Marburg. 1902.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.
 Rudelsheim, Dr. M., Antwerpen. 1907.
- Sabbe, Dr. M., Mechelen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 *Sievers, Dr. E., Leipzig. 1879.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.

- Theal, G. McCall, Kaapstad. 1882.
 *Timmermans, Fel., Lier. 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, P.J. du, Kaapstad. 1909.
- *Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, Dr. H., Ingoyghem. 1903.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
 *Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 *Vreese, Dr. W.L. de, Gent. 1893.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 White, Andrew D., Ithaca (State of New-York). 1900.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Wijck, Rob. A. van, New-York. 1900.
 *Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- *Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van Mr. J.J. van Geuns.

Met een weemoedig gevoel zet ik mij neder om het levensbericht te schrijven van een vriend, dien ik sinds mijn kinderjaren als zoodanig heb mogen beschouwen.

Jan Jacob van Geuns werd den 15^{den} December 1836 te Utrecht geboren uit het huwelijk van Mr. Steven Jan Matthijs van Geuns, lid van den Gemeenteraad en van de Provinciale Staten aldaar en van Jacoba Roosendaal, dochter van den predikant te Dalfsen.

Zijn overgrootvader was de bekende hoogleeraar in de geneeskunde Matthias van Geuns, geboren in 1735, overleden in 1817 te Utrecht. Deze was eerst geneesheer te Groningen, later hoogleeraar te Harderwijk en ten slotte vele jaren te Utrecht. Zijn echtgenoot Sara van Delden had tot grootmoeder Sara de Boosers (1668-1743). Laatstgemelde stamde af van Mayken de Boosers, die in 1564 voor haar Doopsgezind geloof als martelares verbrand is. Over deze martelares heeft nu wijlen Professor Dr. S. Cramer twee malen bijzonderheden medegedeeld¹. De

¹ Men zie den 38sten jaargang van de *Doopsgezinde Bijdragen* 1898, blz. 114 over Martelaarsreliken en de *Zondagsbode* (Doopsgezind Weekblad) van 16 Maart 1902 over het reliëf van Mayken Boosers.

familie Van Geuns is trotsch op deze geloofsheldin, al is de vader van Jan Jacob in de Nederlandsch Hervormde Kerk opgenomen tot welke zijn moeder behoorde. Zijn grootvader Steven Jan van Geuns is evenals zijn reeds vermelde overgrootvader hoogleeraar in de geneeskunde te Utrecht geweest en aldaar op nog jeugdigen leeftijd gestorven.

Dat Matthias van Geuns een vurig Doopsgezinde is geweest, kan blijken uit enkele door mij aan de autobiographie van mijn grootvader professor Dr. J. Nieuwenhuis te Leiden (geb. in 1777, overleden in 1857) ontleende, reeds in de Tijdspiegel van 1885 ten deele medegedeelde bijzonderheden. Deze was zeer bevriend met Matthias van Geuns, toen hij vóór de aanvaarding van een professoraat te Deventer in 1816, als Evangelisch Luthersch predikant te Utrecht werkzaam was. Hij teekende die bijzonderheden op uit zijn mond. De professor werd tijdens de inwoning van Koning Lodewijk Napoleon te Utrecht bij dezen als geneesheer ontboden Hij gaf gehoor aan dat opontbod maar verscheen zonder degen, dien hij als streng Mennoniet niet wilde dragon. De kamerheer van den dag trachtte hem te beduiden, dat hij niet zonder degen voor Z.M. den Koning kon verschijnen. Van Geuns antwoordde eenvoudig, dat hij niet gekomen was om te vechten maar om den Koning te helpen genezen. Hij zou daarom naar huis gaan, indien men verlangde dat hij een degen droeg. De Kamerheer met de zaak verlegen, berichtte zijner Majesteit de zijns inziens stroeve eigenzinnigheid van den ouden heer Van Geuns. De Koning was zoo wijs hem toe te laten, zeggende: 'Mais qu'est ce que cela fait? Laissez lui entrer comme il voudra'. En nu trad Van Geuns binnen in een klein vertrek waar geen stoelen waren dan een fauteuil waarop de zieké

Koning zat. Na de begroeting zeide hij: 'Sire ik ben een oud man en niet gewoon mijne patiënten staande de pols te voelen'. De Koning verzocht hem te schellen en liet hem een stoel brengen, waarop de professor zich op zijn gemak nederzette en met zijn secondenhorloge in de hand den Koning den pols voelde en hem naar alle omstandigheden vroeg. Daarna deelde Zijne Majesteit hem mede, dat hij het plan had over zijn gezondheid een geneeskundig consult te doen houden met de heeren Brugmans van Leiden, Stipriaan Luisius van Delft, Deiman van Amsterdam en hem (Van Geuns). Hij zou dan allen ten hove ontbieden en zich door ieder afzonderlijk laten onderzoeken en een recept laten voorschrijven. De heeren zouden daarop met hunne recepten in een andere kamer gaan en een consult over zijn gezondheidstoestand houden. Op 's Konings vraag hoe Van Geuns daarover dacht, antwoordde deze: 'Sire, dat is een maatregel waaraan ik mijn hond niet zou willen onderwerpen. Het spreekt van zelf dat, als wij bijeenkomen, ieder uit discretie iets zal toegeven aan het oordeel van elk ander; en er zoo een huspot-recept zal worden geformeerd, waaraan ik zelfs mijn hond, dien ik lief heb, niet zou wenschen blootgesteld te zien'. De Koning vond dat antwoord zeer verstandig, zag af van het gemeenschappelijk consult en benoemde Van Geuns tot zijn lijfarts.

Uit een en ander blijkt welk een onverschrokken met groote wilskracht uit overtuiging handelend persoon Matthias van Geuns is geweest. De vermelding daarvan geschiedt, omdat de achterkleinzoon, wiens leven hier wordt beschreven, soortgelijke familietrekken in zijn langdurige loopbaan heeft doen opmerken.

Toen de lijfarts eens door ongesteldheid eenigen tijd verhinderd was geweest, zich bij den Koning te vervoegen

en na zijn herstel zich weder tot hem begaf, zeide deze: 'Mijn Heer Van Geuns, ik dacht niet, dat een professor in de geneeskunst zoo lang ziek konde zijn'. De professor antwoordde: 'Sire, als dat zoo ware, dan wenschte ik dat Uwe Majesteit geen Koning maar professor der geneeskunst waart'.

Jan Jacob Van Geuns bezocht als kind de departementale school van den heer Van Walsem, de Fransche school van den heer Julius en vervolgens het gymnasium. Op eerstgemelde school leerde ik hem kennen. Menigmaal heb ik in den grooten tuin zijner ouders met hem en zijn een weinig ouderen broeder gespeeld. In 1845 ging ik met mijn ouders naar Amsterdam. Als ik van daaruit mijn Utrechtsche familie bezocht, heb ik hem herhaaldelijk weder gezien en gesproken. In 1854 werd hij student in de rechten aan de Utrechtsche Hoogeschool, terwijl ik dat werd aan het Amsterdamsche Athenaeum. Na het afleggen van mijn candidaatsexamen te Utrecht in 1857 ging ook ik aan de hoogeschool aldaar studeeren. Onze vriendschap nam toen steeds toe, van Mei tot November 1858 was ik onder zijn rectoraat lid van den Senaat van het Utrechtsche Studentencorps. In Mei 1859 trad hij af als rector. Dat zijn groote verdiensten voor den bloei van dat corps nagenoeg algemeen gewaardeerd werden, blijkt uit den Utrechtschen Studenten Almanak van 1860. Namens het grootste deel van het corps werd hem in een der zijvleugels van Tivoli door een commissie van 3 leden, de heeren E.H. Karsten, F.A.E. de Mesquita en schrijver dezes met een door laatstgemelde gehouden hartelijke toespraak als blijk van achting en dankbaarheid een zilveren inktstel aangeboden. Geroerd bracht hij daarvoor zijn dank uit in welgekozen bewoordingen. Ook als lid van de Commissie ter Redactie

van de Studentenalmanakken van 1858 en 1859 bewees Van Geuns gewichtige diensten. In den almanak van 1859 komt een opstel van hem voor, onder den titel: *Levende, voortdurend levende*. Dat hij bij dat alles de studiën niet verzuimde bewijst zijn candidaatschap in de faculteit der letteren en wijsbegeerte, terwijl hij vervolgens na grondige studiën en het afleggen der examens in de rechtsgeleerde faculteit den 11^{den} Mei 1863 met grooten lof promoveerde tot Doctor in het Romeinsche en Hedendaagsche Recht na verdediging van een academisch proefschrift onder den titel: *Het recht van amendement der parlementaire vergaderingen*. In de voorrede bracht hij hulde en dank aan zijn leermeesters in de litterarische faculteit Karsten, Rovers en Opzoomer en aan zijn leermeesters in de juridische faculteit De Geer en Fruin en daarbij in het bijzonder aan zijn promotor, den ook voor mij onvergetelijken Vreede. Professor Ackersdijk was reeds in 1861 overleden. Hij trad in dit proefschrift in het strijdperk met den lateren minister J.P.R. Tak van Poortvliet, die over hetzelfde onderwerp kort te voren aan de Leidsche hoogeschool was gepromoveerd. Deze had het recht van amendement als een bijzonder recht van de Volksvertegenwoordiging tegenover de Regeering beschouwd met miskenning, volgens Van Geuns, van het recht van initiatief. Het stelsel van Mr. Tak werd als te uitsluitend met het oog op wetsontwerpen gebouwd door Van Geuns bestreden. Hij gaf de voorkeur aan de historische behandeling, het nagaan der regelen, die voor de uitoefening van genoemd recht in verschillende constitutioneele staten hebben gegolden en van de wijze van toepassing daarvan. Dit proefschrift werd terecht zeer gewaardeerd om de degelijke wijze van bewerking.

Van Geuns vestigde zich vervolgens als advocaat te 's-Gravenhage en huwde den 18^{den} Juni 1863 met Wilhelmina Oudemans. Zij schonk hem zes kinderen waarvan twee meisjes jong zijn gestorven. In het leven zijn nog drie zonen en ééne dochter. De oudste zoon Mr. S.J.M. Van Geuns, een verdienstelijk rechtsgeleerde, is advocaat generaal bij het Gerechtshof te Amsterdam, de tweede zoon W.A.E. Van Geuns is civiel ingenieur en directeur der Noord-Hollandsche stoomtram, de jongste zoon Dr. C.A. Van Geuns is zenuwarts te 's-Gravenhage, zijn eenige dochter Jacoba Adriana is gehuwd met Mr. J.W. Smidt, administrateur bij het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. Den 30sten April 1883 is zijn bovengemelde lieve vrouw hem door den dood ontvallen.

Een tweede huwelijk met Wilhelmina Maria Blussé, weduwe van Mr. C. van Bell duurde helaas! nog geen twee jaren, van 19 Juni 1884 tot 16 April 1886.

Den 24sten Maart 1892 trouwde Van Geuns ten derden male en zulks met Maria Justina Johanna Kruseman, wier uitnemende zorgen en groote liefde door zijn kinderen ten zeerste worden geprezen. Zij is thans zijn diep bedroefde weduwe.

Van Geuns was eenige jaren advocaat en o.a. ook advocaat-diaken bij de Nederlandsch Hervormde gemeente te 's-Gravenhage. Tot de oprichting van een nieuw weeshuis heeft hij in die hoedanigheid ijverig medegewerkt. Later werd hij tot notabel gekozen. Ook daardoor toonde hij zijn blijvende belangstelling in kerkelijke zaken. Hij was trouwens een werkelijk godsdienstig man. Als notabel was hij tot aan zijn dood werkzaam. Hij verdedigde in dat kerkelijk college den aan de gemeenteleden opgelegden hoofdelijken omslag als billijk en rechtvaardig.

In 1871 werd hij, op voordracht van den minister Thorbecke, benoemd tot schoolopziener in het eerste district van Zuid-Holland. Omstreeks dien zelfden tijd werd hij op een aanbeveling geplaatst voor hoogleeraar aan het Amsterdamsche Athenaeum als opvolger van den naar Leiden vertrekkenden hoogleeraar A.E.J. Modderman. Mede ter wille van zijn liefde voor het pas door hem aanvaarde schoolopzienersambt verzocht hij niet verder in aanmerking te komen. Dat ambt bekleedde hij verscheidene jaren. Met grooten ijver behartigde hij daarin de belangen van het onderwijs en van de onderwijzers. Dat hij de liefde van laatstgemelden had verworven, bewijst het door hen hem bij zijn aftreding vereerde album met de portretten en handteekeningen van bijna alle onderwijzeressen en onderwijzers in zijn schooldistrict. Hij bleef aan dat album groote waarde hechten.

Van 1873 tot 1890 was hij lid van den Gemeenteraad te 's-Gravenhage. Ook in dit college gingen vooral de onderwijsbelangen hem bijzonder ter harte.

Van rechter-plaatsvervanger werd hij in 1873 lid van de Arrondissements-Rechtbank te 's-Gravenhage.

Van 1878 tot 1901 was hij lid van het Gerechtshof aldaar. Toen werd hij eerst vice-president en nog in hetzelfde jaar president van dat rechtscollege. Tengevolge der wet tot regeling der leeftijdspensioenen van de rechterlijke ambtenaren verzocht en verkreeg hij wegens meer dan 70-jarigen leeftijd in 1909 een eervol ontslag uit een ambt dat hem dierbaar was en waarin hij de belangen der justiciabelen trouw en ijverig had behartigd. Zijn redevoeringen bij de installatie van nieuwe leden en zijn herinneringen aan afgestorven leden verdienen bijzondere vermelding om inhoud en vorm. Treffend was zijn rede bij zijn aftreding als president.

Men had hem op grond van zijn academisch proefschrift een staatkundige loopbaan toegedacht. Die verwachting is niet verwezenlijkt. Het professoraat waarvoor hij in aanmerking is gekomen, was op het terrein van het publiek recht. Zijn latere werkkring bracht hem meer tot de studie van het privaatrecht. Ook zijn praeadvies voor de Nederlandsche Juristenvereniging en zijn artikelen in het rechtskundig tijdschrift *Themis* leveren daarvan de bewijzen. Gemeld praeadvies is van 1881 en liep over de vraag: welke wijzigingen behooren in de procesorde gebracht te worden, om, zonder aan de noodige waarborgen voor goed recht te kort te doen, eene spoedige afdoening der processen te bevorderen en opzettelijke belemmering en vertraging zooveel mogelijk tegen te gaan? Van Geuns was volstrekt niet ingenomen met ons strikt formeel burgerlijk proces dat zijns inziens te weinig rechtstreeksche aanraking van den rechter met de partijen toelaat en door allerlei formaliteiten vaak van te langen duur is. Hij vond het heerlijk, dat de nieuwere denkbeelden van burgerlijk procesrecht, in zijn praeadvies door hem ontwikkeld en toen sterk bestreden, langzamerhand zijn doorgebroken en nu allengs gaan overwinnen. Eenige jaren geleden bracht hij een bezoek te Weenen en woonde hij aldaar een burgerlijke terechtzitting bij. Met genoegen zag hij daar het Oostenrijksche procesrecht in actie en bewonderde hij het snel afdoen van zaken en de mondelinge aanraking tusschen rechter en partijen.

In *Themis* schreef hij in 1899 een artikel over de eischen en waarborgen voor, en toelating tot het rechterlijke ambt, in 1910 over de begrenzing der rechterlijke macht naar aanleiding van een in de Vlaamsche conferentie der balie van Antwerpen door Mr. I.A. Levy

den 18^{den} December 1908 gehouden rede. In laatstgemelde aankondiging deed Van Geuns zijn standpunt duidelijk uitkomen. Met Levy stemde hij volkomen overeen waar deze zeide, dat de zoogenaamde 'lijdelijkheid van den rechter' een welbegraven sprookje behoort te zijn. Met hem prees hij de 'zoogenaamde' mondelinge behandeling door den rechter met verwijzing naar de Oostenrijksche wetgeving. Hij bestreed echter diens meening, dat de rechter de verpersoonlijking van het recht behoort te zijn 'de kampvechter voor, de wapenheraut van recht' in afwijking van de leer der *trias politica* van Montesquieu die tegenover Levy door hem verdedigd werd. Hij protesteerde tegen diens geringschatting van het parlement in dat opzicht en meende dat de rechter geen recht heeft te scheppen maar de wet moet toepassen voor zoover deze toepasselijk blijkt te zijn. Ook verklaarde hij zich op gewichtige gronden tegen de door Levy verlangde *openbare* rechterlijke beraadslaging. Al deze geschriften getuigen van de door Van Geuns verkregen degelijke kennis en zijn ook nu nog van belang.

Gelijk Levy beoefende Van Geuns de wijsbegeerte. Dat blijkt ook uit bovenbedoelde aankondiging bij zijn aanhaling van de 'Aristocratia' en de 'Monarchia' van Spinoza op blz. 577. In 1907 behoorde hij tot de oprichters van de in 's-Gravenhage bestaande Vereeniging voor wijsbegeerte. Eenige jaren was hij lid van haar bestuur. Bij verhindering van den voorzitter Dr. W. Meijer nam hij wel eens het voorzitterschap waar. Genoemde voorzitter heeft hem in hartelijke bewoordingen herdacht in het Jaarverslag van het Spinozahuis, dat in verband staat met de bedoelde Vereeniging.

Leerling van Opzoomer behoorde Van Geuns met verreweg de meesten van diens toeoorders tot de ver-

eerdere van dien uitnemenden wijsgeer en jurist. Hij keurde derhalve zeer af hetgeen Mr. H.P.G. Quack over Opzoomer schreef in zijn: *Herinneringen* 2de druk, blz. 206. Deze toch veroorloofde zich aldaar het volgende te zeggen: 'Mij deerde het, dat onnoodig zoo fel (door Busken Huet in de Javabode van December 1869) tegen den wijsgeer Opzoomer geschreven werd. Zijn *zoogenaamde* wijsbegeerte was trouwens reeds ondergegaan in pleidooien voor de moderne theologie. Opzoomer was een uitstekend, schitterend jurist, verre in dat opzicht boven mijn lof verheven, maar wat zijn filosofie aangaat, professor J.P.N. Land van Leiden was gewoon glimlachend *ex cathedra* te verzekeren 'dat deze jurist ook wel eens aan wijsbegeerte had gedaan'.

Tegenover dit ongunstig oordeel over den filosoof Opzoomer door den niet-leerling Quack stel ik het gunstig oordeel van diens talrijke leerlingen behoorende tot de meest uiteenlopende richtingen, men denke slechts aan zijn opvolger professor Van der Wijck, aan professor Allard Pierson, aan drie orthodoxe hoogleeraren J.H. Gunning, G.H. Lamers en J. Cramer; men denke ook aan onzen Van Geuns. Men vergete ook niet dat wereldberoemde Utrechtsche hoogleeraren als de chemicus G.J. Mulder en de meteoroloog Buys Ballot zich nevens de studenten op de collegebanken van hun toen nog jeugdigen collega Opzoomer gezet hebben om zijn *zoogenaamde* wijsbegeerte aan te hooren!

Geen wonder dat een zoo letterkundig en wijsgeerig gevormd man als Van Geuns in 1879 tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden werd gekozen. Reeds veel vroeger, in 1867, was hij onder de leden van het Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen opgenomen.

Van Geuns was ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en Commandeur in de orde van Oranje-Nassau. De laatste onderscheiding verkreeg hij bij zijn aftreden als president van het Gerechtshof te 's-Gravenhage.

Van een ijzersterk gestel heeft hij ook op hoogen leeftijd kunnen doen wat hij wilde, toen hij in het begin van December 1915 door een aanval van apoplexie werd getroffen. Aanvankelijk scheen het, dat hij nog in het leven zou blijven, een daarop gevolgde longontsteking maakte echter na een paar dagen lijdens den 27sten December 1915 daaraan een einde. Hij bereikte den ouderdom van 79 jaren. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in het familiegraf te De Bildt bij Utrecht. Aan zijn nagedachtenis werd bij zijn begrafenis hulde gebracht door den vice-president van het Gerechtshof Mr. S. Gratama Wz., waarna zijn oudste zoon bedankte voor de belangstelling van velen. Die nagedachtenis zal in gezegend aandenken blijven bij zijn hem betreurende echtgenoot, kinderen, familieleden en zijn talrijke vrienden. Hij was een rechtschapen mensch, een liefhebbend echtgenoot en vader, een trouw vriend, een nuttig burger, een verdienstelijk rechtsgeleerde. Hij heeft gestreefd naar de verwezenlijking van hetgeen Schiller zoo treffend zong:

‘Kannst du nicht Allen gefallen, durch deine That und dein Kunstwerk,
Mach es Wenigen Recht, Vielen gefallen ist schlimm’.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

's-Gravenhage, October 1916.

Levensbericht van Dr. G. Wildeboer.¹

In Dr. Gerrit Wildeboer verloor de wetenschap een hoogst bekwaam, onvermoeid beoefenaar, wiens heengaan op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd door velen in uitgebreiden kring levendig werd betreurd. Mij was hij van het oogenblik af, dat ik als hoogleeraar te Groningen hem als collega begroette (November 1884) zeer sympathiek. Weldra werd hij voor mij een trouw vriend en is dat in klimmende mate gebleven tot hij den 4^{den} September 1911, ongeveer 56 jaren oud, van hier tot hooger leven werd opgeroepen. Hij noemde mij menigmaal schertsende zijn jongeren collega, hoewel ik 19 jaren ouder ben dan hij was, maar circa 2 maanden na hem mijn inaugureele oratie had gedaan. Ik was van 1897 tot 1898 onder zijn rectoraat zijn secretaris, hij van 1898 tot 1899 onder mijn rectoraat de mijne.

Ofschoon hij godgeleerde was en ik rechtsgeleerde ben, heeft die vriendschap mij genoopt aan de uitnoodiging tot het schrijven van een levensbericht gehoor te geven, toen door omstandigheden geen geestverwant, met hem vele jaren bevriend Oud-Testamentisch vakgenoot daartoe zich voordeed. Ik hoop die met liefde door mij aan-

1 Door omstandigheden onafhankelijk van het Bestuur, is het eerst thans mogelijk geworden dit Levensbericht ter uitgave te brengen.

vaarde taak zoo goed mogelijk te kunnen volbrengen.

Gerrit Wildeboer werd te Amsterdam den 9^{den} September 1855 geboren. Zijn ouders waren Jan Wildeboer, directeur van het Vriescheveem en Maria Verhoef. Zijn moeder stierf reeds, toen hij slechts een jaar oud was. Zijn vader was een niet alleen in de handelswereld maar ook in de kerkelijke wereld zeer geacht man, die jaren lang als ouderling dienst deed. Hij was een geestverwant en vriend van J.P. Hasebroek en C.S. Adama van Scheltema, beiden bekende en beminde Amsterdamsche predikanten. Van laatstgemelde ontving de zoon godsdienstig onderwijs. Reeds veel vroeger werd hij leerling op het stedelijk gymnasium. Met waardeering sprak hij van het daar door hem genoten onderwijs van den rector Dr. N.B. Kappeyne van de Coppello, en van de leeraren Dr. H.T. Karsten, en Dr. J. Dornseiffen. W.J. Hofdijk, de bekende Kennemer minstreel, was zijn leeraar in de Nederlandsche taal en geschiedenis. Deze wist zijn leerlingen menigmaal in geestdrift te doen ontvlammen. De hem minder welgevalligen kon hij soms met eigenaardige scheldwoorden begroeten. Een origineele bijzonderheid, die ik herhaaldelijk van Wildeboer vernam, verdient hier vermelding. In de klasse, waarin hij geplaatst was, werd door een der leerlingen eens een visitekaartje van Hofdijk medegebracht, waarop een aantal zijner lidmaatschappen vermeld waren, o.a. ook die onzer Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Die ietwat ondeugende leerling merkte toen op dat er nog één lidmaatschap daarop ontbrak, namelijk dat van den Zoölogischen tuin Natura Artis Magistra, hetwelk een ieder tegen betaling van *f* 25 zich kon verwerven. Hofdijk gaf het volgende gevatte antwoord: ‘Om dat te kunnen krijgen, betaalt men mij niet eens genoeg.’

Goed onderlegd verliet Wildeboer in 1874 het gymnasium en werd hij student in de godgeleerdheid te Leiden. Hij had daar o.a. tot leermeesters de literarische hoogleeraren De Goeje¹, Land en Oort, de theologische hoogleeraren Scholten, Kuenen, Prins en Acquoy. Weldra trokken de studiën over het Oude Testament hem het meeste aan. Bij de hoogleeraren in de daarop betrekkelijke vakken was hij weldra hoog aangeschreven. Snouck Hurgronje, Bavinck en Wildeboer, ziedaar een drietal, dat gelijktijdig studeerende met grooten lof door hen werd vermeld. Den 14^{den} December 1880 promoveerde laatstgemelde *summa cum laude* tot doctor in de godgeleerdheid na verdediging van een proefschrift onder den titel: *De waarde den Syrische evangeliën door Cureton ontdekt en uitgegeven*.

Den 16^{den} December 1880 trad hij in het huwelijk met Mejuffrouw Diderika, Maria Hoos, dochter van den hem sympatieken fabrikant I.L. Hoos te Leiderdorp, thans zijn diep bedroefde weduwe. Den 16^{den} Januari 1881 deed hij zijn intrede als predikant bij de Nederlandsche Hervormde gemeente te Heiloo bij Alkmaar. In de stille pastorie aldaar zette hij zijn Oud-Testamentische studiën voort. Hij gaf daarvan blijk door de uitgave van een werk: *De Profeet Micha en zijne beteekenis voor het verstand der profetie onder Israël*, Leiden 1884 en door verschillende opstellen in het Theologisch Tijdschrift 'Studiën' en in de 'Stemmen voor waarheid en vrede' verspreid. Ook later zijn tal van artikelen van zijne hand in gemelde tijdschriften verschenen. Hij sloeg een aanzoek af tot het aanvaarden van een professoraat aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Den 6^{den} Juni 1884 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid

1 Bij De Goeje ontving hij onderwijs in het Arabisch, bij Land in het Syrisch.

aan de Rijksuniversiteit te Groningen, welk ambt hij den 23sten September 1884 aanvaardde met een redevoering: *De Profetie onder Israël in hare grondbeteekenis voor Christendom en theologie*. Gedurende 23 jaren gaf hij daar onderwijs in de Israëlitische letterkunde, de uitlegging van het Oude Testament en de geschiedenis van den Israëlischen godsdienst.

In 1897 verscheen een door hem te Utrecht uitgegeven geschrift: *Karakter en beginselen van het historischkritisch onderzoek des Ouden Verbonds*.

Van 21 September 1897 tot 20 September 1898 was hij Rector Magnificus. Hij droeg dat rectoraat aan mij over na het uitspreken eener redevoering over: *Jhavedienst en volksreligie in Israël*. Deze rede is in 1899 in het Duitsch en in het Fransch vertaald. Nadat hij voor een tweede plaats op de aanbeveling als opvolger van den hoogleeraar Dr. J.C. Matthes aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam bedankt had, werd hij spoedig daarop den 8sten Mei 1907, tot hoogleeraar in de faculteit der letterern en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden benoemd als opvolger van den hoogleeraar Dr. H. Oort. Hij aanvaardde dat ambt den 2^{den} October 1907 met een redevoering: *De tegenwoordige stand van het Oud-Testamentische vraagstuk*. Hij was daar belast met het onderwijs in de Hebreeuwsche taal en oudheden.

Slechts 4 jaren was de met roem ook in het buitenland bekende hoogleeraar in zijn nieuwen werkring werkzaam. Na een korte ziekte is hij, den 4^{den} September 1911 te Leiden gestorven en den 8sten op het rondom het 'Groene Kerkje' gelegen kerkhof te Oegstgeest onder groote belangstelling ter aarde besteld. Bij zijn graf werd op verzoek alleen het woord gevoerd door den hoogleeraar Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye.

Hij deed zulks namens den academischen Senaat, de studenten en zijn vele vrienden. Zijn vriend, de vroegere Groningsche predikant J. Knottenbelt, destijds secretaris der Ned. Hervormde Synode, had in het sterfhuis woorden van troost gesproken.

Zijn nagedachtenis werd niet alleen geëerd door die hartelijke treffende vriendenwoorden maar ook in geschriften en zulks door Dr. F.M. Th. Böhl, thans hoogleeraar te Groningen en door Dr. F. Pijper, hoogleeraar te Leiden. De hulde van Dr. Böhl kwam voor in het *Zeitschrift für die alttestamentische Wissenschaft*. Jahrgang 32, 1912, onder den titel: *Zum Gedächtnis an Professor Dr. G. Wildeboer* (1855-1911). Na een kort van groote sympathie getuigend levensbericht, gaf de schrijver een uitgebreide opgave der vele geschriften van den overledene. Daaraan ontleen ik, behalve de reeds vermelde of nog te vermelden werken en artikelen, een in 1911 bij de erven Bohn te Haarlem in het licht verschenen werk: *Nieuw licht over het oude Testament: Verspreide Opstellen*. Böhl noemt Wildeboer, 'ein ebenso gründlicher wie vorsichtiger Vertreter der gemässigt literar.-critischen Schule'.

De hulde van Dr. Pijper gaf blijk van warme sympathie, zij werd in het *Leidsch Jaarboekje voor 1912* gebracht door een tijdgenoot uit den studententijd, later ambtgenoot aan dezelfde Universiteit. Vooraan vindt men een welgelijkend portret van den ontslapene. Een treffende bijzonderheid daaruit vinde hier een plaats.

'Op de spijskaart van het promotie-diner was de jonge doctor bij vergissing uitgeteekend niet in predikantsmaar in professors-toga. Prof. Acquoy, een der aanzittenden, heeft toen in een heildronk opgemerkt, dat die teekenaar wel eens een profeet kon zijn geweest!'

Wildeboer was, gelijk de meeste beoefenaars der Oud-Testamentische wetenschap, in binnen- en buitenland, de zoogenaamd historisch-kritische richting toegedaan.

‘Kritiek is, - volgens hem¹ - een dienende wetenschap, geen heerschende, zooals het populaire spraakgebruik dit woord gewoonlijk opvat. Zij is eigenlijk niet anders dan streng wetenschappelijke, historische uitlegging der geschriften. Zij wil den Bijbel van zichzelf laten getuigen en verwijderd daarom alle meeningen van latere verzamelaars, afschrijvers en geleerden, die van ons eischen, dat wij de Schrift zullen lezen door hun kijkglas.’

Dat die opvatting moet leiden tot het zich aansluiten bij de zoogenaamde moderne richting op godsdienstig gebied is stellig onjuist. Gelijk Robertson Smith, de beide Valetons en vele andere aanhangers dier historisch-kritische richting was Wildeboer beslist orthodox. Ik weet dat niet alleen uit eigen ervaring maar ook nit menig oordeel door hem in zijn geschriften uitgesproken. In het bekende werk²: *Het vraaagstuk van den godsdienst, ontbinding of evolutie, beantwoord door de grootste denkers der wereld*, komen van hem voor de volgende treffende den Christen-schrijver kenmerkende woorden:

‘Indien een ontbinding van het godsdienstig denken en voelen mogelijk ware, zou dat den ondergang der Christelijke volken en hunner beschaving veroorzaken. Aan den anderen kant hebben wij geen evolutie van het godsdienstig denken en voelen noodig. Wat wij be-

1 Zie zijn Voorbericht bij zijn: *De letterkunde des Ouden Verbonds naar de tijdsorde van zijn ontstaan*, 3e druk, Groningen 1903, blz. VI. Nagenoeg al zijn werken verschenen aldaar bij J.B. Wolters.

2 Amsterdam 1907, uitgave A.H. Kruyt, blz. 110.

hoeven is een wederkeeren van de kerken en van de personen tot de zuiverheid des Evangelies van Jezus Christus, tot den godsdienst van verzoening en verlossing des Nieuwen Verbonds.’

Dat hij, in onderscheiding van zijn leermeesters Kuenen en Oort, onwrikbaar geloofde in een bijzondere Godsopenbaring in de Heilige Schrift heeft hij in schier ieder zijner werken duidelijk gezegd. Wat Israël betreft vond zij, volgens hem, voltooiing in Jezus Christus.

Het opstandingsgeloof was hem dierbaar en achtte hij noodzakelijk. Aan het slot van een paragraaf¹ over de Messiaansche profetie en het opstandingsgeloof zegt hij: ‘Tot op heden wil Israël het onderwijs van den opgestanen Heer niet aannemen waar Hij leerde, dat de Christus moest *lijden* en alzoo in zijne heerlijkheid ingaan (Lucas 24, 26, 27, 45, 46, verg. Handelingen der Apostelen 8 : 32, 35 en 17 : 3). Heeft Hij dat gedaan met bewijsplaatsen uit het Oude Verbond, met ‘Messiaansche teksten?’ Neen, Hij heeft de eenheid der Oud-Testamentische profetie doen zien, den weg van God in de geschiedenis der openbaring. Zoo opende Hij er de oogen voor, dat èn de Koningsverwachting èn de hoop op ‘den lijdenden Knecht des Heeren’ in den grond der zaak naar Eénen heenwezen en dat Hij al die verwachtingen vervulde. Dit was en is den Joden een struikelblok, een gekruisigde Christus is hun een onmogelijkheid, een tegenspraak in zich zelf. En van relatief historisch standpunt is dit volkomen juist. De Messias toch in engen zin is een overwinnaar, geen lijder. Alleen voor het geloofsoog is hier de eenheid te ontdekken.

1 Zie blz. 321 van zijn: *Het Oude Testament van historisch standpunt toegelicht*, Groningen 1908.

Voor den geloovige is dat struikelblok de rots, waarop hij staat; en wat voor de Grieken dwaasheid is, is voor hem de wijsheid Gods (1 Cor. 1 : 23 en 24). Met de gemeente van Christus erkent hij in het Hoofd der gemeente den eenigen Leeraar en Profeet, den grooten Hoogepriester en den Koning van het Godsrijk.’

In zijn Groningsche rectorale oratie van 1898 had hij reeds gewezen¹ op ‘de groote genade van dien God die niet ophield onder Israël zijn tolken (de profeten) te verwekken tot dat Hij in Jezus Christus zijn wezen en de bedoelingen volkomen openbaarde in Hem dien Israël ook heeft uitgeworpen, maar door wien de groote schat eindelijk voor goed is gekomen tot de volken die Hem eens met Israël eeren als den Verlosser der wereld, den Heiland der menschheid.’

Zijn historisch-kritisch standpunt heeft hij vooral voor de studenten in de theologie, de predikanten en de ontwikkelde leeken duidelijk uiteengezet, in zijn in 1889 te Groningen uitgekomen werk: *Het ontstaan van den Kanon des Ouden Verbonds*.

Het werd door de studeerenden ook om den aantrekkelijken vorm gaarne gebruikt en gaf hem een groote bekendheid in het buitenland. Het werd in het Fransch vertaald door de Waalschen predikant te Groningen E. Perriraz en kwam het eerst uit in de *Revue de Théologie et de Philosophie*, Lausanne 1901, vervolgens kwam er een Engelsche vertaling van Benj. Witner Bacon, onder toezicht en met een voorrede van Professor G. Moore, Londen 1895. Zijn: *Letterkunde des Ouden Verbonds naar de tijdsorde van zijn ontstaan* werd in het Hoogduitsch vertaald door Dr. F. Risch, predikant te Heuckel-

1 Blz. 22.

heim bij Landau (Göttingen 1895, latere goedkoope uitgave 1905). Deze had reeds in 1891 een te Gotha uitgegeven Hoogduitsche vertaling van den bovengemelden Kanon in het licht doen verschijnen.

In den: *Kurzer Hand-Commentar zum alten Testament* von K. Marti behandelde Wildeboer in 1897 de Spreuken, in 1898 den Prediker en het boek Esther. In het *Zeitschrift für die alttestamentische Wissenschaft* plaatste hij onderscheidene artikelen.

Bijzondere aandacht verdienen ook zijn artikelen in het *Tijdschrift voor Strafrecht*. Hij gaf daarin blijk van grooten juridischen aanleg. In Deel IV, 205 en Deel V, 257 behandelde hij de Mozaïsche wetgeving in verband met de Pentateuchkritiek, in Deel VIII, 197 het asylrecht, in Deel XI het onderscheid tusschen moord en doodslag in het Mozaïsche recht.

In het XVIe Deel Blz. 70-101 leverde hij een belangrijke bijdrage over Hammoerabi, den zesden Koning van de eerste dynastie der Koningen van Babel, die ongeveer 2250 jaren vóór Christus leefde en 55 jaren over gemeld rijk regeerde. In 1902 werd de wetgeving van dien koning in de ruïnes der akropolis van het oude Susa opgedolven, op steen gegrift, op last van genoemden vorst. Na de mededeeling van eenige karakteristieke bepalingen van dien codex geeft Wildeboer een vergelijking van een aantal dier bepalingen met bepalingen uit het Mozaïsche recht, hetwelk volgens de critici uit drie wetgevingen heeft bestaan: het Verbondsboek, de Deuteronomium en de priesterwetgeving¹. In de eerstgenoemde oudste wetgeving bestond de bloedwraak on-

1 Zie over den omvang en de tijdsorde dier wetgevingen Wildeboer: De Pentateuchkritiek en het Mozaïsche strafrecht in T.v.S. IV, 206-230.

beperkt; oog om oog, tand om tand, wond om wond, striem om striem (vergelijk het 18de vers van het 21ste hoofdstuk van Exodus tot het 15de vers van het 22ste).

Hammoerabi had eeuwen vroeger in Babel de bloedwraak reeds afgeschaft. Hij stond dus, volgens Wildeboer, op het hoogere standpunt van het meest profetische boek der Israëlitische wetgeving, nl. van Deuteronomium. In dit onder Koning Jozia in 621 vóór Christus aan het licht getreden wetboek werd de bloedwraak beperkt tot het geval van valsche getuigenis. (Zie Deuteronomium 19, vers 16 tot 21). In den lateren priester-codex, tijdens de ballingschap opgeteekend, zou echter onder den invloed der priesters het *jus talionis*, dat zij tegen de wet in vasthielden, in zijn oorspronkelijken vorm op nieuw zijn ontwikkeld (zie Leviticus 24, vers 19 en 20 en Numeri 32 vers 12), en in zijn vollen omvang weder te voorschijn gekomen.

Het geld- en bankwezen stond in Babel reeds op een hoogen trap en was zeer ingewikkeld. Er zijn contracttafeltjes uit Hammoerabi's dagen aangetroffen, die zijn bepalingen daaromtrent vaak toelichten.

In Israël is daarentegen het begrip 'kapitaal' ten eenenmale onbekend. Blijkbaar wordt ondersteld, dat alleen uit armoede geleend werd. Voor 'rente' en 'woeker' werden volgens schrijver in het Hebreeuwsch slechts één woord aangetroffen. Zulke wijze van geldmaken was dan ook verboden (Exodus 22 : 25; Deuteronomium 23 : 19, Leviticus 25 : 36 en 37).

Het oude recht in Babel schijnt nog op één punt hooger te staan dan dat van Israël. Hammoerabi maakte in Babel met zijn meer kosmopolitisch karakter geen onderscheid tusschen den inboorling en den vreemdeling. Allen waren gelijk voor de wet. Dat nu was in Israël met zijn

streng nationaal besef niet het geval. (Zie ook Exodus 22 : 21).

In twee opzichten stond, volgens Wildeboer, het Mozaïsche recht beslist hooger dan dat van Hammoerabi en wel 1° ten opzichte der barmhartigheid¹, 2° ten opzichte van den Godsdienst², daar het kwaad in de Mozaïsche wetten werd opgevat als bedreven te zijn tegen de Godheid. De namen voor ‘zonde’ die niet alleen ‘misdrijf’, ‘schuld’ beteekenen, maar ook ‘afval’ en ‘opstand’ beduiden, wijzen daarop. Hammoerabi verklaart alleen dat hij zijn wetten van Sjamasj, zijn god, heeft ontvangen.

Wat in Babel vorm was, is in Israël wezen. Werkelijke religie ziet Wildeboer in de wetten van Israël, niet in die van de vlakte van Sinear.

Over hetzelfde onderwerp hield hij een voordracht in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en schreef hij nog een artikel: ‘*Iets over Babel en den Bijbel*’ in ‘*Onze Eeuw*’, Januari 1904, blz. 50.

In de Groningsche studentenalmanak van 1907 bracht hij een diep gevoelde hulde aan zijn ambtsvoorganger Professor J.J.P. Valetton, sinds 1884 emeritus en den 8sten Februari 1906 te Utrecht overleden, den vader van den Utrechtschen hoogleeraar van dien naam.

Aan onderscheidingen heeft het hem niet ontbroken. In 1888 werd hij lid onzer Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in 1898 lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen³, in 1904 ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

1 Dat leidt de schrijver af uit tal van plaatsen uit Exodus, Leviticus en Deuteronomium (zie bl. 95 van zijn bijdrage in T.v.S., XVI).

2 Zie de aangehaalde plaatsen op bl. 97, l.c.

3 In de Verslagen en Mededeelingen dier instelling (Afdeling Letterkunde) vindt men belangrijke, zeer door zijn medeleden gewaardeerde redevoeringen. Zie deel III, V, VI en X.

Vele jaren was hij lid en voorzitter van het Toevluchtsoord voor meisjes te Groningen, een hoogst nuttige inrichting door welke vele na een degelijke Christelijke opleiding een goede plaatsing in de maatschappij verkregen. In 1896 hield hij daar een rede bij de viering van haar 50-jarig bestaan. Te Leiden werd hij door de rechtsche partijen in 1908 tot candidaat gesteld voor den Gemeenteraad en als zoodanig gekozen. Die Gemeenteraad hechtte groote waarde aan zijn adviezen en benoemde hem tot lid van de commissie van toezicht op het gesticht: 'Endegeest.'

Wildeboer was een vroom man. Gaarne bespeelde hij een serafine-orgel en zong hij daarbij een psalm of ander geestelijk lied. Dr. Pijper deelt mede dat hij dit reeds als student op zijn kamer nu en dan gewoon was te doen. Dagelijks hield hij later godsdienstoefening met zijn gezin. Hij diende de Hervormde Gemeente te Groningen jaren lang als ouderling en als kerkvoogd.

Hij was een teederminnend echtgenoot, een liefhebbend bloed- en aanverwant, een trouw vriend, op wien men onder alle omstandigheden kon rekenen. Hij werd door de studenten van verschillende richtingen hooggeschat als een uitstekend docent, als een echt godsdienstig mensch. Zijn vriendelijke belangstelling in hun personen en hun lot maakte hem bij hen zeer bemind. Hij oefende op velen hunner een grooten invloed uit. Zijn nagedachtenis zal ook bij vele anderen in dierbare herinnering blijven, niet het minst bij schrijver dezes.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Levensbericht van Johan Adam Wormser.

De heer Wormser behoort voor mij tot die menschen, die men het allermoeilijkst kennen kan. Omdat hij, 9 October 1845 geboren, deed uitgemaakt heeft van het aan mij onmiddellijk voorafgaand geslacht. Van dat geslacht m.a.w., dat van de jongeren onder de nu levenden eenerzijds althans zóóver afstaat, dat ze het niet meer door eigen waarneming kunnen kennen. En dat tegelijkertijd toch nog te dicht bij is, dan dat de bronnen, waaruit zijn beeld nagegaan kan worden, reeds algemeen toegankelijk zouden zijn, en de personen die ertoe behooren dus eenvoudig als historische figuren konden behandeld worden.

Nooit had ik dan ook aan inwilliging van het verzoek van het bestuur onzer maatschappij, om van dit gestorven medelid een biografie samen te stellen, kunnen denken, indien de familie mij niet te hulp was gekomen. Indien met name de heer Jac. Ph. Wormser, architect te Hilversum, mij niet met groote bereidwilligheid inzage had verleend van verschillende gewichtige documenten, en mij niet telkens weer opnieuw over allerlei punten had willen inlichten. Omgekeerd: nu me die hulp

op zulk een te waardeeren wijze werd verleend, meende ik niet te mogen weigeren. Wel zal ik ook zoo nog niet in staat zijn een volledig levensbeeld van den overledene te ontwerpen. Maar wat in deze verzameling necrologieën eigenlijk toch ook alleen geëischt wordt: n.l. de vermelding van een aantal betrouwbare feiten, die in de toekomst zullen kunnen meewerken om over des gestorvenen persoon en werk een billijk oordeel mogelijk te maken: dat kan ik dan nu toch wel geven.

Dr. Jac. van Ginneken noemt den familienaam Wormser onder de namen van die vaderlandsche geslachten, die - uit Duitschland hierheen geïmmigreerd - ertoe hebben meegewerkt om in onze taal joodsche elementen in te brengen¹. En zeker waren en zijn er Wormsers van semitische afkomst. Of ons overleden medelid daartoe ook behoord heeft, kan ik echter niet zeggen. Wel had hij een bijzondere liefde voor onderzoek van de mozaïsche wetgeving, die hij dan ook door en door kende. In zulke mate zelfs, dat zijn vrienden hem wel eens een jood noemden. Maar in deze eigenaardigheid een symptoom van oostersch bloed te zien, gaat toch - waar andere aanwijzingen geheel ontbreken - bezwaarlijk aan.

Wat echter Wormsers voorvaderen mogen zijn geweest: zijn ouders waren christenen. En wel christenen niet slechts in den ruimeren zin van dat woord, maar ook in de eigenlijke beteekenis die het heeft. Naar het getuigenis van Groen van Prinsterer behoorden beide zoowel zijn vader als zijn moeder - van zichzelf een juffrouw Janke van de Ven - tot de oprechte vromen.

1 J. Van Ginneken, S.J., Handboek der nederlandsche taal II (Nijmegen 1914) bldz. 4.

‘Waarde Heer’ - zoo schreef immers 26 Februari 1872, na het afsterven van laatstgenoemde, de groote historicus, een vriend van den huize, aan den bedroefden zoon - ‘Zoo even ontvang ik het berigt van het overlijden uwer lieve Moeder. Te regt zijt gij ook van mijne Christelijke deelneming overtuigd. Voor haar, als voor uwen onvergetelijken Vader, is het wel een *overlijden* in den eigenlijken zin geweest. Door lijden tot heerlijkheid. En voor u, bij uwe droefheid, zoodanige Ouders gehad te hebben, een zeldzaam voorregt’.

In hoeverre die moeder op den jongen Johan Adam, bij zijn opgroeien, invloed heeft geoefend bleek mij niet. Maar ontwijfelbaar zeker is het dat zijn vader het heeft gedaan. ‘Bij vader en zoon’, aldus A. B(rummelkamp) in de Nieuwe Haagsche Courant van 14 Maart 1916, ‘dezelfde kalme vastberadenheid en onwrikbaarheid van karakter, vrij van allen omhaal van woorden. Dezelfde rechtheid van lijn in het volgen van wat eenmaal als overtuiging omhelsd was. Dezelfde helderheid van voorstelling en afkeer van noodelooze boekjesschrijverij, wanneer er daden noodig waren, als de vanzelfsche verwerkelijking van de innerlijke gezindheid’.

Trouwens, als ge iets van dien vader weet bevreedt U dat niet. Want deze was een zeer merkwaardig man. Heel zijn leven nooit tot een hoogere positie geroepen dan die van deurwaarder bij de amsterdamsche rechtbank. Maar een deurwaarder, van wien da Costa eens gezegd moet hebben: ‘ware ik koning of minister, hij bleef geen half uur langer deurwaarder’. Een geest, voor wien het opstellen en uitbrengen van dorre exploiten vol geestelooze stadhuiswoorden moeilijk anders dan een harde, ofschoon trouw volbrachte plicht kan zijn geweest. De vriend en medewerker van Groen van Prin-

sterer. Tot op zekere hoogte zelfs een man, die Groen van Prinsterer tot wat hij geweest is heeft gevormd. En in zijn huis: een figuur van de eerbiedwaardigheid der aartsvaders! Getuige wat zijn zoon zelf heeft meegedeeld in de voorrede van den derden druk van zijns vaders: *De kinderdoop, beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven* (1885). Als hij daar vertelt dat hij in Juli 1856 - toen hij elf jaar oud was dus - op zekeren Zondagmorgen na kerktijd bij dien vader in de kamer werd geroepen. En dat deze hem toen - na het uitspreken van de woorden: 'Kniel neder, mijn jongen, ik wil u als vader zegenen in den naam des Heeren' - de handen op het hoofd legde en zijn zegen gaf.

Het was echt hartje Amsterdam, waar zich dit tafereel heeft afgespeeld. Want het deurwaardershuis - Oudezijds-voorburchwal n°. 205, bij de Pijl- en de Stoofsteeg - stond, als een oase in de woestijn, midden in de destijds nog onder den naam van de Bierkaai bekende buurt bij de Oude Kerk en de Waag op de Nieuwmarkt.

Het was eveneens hartje Amsterdam, waar de jongste van de twee erbij betrokken personen zijn onderwijs heeft genoten.

Blijkens eenige artikelen: 'Uit mijn jongenstijd', die hij in 1909 in de *Javabode* heeft doen opnemen, verkreeg Wormser zijn allereerste kennis in een bewaarschool in een van die aardige huisjes, die rond de Oude Kerk tegen het Godshuis zijn aangebouwd. Daarna ging het voor het ontvangen van het gewone lager onderwijs naar de christelijke school in de Spinhuissteeg, die later naar de Boommarkt werd verplaatst en achtereenvolgens

onder leiding van de heeren Vethake en Schrieke heeft gestaan. En eindelijk gaf de Handelsschool den inmiddels naar de jongelingsjaren koers zettenden knaap de gelegenheid om, onder het meedoen aan tal van kwajongensstreken¹, zich - alweer in de Spinhuissteeg: ditmaal in het gebouw, waar nu de lokalen der grootboeken van de Nationale Schuld gevestigd zijn - te bekwamen voor de positie, die hem straks wachten zou in de maatschappij.

Aanvankelijk liet het zich niet aanzien dat Wormser vooral als uitgever bekendheid erlangen zou. Want hij begon met in den geldhandel te gaan. Eerst kreeg hij daartoe een plaats op het kantoor der firma van den Broeke. Later verhuisde hij vandaar naar de heeren van Sprang en Dekker.

Maar toen kwam de liefde in het spel. En die bracht verandering. Nauwelijks had, 16 September 1869, de kennismaking met juffrouw Catharina Johanna Höveker tot een verloving en een huwelijk geleid, of de effectenman deed zijn intrede in de boekenwereld.

De aanleiding daartoe lag zeer voor de hand. 11 Mei 1831 was in de hoofdstad een kleine boekhandel opgericht, die ten doel had 'Godverheerlijkende Geschriften' te verspreiden. En aanvankelijk was het daarmee wel naar wensch gegaan. Maar omstreeks veertig jaar na dato zag zich de zaak in haar voortbestaan bedreigd. Door-

1 Dat de jonge Wormser zich ondertusschen ook nog met andere dingen bezig hield blijkt uit het feit dat Groen van Prinsterer 27 Febr. 1859 - naar aanleiding van een inzameling van fl. 70.50 ten behoeve van de afschaffing der slavernij - schrijven kon: 'Aangenaam was het mij ook J.A. Wormser Jr. te zien onder de jongelieden wier brief en gave ik door uwe [Wormser Sr.] tusschenkomst ontving'. (Groen van Prinsterer, Brieven van J.A. Wormser (Amst. 1876) II, bldz. 241, 243.

dat de heer H. Höveker, de vader van Wormsers verloofde, oud werd en geen zoon had, die hem zou kunnen opvolgen. En wat lag toen meer voor de hand dan dat de schoonzoon als firmant in de zaak werd opgenomen en dat - zooals van 1 Januari 1870 af dan ook het geval is geweest - onder den nieuwen naam Höveker en Zoon de handel werd voortgezet!

Ik denk dat deze wijziging in zijn maatschappelijke positie den jongste van de beide firmanten nooit heeft gespeten. Wat hij op den duur zou hebben gepresteerd als hij bij zijn oorspronkelijke vak was gebleven, valt natuurlijk moeilijk te gissen. Maar - zijn levensavond dan daargelaten - had het hem toch bezwaarlijk beter kunnen gaan dan het hem gegaan is. Want weldra had hij een bloeiende uitgeverszaak en een geëerde positie onder zijn collega's.

Vooraf toen de heer Höveker zich 1 April 1886, om zijn leeftijd, uit de firma terugtrok, en Wormser haar 'eenig zedelijk en finantieel verantwoordelijk hoofd' werd, ging de zaak een goeden tijd tegemoet. Mede dank zij het feit dat haar leider een maand later - hoewel noodgedwongen - ook onder zijn eigen naam als uitgever begon op te treden.

Noodgedwongen! Want het was geen handigheid van den zakenman, die ons gestorven medelid er toe heeft gebracht om al spoedig twee verschillende naamborden aan zijn deur op te hangen. Niet - als men wel heeft willen doen gelooven - een poging om tegelijkertijd in twee verschillende wateren te kunnen visschen. Maar de zeker niet door hem gewenschte doch noodzakelijke consequentie van een stap, waartoe hem zijn geweten had gedwongen.

Juist in dien tijd beleefde men immers in Amsterdam de woelige dagen van die kerkelijke beweging, die onder den naam van Doleantie in de geschiedenis voortleeft. De dagen van den strijd tusschen de aanhangers en de tegenstanders van de, in 1816 door koning Willem I aan de Gereformeerde Kerken in ons vaderland opgelegde synodale organisatie. Welnu, Wormser stond daarin beslist aan de zijde van hen, die die organisatie voor onwettig hielden en gewetensbezwaren hadden zich langer aan haar te onderwerpen. Mocht hij op het critieke moment, waarop het lang reeds werkende geschil tot een definitieve breuk leidde, al geen lid van den kerkeraad zijn¹, wyl hij tot het kiescollege behoorde, trad het toch duidelijk aan het licht dat zijn sympathieën niet naar de zaak van het Classikaal Bestuur, maar naar die van de geschorsten uitgingen². De heer Höveker daarentegen was een beslist aanhanger van de haagsche Synode. De gedachte dat, wanneer hij zich uit de firma zou hebben teruggetrokken, tengevolge der relaties die zijn schoonzoon in den kring der vrienden van de Doleantie had, zijn naam zou voorkomen op menig werk dat van die zijde ter perse werd gelegd, was hem daarom onverdragelijk. Dies - zooals uit een

- 1 Omstreeks 1880 is hij een tijdlang diaken geweest. Als zoodanig heeft hij ook meegewerkt aan het Volkspetitionnement van 1878.
- 2 Zie J.C. Rullmann, De strijd voor kerkherstel (Amst. 1915) bldz. 390, 321. - 6 April 1886 diende de heer Wormser ook nog, met anderen - als stemgerechtigde leden der gemeente, ook voor het beheer gequalificeerd - bij den algemeenen kerkeraad een protest in tegen het feit dat het Classikaal Bestuur de heeren H.V. Hogerzeil e.a. tot leden der kerkelijke commissie had benoemd, met veronachtzaming van het recht der amsterdamsche gemeente om zelf voor het beheer harer kerkelijke goederen te mogen zorgen.

memorie, die zich nog altijd in het archief der familie Wormser bevindt, te zien is - toen de verandering in de zaak reeds bijna geheel haar beslag had gekregen bepaalde hij ter elfder ure nog, dat ook na zijn 'emeritaat' zonder zijn goedkeuring geen enkel geschrift door de firma Höveker en Zoon ter uitgave zou mogen worden aangenomen. En zoo moest Wormser, die niettemin wilde voortgaan zijn medestrijders van dienst te zijn, er wel toe komen om naast de oude firma de nieuwe in 't leven te roepen.

Wat dan, als gezegd, de zaak geen kwaad heeft gedaan. Mede aan datzelfde verschil van gevoelen tusschen de beide bij haar betrokkenen is het te danken geweest dat in Februari 1887, toen Wormser de, sedert (tot 1907 toe) altoos door hem verzorgde uitgave van het anti-revolutionaire dagblad De Standaard en van De Heraut, weekblad voor de Gereformeerde Kerken op zich nam, het perceel Heerengracht 296 voor Heerengracht 186 werd verlaten. Maar toen reeds vijf jaar later een nieuwe verhuizing plaats had, geschiedde die omdat er maatregelen genomen moesten worden om de groeiende zaak ruimte te geven. Sedert 1 Juni 1892 trad dan ook een regeling in werking, waarbij naast de uitgeverszaak, die in het oude pand bleef gevestigd, in de Kalverstraat n°. 154, bij het Spui, onder den naam van Hövekers Boekhandel, en onder leiding van de heeren J.A. Wormser Jr. en H. Wormser, een afzonderlijke boekwinkel werd ingericht.

Maar daarmee was aan de ontwikkeling der blijkbaar levenskrachtige onderneming nog geen eind gekomen. 1 Juli 1896 trad ze alweer een nieuw stadium in, toen wel de boekwinkel in de Kalverstraat bleef gevestigd, maar de uitgeverszaak een nieuw onderkomen zocht in het perceel Singel 230. En meer nog: toen de be-

hoeft aan kapitaalsuitbreiding de drie bestaande firma's: Höveker en Zoon, J.A. Wormser, en Hövekers Boekhandel deed opnemen in een groote naamlooze vennootschap: Boekhandel Höveker en Wormser, met de heeren W. Hovy, H.W. van Marle en E.G. Wentink als commissarissen en J.A. Wormser, J.A. Wormser Jr. en H. Wormser als directeur en adjunct-directeuren.

Achteraf is deze laatste verandering echter geen verbetering gebleken.

Klaarblijkelijk voelde Wormser veel voor onze stamverwanten in Zuid-Afrika en voor een nauwer aanhalen van de banden met hen. 11 Maart 1884 bijv. had hij een werkzaam aandeel in Patrimoniums verwelkoming van de transvaalsche deputatie, voor welke Dr. A. Kuyper toen zijn bekende Plancius-rede heeft uitgesproken. In de reeks: Mannen en vrouwen van beteekenis gaf hij de levensgeschiedenis van een van de zuid-afrikaansche helden, van generaal Joubert; en zóó trok klaarblijkelijk dat onderwerp hem zelfs aan, dat hij haar later, onder den titel van 'Drie en zestig jaren in dienst der vrijheid' ook nog eens afzonderlijk aan 'de jongens van hollandschen stam' vertelde. Dies bevreemdt het dan ook niet dat hij, toen die genoemde uitbreiding van zijn zaak hem de middelen daarvoor verschaftte, op het denkbeeld kwam een stekje ervan in Transvaal over te planten. Nog in hetzelfde jaar 1896, waarin de naamlooze vennootschap, waarvan ik sprak, werd opgericht, maakte hij zijn zuid-afrikaansche reis, waarvan hij in zijn Van Amsterdam naar Pretoria vertelt¹.

1 Een tijdlang is hij, tengevolge van die relaties, ook nog lid van het hoofdbestuur der Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging geweest. - In 1899 had een dergelijke buitenlandsche zakenreis naar Amerika plaats.

En kort daarop verzezen er dan ook zelfs twee filialen tegelijk. Een, onder leiding van den heer J.A. Wormser Jr., in de hoofdstad, te Pretoria. En een ander te Potchefstroom, het intellectueele middelpunt van de zoogenaamde Doppers.

Ik kan me indenken hoe de internationale vlucht, die zijn zaak daarmee nam, haar hoofd met grootsche verwachtingen heeft vervuld. Maar wel is het anders uitgekomen dan hij het zich gehoopt moet hebben. Niets minder dan haar ondergang is er, omgekeerd, het gevolg van geweest. Hebben misschien de nieuwe loten aan den stam der zaak - het zou zielkundig niet onverklaarbaar zijn geweest - ten koste van de oude wat al te veel de liefde en de energie van haar bestuurders tot zich getrokken? In allen gevalle: toen enkele jaren later de Boeren hun Mausers, die al tegen zoo menig roofdier goede diensten hadden gedaan, nog eens van den wand moesten nemen: ditmaal om leven en onafhankelijkheid tegen den britschen leeuw te verdedigen, en toen dientengevolge de zuid-afrikaansche maatschappij weldra dermate ontredderd was, dat geen der beide filialen zich staande kon houden, kreeg daarmee de gansche vennootschap een klap, waaraan ze bezweek. Tien jaar nadat ze onder zulke schoone verwachtingen opgericht was geraakte ze in staat van faillissement¹.

Zulke dingen treffen iemand niet zonder hem te knakken! En zoo kan het niet verwonderen dat de heer Wormser sedert dien een geheel vergetene in den lande heeft willen wezen. Weldra trok hij zich uit alle functies, die hij tot dusver had bekleed, ook uit die welke

1 Reeds vóór dien tijd, n.l. 28 Aug. 1906 was de boekhandel overgegaan in handen van den heer W. ten Have, door wien hij nog steeds in hetzelfde perceel in de Kalverstraat wordt voortgezet.

hij buiten Amsterdam best had kunnen aanhouden, o.a. uit het bestuur van het Java-comité, terug, en vestigde zich te Hilversum.

En al heeft hij sinds dien nog veel gewerkt en ook zelfs nu en dan zijn oude beroep van uitgever nog wel eens uitgeoefend - o.a. ten opzichte van het tweede geschrift van den leidschen hoogleeraar Prof. Dr. J.J.M. de Groot tegen het groenloopen¹ - in het openbare leven heeft hij sedert dan ook niet meer meegeteld. Toen na zijn overlijden, op 7 Maart 1916, verschillende persorganen woorden van nagedachtenis aan hem wijdden, hadden ze uit het laatste tiental jaren van des afgestorvenen leven niets te vermelden, dan studiewerk, waarover straks nader. En toen Zaterdag 11 Maart d.a.v. op de tweede algemeene begraafplaats te Utrecht de begrafenis plaats had en daarbij - overeenkomstig het verlangen van den overledene zelf - geen andere tonen weerklonken dan die van het, door den jongsten zoon voorgelezen opstandingslied van Louise Henriëtte van Brandenburg, prinses van Oranje:

O, mijn ziele! wees verheugd!
 'k Leg op Jezus trouw mij neder!
 Klop en beef, mijn hart! van vreugd;
 Sterf ik - Christus wekt mij weder!
 Als ik op 't bazuingeschal,
 Zalig eens ontwaken zal,

zou iemand, die de geschiedenis van dit leven niet had gekend, zeker zelfs nooit vermoed hebben dat hier een man ter ruste werd gelegd, die eens een in het oog vallende plaats heeft ingenomen. Die, te zijner tijd een

1 Een paar brieven van genoemden hoogleeraar, in verband met die uitgave en met den strijd, dien zij in 't leven riep, geschreven, zijn nog in het bezit der familie Wormser.

der eersten onder zijn vakgenooten - van 1900-1903 was hij voorzitter van de Vereeniging tot bevordering der belangen des Boekhandels¹, en later bekleedde hij gelijke functie in den Nederlandschen Uitgeversbond - tevens door het bevorderen der uitgave van menig boekwerk, dat invloed heeft geoefend (o.a. heeft hij jaren achtereen alles wat van de hand van Dr. A. Kuyper is verschenen uitgegeven) voor het geestesleven van zijn tijd niet zonder beteekenis is geweest.

De heer Wormser is echter niet alleen als uitgever opgetreden.

Hij is ook zelf schrijver geweest!

Bij die schrijverswerkzaamheid heeft hij zich bewogen op allerlei gebied. Een volledige lijst van zijn werken kan ik aan het einde van dit levensbericht niet geven. Daartoe zijn er te veel dagblad- en tijdschriftartikelen bij. Terwijl dat kleingoed dan bovendien nog over een zeer groot aantal periodieken en couranten verspreid is. Zelfs is onvolledigheid niet het eenige bezwaar waaronder ze gebukt gaat. Omdat het meeste van het verschenene ongedateerd is, was er ook geen juiste chronologische volgorde in te brengen. Maar laat ze dan zoo onvolkomen zijn als ze wil, zooveel laat ze toch genoegzaam zien: reisbeschrijving, 'volkstümliche' schets, poëzie, godgeleerde studie, historiebeschrijving van de laatste eeuw, biografie, politieke propaganda-lectuur: er is werkelijk bijna geen enkel genre, dat deze 'letterminnende' uitgever, zou men oudtijds gezegd hebben, niet beoefend heeft.

1 Ook in eenige belangrijke, van die Vereeniging uitgaande commissies heeft de heer Wormser gezeten. N.l. in 1890 in de Commissie tot wering van misbruiken en in 1903 in die voor het vertalingsrecht.

En toch draagt, bij al die verscheidenheid, wat hij leverde een duidelijk, 'einheitlich' karakter. Een etiket daarvoor? Hoewel het verre van welluidend klinkt weet ik er toch geen, dat duidelijker spreekt dan dit: da Costaïaansch. Inderdaad, er is tusschen Isaïc da Costa en Wormser duidelijk waarneembare verwantschap. Zelfs in meer dan één opzicht. Allereerst wat betreft de onderwerpen, die hij in zijn dichtstukken bezingt. Niet minder gedurig ook in opzet en rythme daarvan. Maar bovenal omdat beider letterkundige nalatenschap, wat aangaat den geest die er uit spreekt, zich kenmerkt door een onafgebroken strijden tegen wat da Costa in zijn bekend bezwaarschrift van 1823 den 'geest der eeuw' genoemd heeft.

Intusschen, hoe veel werk deze uitgever-litterator ook reeds aan de pers verschaft moge hebben, toch is hij in deze, naar den mensch gesproken, nog te vroeg van ons heengegaan. Als Wormser nog eenige meerdere levensjaren waren gegund geweest, hij zou de reeks van zijn werken nog verlengd hebben met een paar boeken, die de waarde van zijn nalatenschap in niet geringe mate hadden verhoogd.

Het eerste daarvan bedoelde een reeks van levensbeschrijvingen van de voormannen der Afscheiding van 1834 te geven. Een bewerking van de vele belangrijke documenten daaromtrent, den schrijver nagelaten door zijn vader, die immers in dien tijd niet alleen krachtig had meegeleefd, maar ook zelfs in eigen persoon, al was zijn standpunt altoos eenigszins van afzonderlijken aard, en al eindigde hij dan ook weer met tot de Nederlandsch Hervormde Kerk terug te keeren, tot dien kring had behoord. Ja, bij een voornemen alleen is het in deze zelfs niet gebleven. In zooverre heeft de schrijver

er ook nog uitvoering aan kunnen geven, dat althans een viertal levensbeschrijvingen, de portretten van A.C. van Raalte, H.P. Scholte, Hendr. de Cock en S. van Velzen, onder den verzameltitel: Een schat in aarden vaten, ook werkelijk verschenen zijn. Maar juist dit verschenen gedeelte doet het temeer betreuren dat de dood hem verhinderd heeft de taak, die hij zich had gesteld, ten einde toe af te werken.

Nog veel minder ver kwam de auteur ten aanzien van het tweede werk, waarmee hij bij langer leven ons zou hebben begiftigd. Ten aanzien van de biografie van zijn vader. Dat men die graag van hem zou hebben ontvangen wist hij reeds lang. Groen van Prinsterer had hem het bewijs daarvan al gegeven, door hem 18 November 1873 te schrijven: *'de Brieven van uw Vader*. Dat kan zoo niet! Op uw verzoek¹ heb ik het *beproefd*: maar de afwijking van *mijn* voornemen is te sterk. Het is een vereeniging van hetgeen ik beoogd heb met de taak die voor een ander en, zoo ik hoop, *voor u* (zooals ik u te kennen gaf) weggelegd is. Op die manier komt de uitgaaf zelve der *Brieven* niet tot stand'. En werkelijk is het dan ook gedurig Wormsers ideaal geweest om tot het opschrijven ervan te geraken. Maar er is niet van gekomen. Vooreerst zullen de zaken zijn tijd teveel in beslag hebben genomen. Maar bovendien: de moeilijkheid van het geven van een beeld, dat den gestorvene recht liet wedervaren, leek hem zoo groot! Zelfs schijnt het plan zoo goed als in het vergeetboek te zijn geraakt. Tot in 1907 een, om zoo te zeggen: toevallige omstandigheid

1 Klaarblijkelijk had Wormser hem gevraagd er niet uitsluitend bronnenpublicatie, maar ook levensbeschrijving van te maken.

bewerkte dat het weer opnieuw op het agendum kwam. Een artikeltje van de hand van den heer J.C. Rullmann, predikant bij de Gereformeerde Kerk destijds van Garijp, thans van Utrecht, opgenomen in Friesch Kerkblad, Orgaan voor de officieele berichten der Gereformeerde Kerken in Friesland van 7 Juni van dat jaar, en een woord van herdenking bevattend ter gelegenheid van den honderdsten geboorte-dag van den 'ouden' Wormser, lokte toen immers het volgende schrijven uit:

Hilversum, 4 Juli 1907.

Weleerwaarde Heer.

Met een enkel woord wil ik U toch even - ook namens mijne vrouw en mijn kinderen - zeggen hoe Ge ons verkwikt hebt door de ware en waardeerende schets van het karakter en de beteekenis van mijn vader. Ge hebt in 't publiek in mijn hart een oude snaar aangeroord. Menigmaal stond ik op 't punt om 't leven van mijn vader, zoo goed en zoo kwaad ik dat kon, te beschrijven. En steeds deinsde ik voor die taak terug. Maar nu is misschien met de jaren eenig beter inzicht in zijn levensdoel, leven en tijd gekomen. Ge noemt mij 'ook reeds oud'. Ja, 'k bereikte reeds hooger leeftijd dan hij hier haalde. En thans ben ik zeer ernstig voornemens mij aan den arbeid te zetten, en te trachten voor ons volk zijn leven te beschrijven. Komt daar wat goeds van terecht, dan heeft men het aan U te danken.

Met bijzondere hoogachting, Uw dw. br., (w.g.) J.A. WORMSER.
Weleerwaarden Heer J.C. RULLMANN.
Garijp.

'Komt daar wat goeds van terecht'! Maar er is niets van terecht gekomen. Noch goeds, noch kwaads! Het was reeds te laat.

Uit hetgeen ik ten aanzien van dit punt medeelde bleek reeds dat de vriendschappelijke gevoelens, die Groen van Prinsterer ten opzichte van den vader

Wormser koesterde, ook op diens zoon zijn overgegaan. En dat onze groote historicus en staatsman vertrouwen in hem had.

Meerdere feiten kunnen deze, voor ons gestorven medelid zeker niet weinig eervolle waarheid nog bevestigen. Allereerst komt ze telkens aan den dag in de uitgebreide briefwisseling, die deze beide mannen, naar aanleiding van allerlei uitgaven, bijna onafgebroken hebben gevoerd en die nog steeds bewaard bleef. Deels - voorzoover het de brieven van Wormser aan Groen betreft - in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage¹. Deels, wat aangaat de 219 brieven van Groen aan Wormser, die ze omvat - in het archief der familie Wormser². Niet minder spreekt ze uit het standpunt, dat - na den dood van haar man - door mevrouw Groen van Prinsterer tegenover Wormser werd ingenomen, bijv. in een brief als dezen³, van den 13^{den} April 1878, geschreven naar aanleiding der commercieele mislukking van Gunnings 'Leven van Jezus': 'Ik heb, gij weet 't, geen raadsman meer hier beneden. Hij wiens gemis zóó groot voor mij is, had U lief, en zoo kom ik tot U in eene zaak die mij *zeer* smartelijk is'. En eindelijk is het ook nog te zien uit hetgeen in 1876 geschiedde met Groens nagelaten papieren. Immers toen deze door hun bezitter bij erfclating werden toegezegd aan het reeds genoemde Rijksarchief, en het testament daarbij ook eenige regels gaf voor hun overbrenging

1 Verslag van het Rijksarchief over 1911, bldz. 148.

2 Vijf bevinden er zich bovendien ook nog op het Rijksarchief; zie genoemd Verslag, bldz. 164.

3 Met 55 andere brieven van haar hand, deels aan denzelfden geadresseerde, deels aan den heer Wormser Sr. of zijn vrouw, is dit schrijven in het bezit der familie Wormser.

daarheen, werden in de commissie, die daarmee belast werd, benoemd: de heeren J. van der Hoop van Slochteren, Margadant en J.A. Wormser.

Uitgever en litterator: tenslotte is de heer Wormser ook nog een man geweest, die zich gaarne en veel op het gebied van de staatkunde en van het maatschappelijk vraagstuk bewogen heeft.

Op het laatste - om daarmee maar te beginnen - heeft hij zich zelfs in meer dan één zin verdienstelijk pogen te maken. Eenerzijds in deze: dat hij theoretisch mee hielp zoeken naar de beginselen, die erop hadden te gelden. En tegelijkertijd ook in den anderen, dat hij in de practijk een stand van zaken in het leven trachtte te roepen, waarbij patroons en arbeiders op de juiste wijze aan hun gemeenschappelijke taak samenwerkten.

Toen in 1891 besloten werd tot de bijeenroeping van een Christelijk Sociaal Congres, heeft Wormser in de totstandkoming daarvan een werkzaam aandeel genomen. Evenzoo trachtte hij op een vergadering te Bolsward, den 22sten April vandatzelfde jaar 1891 gehouden, eenige vaste lijnen te trekken voor het verband van christelijke barmhartigheid en sociale kwestie, door verdediging van de volgende stellingen: 1) Behoeftige leden der gemeente behooren geholpen te worden door de meervermogende leden, en slechts wanneer die hulp tekortschiet, door diaconieën. 2) Diaconieën moeten, voor *zooveel noodig* de leden der gemeente helpen en verder vooral *naar buiten* werken. 3) Oude mannen- en vrouwenhuizen en vooral weeshuizen zijn alleen dan desnoods bruikbaar, wanneer zij zoo ingericht worden, dat ze eene navolging van het *gezin* zijn. 4) Nooit mag bedeeling van 'huiszittende armen' anders dan een tijdelijk karakter

dragen. 5) De diaconale hulp moet armoede *voorkomen*, uit armoede *opheffen*, maar mag nooit in beginsel armoede bestendigen. 6) De hulp der diaconieën moet in overeenstemming gebracht worden met de sociale behoeften van *onzen* tijd en behoort niet enkel te bestaan in *geven* en *verplegen*. 7) Diaconieën van kerken, die geestelijk verbonden zijn, behoorden in vele opzichten gezamenlijk, te werken¹. Eindelijk èn aan de christelijke patroonsvereniging Boáz èn aan den bond van anti-revolutionaire werklieden Patrimonium heeft hij zijn krachten gegeven; aan de eerste ook nog een poos als bestuurder; aan den tweeden zoowel in de kwaliteit van buitengewoon lid als in die van adviseur².

Ondertusschen poogde hij ook in zijn eigen zaak de aldus gevonden en voorgestane denkbeelden in toepassing te brengen, door dagelijks het werk te beginnen met een gemeenschappelijke godsdienstoefening van allen, die aan haar verbonden waren. Een handelwijze, die in het Monthly Bulletin der Young Men's Christian Association van September 1891 aldus in haar verloop geteekend en in haar gewicht voor de onderlinge verhoudingen gekarakteriseerd wordt: 'In the morning before the business of the day is begun, the clerks and other employees are accustomed to assemble in a large hall for praying. Each has his allotted seat with a bible and hymnbook before him. The proprietor then opens his own large well worn bible and reads an appropriate passage, after which a hymn of thanksgiving and praise is sung, all seeming to unite with the greatest earnestness of spirit.'

1 Deze stellingen zijn, met de eraan voorafgaande inleiding, te vinden in Friesche Kerkbode van Zaterdag 27 Juni 1891 (Bijblad).

2 1885 werd hij er eerlid van benoemd.

A simple prayer of confidence in God and asking for his guidance during the day is then offered; after which, each separate to their respective duties.

It is needless to say that this faithful servant of God is beloved by those who are in his service, and that the business of the day is facilitated by the fifteen minutes thus spent'.

En dan eindelijk: Wormser als politicus, als strijder voor met name een anti-revolutionnaire staatkunde.

Als later iemand zich eens opmaken zal om voor dit korte levensbericht een volledige biografie van ons gestorven medelid in de plaats te geven, zal de behandeling van dit deel van de taak, die hij dan op zich genomen heeft, hem - dunkt me - allicht wel het meeste werk verschaffen.

Vooreerst zal het hem vrij wat moeite kosten om de teekening van het beeld v o l l e d i g te maken. Een eindeloos aantal bladzijden uit verschillende notulenboeken zal hij er tenminste voor moeten doorlezen. Want het aantal vergaderingen, waaraan Wormser op dat gebied der politiek heeft deelgenomen, moet wel haast legio zijn geweest. Onverschillig waarvoor die dan meer in het bijzonder hebben gediend: hetzij dat ze, uit het vrije burgerinitiatief geboren, strekten om de publieke opinie te bewerken en organisatie te brengen onder de kiezers, of dat ze van gouvernementeelen aard waren. Immers hij heeft jaren lang deel uitgemaakt van het Centraal-comité van anti-revolutionnaire kiesverenigingen in ons land. Hij heeft bovendien - eveneens gedurende geruimen tijd - de functie bekleed van voorzitter van de bondskiesvereniging Nederland en Oranje te Amsterdam. En eindelijk is hij in de hoofdstad ook

lid van den gemeenteraad geweest. Zelfs gedurende twee verschillende perioden. Eerst van 1893 tot 1895, toen hij niet herkozen werd. En daarna nog eens van Juli 1897 tot dat hij in September 1907 - in verband met den beschreven achteruitgang van zijn zaak en zijn vertrek naar Hilversum - zijn ontslag heeft genomen.

Nog meer dan de plicht om volledig te wezen zal echter de eisch om een *juist* beeld te ontwerpen van Wormsers toekomstigen levensbeschrijver vergen. Met name zal onderzoek en bezonnenheid van hem worden gevorderd voor het uitspreken van een oordeel over de vraag welke positie de beschrevene in de Amsterdamsche vroedschap heeft ingenomen.

Diens formeel optreden betreft het daarbij niet. Daarover is maar één oordeel. Hij was een vaardig spreker. En zijn woord was steeds correct. Dat hij dan ook niet zonder invloed geweest is staat evenzeer vast. Tot aan zijn niet-herkiezing in 1895 maakte hij geregeld deel uit van de onderwijs-commissie. Zeker niet toevallig, want schoolzaken behoorden altijd tot de dingen, waaraan hij zijne krachten gaarne gaf, zooals dat ook op het gebied van het particulier initiatief is gebleken uit het secretariaat van de Vereeniging voor lager onderwijs op gereformeerden grondslag te Amsterdam, dat hij eenigen tijd heeft bekleed. En bovendien is ook nog zijn naam verbonden aan de eerste pogingen om te komen tot den bouw van een nieuwe stadsdrukkerij en aan de beraadslagingen en maatregelen voor invoering van paviljoensverpleging voor de burgerweezen der hoofdstad.

Maar anders verhouden zich de dingen ten aanzien van de vraag op welke plaats de heer Wormser heeft gestaan in zake de beginselpolitiek. In dat opzicht zal een beslist oordeel zich den weg moeten kiezen tusschen

verschillende tegenstrijdige meeningen. Want daarin nam ons medelid een eenigszins in het oog vallende, afzonderlijke plaats in. Mr. S. de Vries Czn., wethouder van Amsterdam, die jarenlang in het politieke leven van de hoofdstad heeft meegeleefd, kenmerkt hem in een herinneringswoord in de 'Groene' Amsterdammer van 19 Maart 1916 als een 'Einspänner'. En dat is hij zeker geweest. In welke richting? Wellicht wordt ze door geen gebeurtenis beter geïllustreerd, dan door het feit dat hij in 1897 - bij zijne herkiezing - daarmee officieel werd gelukgewenscht van wege den Centralen bond van gemeentewerklieden. Veel meer dan zijn geestverwanten m.a.w. placht hij met de radicale elementen in het regeercollege onzer hoofdstad samen te gaan. Geen wonder dat hij het met de rechtsche raadsclub daarvan dan ook nooit goed heeft kunnen vinden. Bij haar oprichting is hij wel begonnen met zich bij haar aan te sluiten, maar kort daarna heeft hij alweer voor haar lidmaatschap bedankt. 'Eenige persoonlijke verwijdering', schrijft de heer De Vries in het bovengenoemde artikel, als hij van dit feit melding maakt, 'eenige persoonlijke verwijdering tusschen die heeren' - bedoeld zijn, behalve Wormser, ook Sutorius en Harmsen - 'en den voorzitter, professor Fabius, scheen er ook niet vreemd aan'. Ik wil het op zijn gezag gaarne aannemen. Maar zou die persoonlijke verwijdering dan toch in allen gevalle - tenminste wat dan speciaal den heer Wormser betreft - niet zeer nauw hebben samengehangen, misschien zelfs in wisselwerking hebben gestaan, met zeker verschil in inzicht dat er wederzijds bestond? Want zooveel is toch onbetwistbaar - trouwens de heer De Vries ontkent dat ook niet - in den diepsten grond ging het om toch een gemis aan eenheid van opvatting. Laat de bedank-

brief zelf, die het zich onttrekkende lid aan zijn medeleden schreef, maar spreken. Hij luidt aldus:

Amsterdam 19 October 1903.

Zeer geachte Heer ter Haar¹,

Hedenmiddag ontving ik Uw convocatie voor de vergadering van 'A.R., R.K. en C.H. Raadsleden', op Maandag 26 a.s. te houden.

Deze is reeds de tweede, welke ik moet afschrijven omdat eene vergadering van het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels op hetzelfde uur mijn tegenwoordigheid vereischt.

Ofschoon deze reden volkomen voldoende is om mijn afwezigheid te wettigen, wensch ik me daarachter niet angstvallig te verschuilen, maar ronduit mee te deelen waarom ik toch niet zou komen.

Het kan voor de regeering der gemeente van groot nut zijn dat geestverwanten in den Raad elkander ontmoeten en met elkander overleggen in zaken, waarin het beginsel dier geestverwanten betrokken is. 't Kan ook nuttig zijn den kring zoo uit te breiden dat alleen buitengesloten zijn zij, die bepaalde beginselen niet huldigen, welke de vereende groepen belijden. Maar dan alleen met het oog op een duidelijk aangewezen onderwerp. En niet dikwijls zal het dan voorkomen dat men als partij of als verbonden partijen, een gedragslijn moet vaststellen. Het is echter, naar mijn wel doordachte en jarenoude overtuiging schadelijk voor de belangen eener gemeente, wanneer geestverwanten in den Raad zich aaneensluiten tot een partij, welke, met voorbijgaan van hun collega's, *alle* zaken bespreken, te volgen gedragslijn vaststellen en het zelfs daarheen leiden dat de stemmen vooraf bepaald worden. Verreweg de meeste onderwerpen van beraadslaging in den Raad vallen buiten beginselkwestiën.

Tegen het vormen van een club, die *alle* voorstellen vooraf regelt, heb ik dus principiëel bezwaar 'De begroting over 1904 met daarbij behorende voorstellen' mag m.i. niet op die wijze door eenige vaste groep vooraf in behandeling genomen worden. Men mag in beginselkwestiën één lijn trekken, maar men mag niet een Raad in den Raad vormen.

En dat te meer niet indien eenerzijds de grenzen scherp getrokken en de besluiten bindend gemaakt worden, terwijl aan den anderen kant alles vaag en onbelijnd blijft.

Men heeft een Bestuur, men behandelt *alles*, men tracht tot vooraf *bepaalde* wijze van stemming te komen; maar men mist

1 Bedoeld is de heer Jan ter Haar Jr.

een reglement en heeft niets wat in de verte op een program van beginselen gelijkt. En met dat laatste behoort men niet misschien te eindigen, maar zeker te beginnen, zoowel voor eigen waarborg tegen overheersching, als uit gevoel van billijkheid tegenover de buitenstaande Raadsleden; die soms wel ‘tegenstanders’ genoemd worden, maar met de overigen moeten werken in allerlei zaken, waarin het acht van de tien keeren zelfs onmogelijk zou wezen om tegenstanders te zijn, daar ze louter materieele belangen raken.

Het lidmaatschap van een dergelijke club mag m.i. niet aan een der Wethouders aangeboden worden. Of de Wethouder lid wil zijn, moet hij beoordeelen; dat ligt buiten mijn competentie. Maar ik wil niet lid zijn van een club, die, om maar één zaak te noemen, *de* begrooting behandelt in tegenwoordigheid en in overleg met een deel van het Dagelijksch Bestuur.

De Afdeelingen van den Raad hebben de begrooting behandeld; het antwoord van B. en W. is ingekomen; den 28^{en} a.s. begint de openbare behandeling en vaststelling.

Nu mag naar mijne innige overtuiging niet den 26^{en} door twee vijfden van den Raad plus den Wethouder van financiën en gemeentebedrijven de lijn vastgesteld worden waarin men discussieeren en stemmen zal. 't Is misschien theoretisch en sofistich zeer goed te verdedigen; voor mijn gevoel is het onvereinigbaar met de hooge roeping en de vrijheid van de leden van den Raad en kan het voor 't welzijn van de gemeente de schromelijkste gevolgen hebben. Voor mij als Raadslid is de gemeente nummer *één* en mijn partij nummer *twee*.

Overleg omtrent bepaalde punten waar het Christelijk beginsel tegenover eenig ander beginsel stond, zou hoogst nuttig zijn geweest, ik heb er jarenlang naar verlangd. Maar van een club zooals deze nu is en steeds meer wordt gevormd, moet ik voor goed afscheid nemen.

Beleefd verzoek ik U van dit schrijven Maandagavond a.s. aan de vergaderde heeren mededeeling te doen. Het is aan U gericht in de door U opgegeven kwaliteit van ‘secretaris’; en dus voor de club bestemd¹.

1 Het slot van de copie van dit schrijven, die zich in het archief der familie Wormser bevindt, ontbreekt. Vermoedelijk heeft het niet meer dan de onderteekening bevat, en achtte de schrijver het daarom niet noodig het te copieeren.

Lijst van geschriften.

De heerlijkheid der nieuwe bedeeeling in de schaduwen des Ouden Verbonds. Z.j., vermoedelijk 1877.

Het laatste Bijbelboek.

De gelijkenissen onzes Heeren.

Wat is het Socialisme? 1884.

Een menschwaardig bestaan.

Ongeloof en onzedelijkheid. 1884.

Verdraagzaamheid.

Het recht van bezit. 1885.

Wat heeft het bestuur der Stuiversvereniging misdreven? Open brief. 1886.

Gedichten. 1892.

Revolutie en Evangelie. Een gedicht. 1893.

Het gebed van Habakuk. Een gedicht. 1893.

De toekomst van Patrimonium. 1894.

De zeeslag bij Kijkduin. 1897.

Van Amsterdam naar Pretoria. 1897. Van dit werk verschenen ook duitsche en zweedsche vertalingen: Durch Süd-Afrika, en: Genom Boernas Land.

Het leven van generaal Joubert (in: Mannen en vrouwen van beteekenis).

Drie en zestig jaren in dienst der vrijheid. De levensgeschiedenis van Generaal Joubert aan de jongens van hollandschen stam verhaald. 1900.

Een zang aan het einde der 19^e eeuw.

Ten Kate's schepping. Een lezing.

Het Reveil en zijn gevolgen.

Een man uit het volk. Het leven van Klaas Kater. 1908.

Van kleine luyden. Zes schetsen uit het leven: Twee schooljuffrouwen uit den ouden tijd. - Hoe Klaas de Bakker aan z'n vrouw kwam. - Gezelschap. - Hoe Krelis z'n jongste dochtertje gedoopt werd. - Zeventigste verjaardag. - Zilveren bruiloft. 1909.

De vurige oven. Een verhaal uit den tijd der Dragonades in Nederland. 1911

Een silveren trompet. Een gedicht.

Een schat in aarden vaten. De Afscheiding in levensbeschrijvingen geschetst.

I. Albertus Christiaan van Raalte.

II. Hendrik Peter Scholte.

III. Hendrik de Cock.

IV. Simon van Velsen.

Voorts:

verschillende Zondagschoolboekjes en tractaatjes;

artikelen in de Javabode (o.a. De Stembus van 1909; Uit mijn jongenstijd);

artikelen in De Transvaler;

artikelen in Eigen Haard;

artikelen in Neerlands Hope;

artikelen in Elseviers Maandschrift (over een congres te Leipzig);

artikelen in Christelijke Stemmen;

artikelen in De Rijnsche Zending;

artikelen in Excelsior (vrij geregeld van 1885-1903, stichtelijke stukken, psalmberijmingen enz.).

artikelen in Holland Express (o.a. De Niagara; De Kaffer thuis;

Het Yellowstone-park) en een feuilleton 'Waarom' in het Gereformeerd Kerkblad voor Drenthe en Overijssel.

Eindelijk:

eenige vertalingen (o.a. Palestina en de Bijbel, naar James Neil; Henry and Stackhouse's Commentaar op den Bijbel);

de tekst van een paar reclame-werkjes van de firma Groenewegen te Zeist: Onze Vogels; Vruchtboomen;

en de tekst van een, door W.J. Mennes op muziek gezette Cantate 'De Zee'.

V l i s s i n g e n .

A.A. VAN SCHELVEN.

Levensbericht van S. Muller Hz.

De opdracht, om voor de Maatschappij van Letterkunde het levensbericht van Mr. S. Muller Hzn. op te stellen, ontving ik met zeer gemengde gevoelens. Met vreugde in de eerste plaats, omdat het mij is, alsof ik zoo toch nog iets voor den gestorven vriend kan doen; maar nog meer met weemoed, omdat hij heengegaan is, en ik, zoovele jaren ouder dan hij, daartoe geroepen word.

Vriend noemde ik hem. Zeker, hij was mijn bloedverwant ook. Maar wat beteekent bloedverwantschap naast eene vriendschap gelijk de zijne was? Er zijn vrienden, gelijk men ze aan de table d'hôte des levens opdoet, de een bij tientallen, de ander bij honderdtallen, die men 'amice' noemt en die men aanhoudt, of laat loopen, op nieuw aan zijn hart sluit, al naar de omstandigheden. Soms doet men ook eene droevige ervaring op, als men meende, een vriend te hebben, en, op een gegeven oogenblik bemerkt, dat het maar een 'amice' was. Want de meeste menschen brengen het nu eenmaal niet verder; om 'vriend' te zijn, moet men van fijner en sterker stof zijn. En daarvan was Muller. Met zijne toeschietelijkheid, zijn warm hart, zijne wel-

Zoo zou een der bovengenoemden, indien hij nog leefde, wel niet vergeten zijn, hoe de kleine Sam aan tafel uitviel; - 'Meneer, u mag niet met uwe vingers eten, dat vindt Mama zoo naar'. Toch heeft het kind vermoedelijk, ook van dien maaltijd, nog wel wat meer nuttige wetenschap overgehouden, dan alleen, 'dat men zulke dingen niet zegt'. En zelfs in de kinderkamer - vrouwen als Mevrouw Muller hebben goed personeel - Muller's zeer verstandige kindermeid was wel waard, dat hij haar, tot aan haren dood toe, gelijk hij deed, met liefderijke zorgen omgaf. En hare opvolgster bij de jongere kinderen is het geweest, die, met eene andere getrouwe uit het ouderlijke huis, hem, tot het laatste oogenblik toe, zijn, door ziekte zoo jammerlijk geteisterd, bestaan zoo dragelijk mogelijk heeft gemaakt. Geen meer teekenend voorval zou uit die treurige periode kunnen naar voren gebracht worden, dan het volgende. Op eene vergadering bij Muller aan huis, moesten zekere effekten ter tafel komen. Muller belt, reikt de sleutels aan de binnenkomende dienstbode, - 'och, haal eens even uit de brandkast het pak, dat links op de onderste plank ligt'.

In het ouderlijke huis, gelijk wij het boven schetsten, moesten de groote gaven, die het kind had, reeds vroeg ontwikkeld worden. Reeds op school, later op het Erasmiaansch gymnasium, wekte hij de groote verwachtingen, die hij later niet zou beschamen. In de jaren der lagere school, waar hij ook met onzen grooten van 't Hoff bevriend werd, is wel het meest op zijne ontwikkeling van invloed geweest het schoolhoofd Molenbroek, die hem privaates gaf. Deze bekwame man kon natuurlijk niet meer geven, dan hij bezat, en later is van zijn invloed geen sprake meer. Toch is die in den

aanvang niet gering geweest. Dat Muller, wiens wetenschappelijke richting ten slotte zoo bepaald geografischhistorisch zou zijn, eerst voornamelijk tot vergelijkende taalstudie en tekstkritiek zich aangetrokken gevoelde, is, ja, ook aan het toenmalige Leiden te danken, maar zeer zeker voorbereid door Molenbroek, geen geleerde, maar eene krachtige persoonlijkheid, die een stempel drukte op zijne leerlingen. Reeds toen vertoonden zich duidelijk Muller's werkkraft en werklust, de voortdurende bezigheid van zijn geest. Zijn grootste genot was reeds toen het bestudeeren van landkaarten; als hij mede uit rijden mocht gaan, had hij een boek bij zich, als men op reis ging, pakte het kind boeken in.

Van de leeraren op het gymnasium heeft niemand zooveel invloed op zijn ontwikkeling gehad, als Piaget, die in zoo hooge mate de heerlijke gave bezat, al vroeg den aanleg zijner jongens te ontdekken, en een sprankje van zijn eigen genie in hen te ontvonken; die zoo goed de kunst verstond, met zijne veelomvattende, tevens zoo diepgaande, kennis, hen zelve te laten ontdekken, welken weg zij moesten inslaan. Muller's dankbare aanhankelijkheid aan Piaget is dan ook nooit verflauwd. Toen na diens dood zijne 'Histoire des Germains' zou worden uitgegeven, en degen, die zich daarmede belast had, zelf geen geschiedkundige, al bij het korrigeeren van het eerste proefvel geen weg wist met die Brukteren en Markomannen en Bavaren, was het Muller, die, grootendeels te bed liggend, soms onder hevige pijnen, de proeven hielp korrigeeren met al zijne gewetensvolle nauwgezetheid. Onder het anonieme werk, waarmede hij op zoo menig gebied nuttig was, mag dit ook wel genoemd worden. Als van die uitgave iets terecht gekomen is, is dit niet in de laatste plaats aan hem te danken.

Ook de liefde voor de botanie, die bij Muller altijd groot is geweest, al heeft die ook nooit de grenzen der systematiek overschreden, was duidelijk ontstaan onder den invloed van Piaget, die in die dagen zich nog niet tot de studie van dieren gewend had, maar ijverig tot die der planten, en, ook hij juist, toen bijna uitsluitend tot de systematiek. Wat waren wij jongens trotsch, als wij 's avonds bij hem mochten komen, om de planten in zijn rijke herbarium te helpen plakken! En, dat de litterarische studiën van Muller zich ten slotte voornamelijk in historisch-geografische richting oriënteerden, zou dat soms niet aan Piaget te wijten zijn geweest, wiens straks genoemde posthume werk juist in die dagen ontstaan is? Misschien is van geen der latere leermeesters, al heetten die ook Fruin of Buys of de Vries, de invloed, hoe groot ook, ooit zoo sterk geworden, als die van Piaget, die de klei gekneed had, toen die nog het meest plastisch was. En, gelukkig voor Muller, dat het zulk een man was, wien dat te beurt viel.

In het najaar van 1869 kwam Muller te Leiden aan. Volgens zijne ouders - en later heeft hij diezelfde meening gekoesterd - eigenlijk te jong. Zelfs had hij zijn vader op eene van diens handelsreizen naar Engeland vergezeld, om te trachten, daar eene school te vinden, die een of twee jaren tusschen ons gymnasium en onze hoogeschool kon invullen. Het zal niemand verwonderen, dat dit mislukte. Het moge dan zijn, dat hij te jong de studentenwereld binnentrad, dit is niet zijn ondergang geweest, gelijk het soms voor anderen is. Daarvoor was hij reeds te ernstig: hij had reeds een doel met zijne studiën en kwam te Leiden niet uitsluitend, om zijn jonge leven uit te leven. Niet uitsluitend. Want de voorstelling van een baardeloozen kluize-

naar, van folianten omringd, zou ver van de waarheid zijn. Zeker, in een luidruchtig, overmoedig, bandeloos studentenleven gevoelde hij zich niet te huis. Zijn vriendenkring muntte dan ook meer uit door hoedanigheid, dan door hoeveelheid, zijne kamers aan de Steenschuur waren een brandpunt van gezelligheid, van studie en van humor. Want, was Muller zelf niet geestig, wat kon hij niet genieten van geest bij anderen, innig genieten, uitbundig lachen, heerlijk vroolijk zijn! Uit oude mannetjes bestond de kring niet. Er leven er nog wel van, die zich het 'kapotte orgeltje' herinneren, waarmede, na afloop der geleerde of ongeleerde bijeenkomsten, de rust der Leidsche burgers door krassend krakende disharmonie in gevaar werd gebracht. Muller zelf hinderde dat zeker niet: hij was allerminst muzikaal. Om het hier maar dadelijk te zeggen, op het gebied der schoone kunsten was zijne begaafdheid gering. Zelfs in zijne werken is het bemerkbaar: zijn stijl is altijd geweest degelijk, verzorgd, overtuigend, maar zelden meeslepend, den lezer betooverend en overweldigend door haar schoonheid, hare hoogheid. Van hem zal niemand beweren, dat zijne geleerde werken zich laten lezen als romans, al waren ze niet onleesbaar door geleerdheid.

Om op den student terug te komen, was hij dan geen kluizenaar, de studie heeft hij nooit een oogenblik uit het oog verloren. Zoo richtte hij al spoedig met andere Neerlandici het dispuut 'Lambert ten Kate' op onder de vleugelen van Prof. de Vries, en richtte met andere het oud-vermaarde 'Exercendo' van Haverschmidt en de zijnen weder op. En in beide gezelschappen, mochten zijne medeleden al eens glimlachen om de geleerdheid die Muller te pas bracht, het was dan toch geleerdheid, daarover zijn zij het altijd eens geweest.

Den 1sten Juni 1873 deed hij kandidaats in de rechten, den 24sten Mei 1877 in de letteren. Dat deze laatste altijd zijne voorliefde hadden, bewees ook wel zijn eerstverschenen werk, de kritische uitgave van 'Die borchgravinne van Vergi', in 1873, dat Prof. de Vries niet versmaadde, op zijne kolleges te gebruiken. Toen waren het inderdaad nog emendatie van teksten en philologie, die hem aantrokken. Hoe kon hij, midden in een spel whist, de kaarten laten liggen, om even eene verhandeling te houden over de vervanging van ie door ei in den loop der tijden, en van ei door ij! Dat was nu niet zijne aangenaamste wijze van geleerd te zijn, en mettertijd heeft hij wel geleerd die ter zijde te laten, maar het toonde toch, hoe hij steeds van zijne studie vervuld was, hoe zijne hersens voortdurend aan het werk waren. 'Hij droomt in runen', werd eens van iemand anders gezegd; iets dergelijks had men van Muller kunnen zeggen.

Het is dan ook eene groote zelfoverwinning geweest, dat Muller na zijn kandidaats, ook op aanraden van zijn vaderlijken vriend Prof. Pluygers, voorloopig alleen in de rechten doorwerkte, echter met het yaste plan om later zijne geliefde litterarische studiën weer ernstig op te nemen, en in beide faculteiten te promoveeren.

Dit programma heeft hij niet geheel kunnen afwerken. Hierbij is de wensch zijner ouders een faktor geweest, maar niet minder de nieuwe wet op het H.O. Het is onnoodig, hierover meer te zeggen, want de sterkste faktor is helaas de ziekelijke lichaamstoestand geweest, die zich toen reeds begon te openbaren; dien allen, die hem liefhadden, voortdurend hebben zien verergeren; waarmede hij steeds met al zijn bewonderenswaardige geestkracht geworsteld heeft, maar die hem toch langzaam heeft gesloopt. Zijn leven is er een geweest van

nooit ophoudenden strijd tusschen reusachtige werklust en werkkraft, en een steeds verzwakkend lichaam. Hoe droevig was het, hem in zijn laatste levensjaren te hooren zeggen: - 'het hoofd is nog goed, verder deugt er niets meer'. En die ééne voldoening heeft hij gehad: het hoofd is goed gebleven, de dood heeft hem van zijne schrijftafel weggerukt.

Door die treurige oorzaak zijn zijne studiën ernstig vertraagd. Eerst 11 Mei '83 promoveerde hij op de dissertatie: 'Onze wijze van grondwetsherziening'. Dat dit niet was eene van die dissertatiën over een onderwerp, door den promotor in de pen gegeven, en onder minder of meer medewerking - laat ons het toezicht noemen - van dezen tot stand gekomen, wijzen wel de vele geschriften door Muller aan dit onderwerp gewijd - vijf, indien wij de troonopvolging beschouwen als er bij te behooren. Hoe diep de schrijver op zijn onderwerp inging, hoe oppervlakkigheid allerminst zijne zwakke zijde was, toont wel dit, dat hij niet gerust heeft, eer hij van al de souvereine kantons van Zwitserland de, toen geldige, bepalingen omtrent grondwetsherziening kon geven. Velen zouden zich er wel in getroost hebben, het werk te geven zonder deze versiering, die nu tot de antikwiteiten behoort. Maar dat doet min of meer dit geheele onderzoek; is het er minder om? Eene afzonderlijke vermelding verdient misschien onder deze geschriften juist dat over de troonopvolging. Niet, alsof het nu nog aktueele waarde zou hebben. Maar wel had het waarde bij zijne verschijning: het toonde heel duidelijk sommige leemten aan in de toen geldige wetgeving op dat gebied, en deed betere regelingen aan de hand. De schrijver is hierin de eerste geweest, en, wat hij te berde bracht, was nieuw.

Dat toen ook reeds zijne studiën naar de geografischhistorische richting neigden, bewees de kaart, bij de 'Proeve eener kritiek der grondwet' behoorende. In de overtuiging, dat eene indeeling in kiesdистриkten het best geschieden kon, onveranderlijk, naar de oude staatkundige indeeling, die van vóór 1794, maakte hij de daarvan ontbrekende kaart maar zelf. Hoeveel arbeid dit gekost heeft, weten alleen, wie hem daarbij aan het werk gezien hebben. Hij zelf hechtte er ook zooveel waarde aan, dat de minuut van die kaart tot het laatste toe, in lijst, op zijne studeerkamer gehangen heeft.

Na zijne promotie vestigde Muller zich in zijne geliefde geboortestad, en liet zich als advocaat inschrijven. Geenszins met het plan, werkelijk als zoodanig op te treden, of ook, om bij de rechterlijke macht zijn werkring te zoeken. Ook een professoraat, waarvan even sprake was, begeerde hij niet. Het levensdoel, dat hij zich stelde, was een ander. Sterk zat hem ook in den weg het bewustzijn, dat hij geen goed spreker was. In dien eersten tijd zelfs een slecht spreker. Deze uitspraak zal menigeen verwonderen, die hem in latere jaren gekend heeft, wel niet als een boeiend redenaar, die door de fonkelende schoonheid en den tintelenden gloed zijner redevoeringen, zijn gehoor aanpakte en gevangen hield, maar als een overtuigd en overtuigend spreker, die, wat hij te zeggen had, vlot, degelijk voordroeg, zijne overtuiging bij zijne hoorders ingang deed vinden. Hij overweldigde hen niet, doch overwon hen.

Maar ook dat is eene vrucht geweest van de ijzeren wilskracht, waarmede hij zich geoeffend en verbeterd heeft. (Kenmerkend is b.v., dat toen zijn vader eens een paar effecten voor hem koopen zou, hij dezen verzocht, uitsluitend zulke papieren te nemen, die hem

gelegenheid zouden geven, vergaderingen bij te wonen, om te leeren spreken.) Vooral dwong hij zich, zich steeds ernstig voor te bereiden voor al wat hij te zeggen kon krijgen. Een groot Engelsch redenaar is er geweest, die op eene vraag, hoe men het aanleggen moest, om een goed redenaar te zijn, antwoordde: - 'het eerste vereischte is voorbereiding; het tweede is voorbereiding; het derde is voorbereiding'. Een geheel ander recept was dat van een begaafden Nederlandschen spreker: - 'zorg voor een pakkend begin, en voor een pakkend slot; wat gij tuschen die twee in voor nonsens zegt, doet er niet toe'. Muller hield het met den eerstgenoemde, en zijne redevoeringen werden allengs tot klemmende betoogen van eenen, die de zaak, waarover hij sprak, volkomen meester was, in de hoofdzaak en in de details meester was, en waartegen de meesten zijner tegenstanders het nauw waagden, iets in te brengen.

Wij zijn ver vooruitgelopen. Het doel, dat Muller zich stelde, was van den aanvang aan, publieke betrekkingen te bekleeden, en daarnevens ijverig voort te gaan met zijn wetenschappelijk werk, en ook met zijne liefhebberijen. Al mochten deze ook nooit de grootste plaats innemen, degelijk, grondig was hij ook daarin. Van ons beider grootvader had hij niet te vergeefs in zijne jeugd vaak het bekende gezegde gehoord, dat dezen als tot lijfspreuk geworden was - 'Wat de moeite waard is, gedaan te worden, is de moeite waard, goed gedaan te worden'. Dat was ook zijn stelregel. Wat hij werkelijk aanpakte, deed hij goed, uit al zijne macht. Wij spraken reeds over de botanie, maar ook chemie, natuurkunde vonden in hem een warm bewonderaar. Tot het laatste toe is hij op de hoogte ge-

bleven van de jongste ontdekkingen, de nieuwste richtingen, en zijne uitspraken en vragen toonden duidelijk, dat zijne belangstelling geen oppervlakkig dilettaantisme was. Zijne methode was het niet, met den geschiedkundige over chemie, met den chemikus over botanie te spreken. Schaken, kaartspelen, trots de kwalen, kegelen, wat hij deed, deed hij goed.

In verband hiermede moet zijne reis naar Oost-Indië hier eene plaats vinden. Zijn vader heeft hij eerst bijgestaan, later vervangen in het bestuur van zekere kultuur-ondernemingen in Sumatra. En, kenmerkend al weer, hij begreep al ras, dat hij, om dat goed te doen, er zelf geweest moest zijn. Zijn zieke lichaam schrikte hem niet af, hij ging. Voor zijn genoegen wilde hij ook fotografeeren. En, te midden van al de drukten, die aan zulk een ondernemen voor hem vooraf gingen, heeft hij het geleerd, en niet ten halve. Talloos zijn uit dien tijd de portretten van zijn vader, die maar steeds weer het geduldige slachtoffer van zijnen leertijd was.

Al spoedig begon Muller in zulke lichamen gekozen te worden, die gewoonlijk de zeef zijn, die de schifting tusschen de bruikbare en de minder bruikbare elementen teweeg brengt. Schoolkommissie, kerkeraad zagen hem al spoedig in hun midden en overal wekte hij goede verwachtingen op. In den kerkeraad der Doopsgezinde gemeente kwam voor het eerst aan het licht zijn groote aanleg voor financiëele zaken, die door den gang, welken zijne ontwikkeling tot op dat oogenblik genomen had, allerminst te voorzien was. Toch heeft hij later als wethouder voor de financiën en als kommissaris der Rotterdamsche bank (die nog onder zijne medewerking is uitgegroeid tot het tegenwoordige machtige lichaam) ook in dit opzicht de verwachtingen niet teleurgesteld.

Den 1sten Januari '86 werd hij, bij de vereeniging van Delfshaven met Rotterdam, in den gemeenteraad gekozen.

Dit gaf hem al spoedig gelegenheid, om, zij het voorloopig in anderen kring zich in zijne volle maat te toonen. Hij werd nl. door den gemeenteraad aangewezen als een der vier (later vijf) regenten van het Heilige- Geest- of Oude-mannenhuys, in den volksmond de 'kamer van dertienen'. En dat wel met de - vooral niet luid uitgesproken - verwachting, dat hij eindelijk de, bijna eene eeuw oude, strubbelingen tusschen de stichting en de gemeente tot een eind zou helpen brengen, en dat natuurlijk tot het eind, dat de gemeente wenschte. In korte woorden was de kwestie, die voor en na niet alleen in Rotterdam is moeten uitgemaakt worden, deze. Door de verschillende regelingen in en na den Napoleontischen tijd was de juridische toestand van de stichting onzeker geworden; onzeker, in hoeverre de stedelijke regeering macht over haar had, in hoeverre zij de volstrekte beschikking had over hare eigendommen en bezittingen.

Sedert bijna eene eeuw waren regenten benoemd, en na hen andere, maar van die allen was Muller de eerste, die op de gedachte kwam, dat de eerste stap, om tot eene oplossing te geraken, moest zijn een onderzoek naar wat de 'Heilige Geest' in de Nederlanden was en beteekende, wat in het bijzonder de rechtspositie van het huys te Rotterdam eertijds geweest was, en welken invloed latere wetgevingen daarop konden gehad hebben. De schoone vrucht van die studie is geweest: 'Het Heilige-geesthuys te Rotterdam', in 1896 verschenen. Het is een standaardwerk geworden, waarvan nog gedurende lange jaren wel ieder zal moeten kennis nemen,

die eenige studie wil maken van de armenzorg in de Nederlandsche gewesten in ouden tijd.

Het groote resultaat van Muller's studie was, dat hij nu zijnen mederegenten kon aanraden, van de gemeente in rechte te vorderen de teruggave van het door deze sinds jaren in gebruik genomen huis, dat eene belangrijke waarde vertegenwoordigde. Feitelijk zou hiermede inderdaad alles beslist zijn. Dit proces eindigde in eerste instantie met eene uitspraak ten voordeele van regenten. En toen was het al weder Muller, die inzag, dat nu het oogenblik voor eene schikking daar was, en die werd werkelijk, in de door hem opgestelde bewoordingen, door gemeenteraad en regenten aangenomen. Het moge van juridisch standpunt uit, te betreuren zijn, dat het rechtsgeding niet tot in de hoogste instantie is gevoerd, voor Rotterdam was het zeker een gelukkig einde, dat allereerst aan Muller te danken was.

In den gemeenteraad zelf was de baan van Muller niet van den aanvang af een triomftocht. Dit was wel allermeeft, omdat hij vóór alles een man van oppositie was. Men neme dit woord vooral niet in de beteekenis van den 'Geist der stets verneint', van den nurkschen tegenstander, die alles verkeerd vindt, alleen, omdat een ander het voorstelt. Maar hij had, als ieder onzer, de gebreken zijner deugden. Met den ruimen, diepen blik, die hem eigen was, wist hij dadelijk aan elke zaak haar ware gewicht toe te kennen, er het zwaartepunt van te vinden. Wie zijner vrienden herinnert zich niet zijn geliefkoosd gezegde: - 'het eiëreten is', en dan legde hij duidelijk, van alle details ontdaan, de kern van het vraagstuk voor u bloot, zooals gij die nog niet gezien hadt. Maar zijn speurzinn, zijne nauwgezetheid en werkkraft, de geheele richting van zijn geest

maakten, dat hij niet rustte, eer hij zich omtrent elke zaak, op welk terrein ook, hoe ingewikkeld of twijfelachtig die ook mocht wezen, zijne eigene overtuiging had gevormd. Daarbij waren dan ook tot de fijnste onderdeelen toe bestudeerd en in zijn systeem geordend. Maar dan moest ook alles juist zóó zijn, zóó gedaan worden, als hij het voor zich uitgedacht had. En het kan zijn, dat hij er soms niet genoeg aan dacht, dat mogelijk een andere weg, een enkele maal misschien de juist tegenovergestelde, ook wel tot het doel kon leiden. En in vergaderingen worden nu eenmaal de meer meegaande leden liever gezien. Men heeft hem dan ook pas tot wethouder gekozen (12 Nov. 1903), toen er letterlijk geen ander beschikbaar was, dien men 'dan nog maar liever had'.

Daarna is hij eigenlijk eerst recht door allen op zijne waarde geschat. Een zijner medewethouders zeide eens van hem: - 'Muller is een man, van wien gezag uitgaat'. En zoo iemand zal in den regel meer bemind worden en gewaardeerd, als hij werkelijk in het gestoelte des gezags zit, dan zoolang het van hem heet, 'dat hij er ook altijd wat tegen heeft'. Dit laatste vindt men juist dan te onaangenamer, wanneer men eigenlijk wel bekennen moet, dat de opposant geen ongelijk heeft; men wordt niet gaarne in zijne behagelijke rust gestoord. Ik geloof dan ook, dat de geheele gemeenteraad, en niet het minst het kollege van Burgemeester en Wethouders, oprecht betreurd hebben, dat Muller, wegens zijne steeds achteruitgaande gezondheid, in November 1911 zich genoopt zag, zijn ambt neder te leggen. 'Weer in de oppositie te gaan', mompelde een der ondeugendste raadsleden.

Het was een belangrijke tijd voor Rotterdam, waarin

Muller een aandeel had in de leiding harer lotgevallen. De tijd, waarin de gemeente zich van een welvarend handelsstadje begon te vervormen tot eene havenstad van wereldbeteekenis; een tijd, waarin hare regeerders werkelijk ruimte van blik, grootschheid van opvatting, moed noodig hadden, om niet door den vloed van vooruitgang overweldigd te worden. Als er weer meer, en nog grootere schepen komen, dan moeten de kaden, de havens er voor - niet gereed gemaakt worden, maar - gereed zijn. Gereed zijn met de ingewikkelde en kostbare bewerktuiging; die tegenwoordig noodig zijn; de dokken moeten er zijn, en de hefwerktuigen, en de spoorwegverbindingen, en zooveel meer. En voor eene bevolking, die in denzelfden tijd verdubbeld, verdrie- en vermeervoudigd wordt, moet ook alles worden ingericht. Van al het oude blijkt na zeer korten tijd niets meer bruikbaar, niets was groot genoeg opgezet geweest. De voortdurende toeneming der verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur is het beste te begrijpen, als men zich even in herinnering brengt de aanhechtingen aan Rotterdam, als de gemeente telkens weer in hare grenzen beklemd raakte. Delfshaven, Kralingen, Charlois, gedeelten van Overschie en Hillegersberg zijn met Rotterdam vereenigd, en daarvan alleen het eerste, eer Muller in den raad gekomen was, en ten slotte ook Hoek-van-Holland, een novum in onze staatshuishouding, dat wel tot zonderlinge buitelingen op het gebied van lands- en gemeentewetgeving moest leiden.

In zulk een tijd is vooral de post van wethouder voor de financiën een moeielijke: als de gemeente te groot leeft, wordt hij allicht de zondebok. Maar Muller is volkomen tegen de taak opgewassen geweest. De gemeente heeft, zoolang zijn wethouderschap geduurd

heeft, aan de groote eischen het hoofd kunnen bieden zonder belastingverhooging, zonder onvoordeelige leeningen aan te gaan, of zulke, die niet volmaakt verantwoord waren.

Maar een groot deel van zijn werk ging nog buiten zijn Wethouderschap om. Hij is toch, van den aanvang, van zijn lidmaatschap van den raad tot aan zijn dood, lid geweest van de kommissie voor de strafverordeningen. Ieder, die maar eenigermate vertrouwd is met het bestuur onzer gemeenten, kan beseffen, welke ontzettende hoeveelheid werk dit lidmaatschap oplegt in eene gemeente die voortdurend, en soms met sprongen, aan het groeien is, waar men steeds tegenover gewijzigde toestanden, nieuwe vraagstukken komt te staan. En, wie wel eens met wetten en verordeningen heeft te doen gehad, weet ook, hoe slecht deze soms in elkander gezet zijn, hoe ze soms onuitvoerbaar, soms absurd zijn. Maar de fijne jurist, die in Muller zat, was er borg voor, dat, door hem bewerkte, strafverordeningen ook degelijk in elkander zaten en bruikbaar waren. Maar ten koste van hoeveel werkkraft en denkkraft? En een dankbaar werk is het niet; er dringt bijna niets van tot het publiek door, weinig zelfs tot de meeste raadsleden. Plichtbesef, liefde voor de publieke zaak moeten hier de drijfveeren zijn.

Maar dat waren juist de drijfveeren van Muller. Eerzucht, zeker, ook. Maar plichtbesef nog sterker. En het sterkst van allen de groote liefde voor zijne geboortestad. Wie de teedere, bijna vrouwelijke zorgen gezien heeft, die hij in hare laatste levensjaren had voor zijne moeder, die, onder veel leed, ook bij toeneming doof en blind werd, en vooral in hem haar punt van aanraking met de geestelijke buitenwereld vond; wie gezien heeft,

hoe zijn vader, die het, na haren dood, in het groote, ledige huis nergens meer vinden kon, maar altijd weer troost zocht op de kleine werkkamer van zijn zoon, - die weet, hoeveel liefde Muller te geven had. En, diep in zijn groote hart, stond naast de namen van zijne ouders die van Rotterdam.

Het is hier overigens niet de plaats, in den breede alle besluiten van den raad op te sommen, waarbij Muller een grootere of kleinere rol heeft gehad. Eene korte herinnering aan de voornaamste moge volstaan. Wat het financieele beheer aangaat, spraken wij reeds met een woord over zijne leeningen; bij deze werd het stelsel der annuïteiten ten deele verlaten; ook door eene systematischer ordening der posten op de begrooting, door de technische verbetering der pensioenverordeningen maakte hij zich verdienstelijk, en bij de regelingen betreffende wat in Rotterdam als het 'Havenbedrijf' wordt aangeduid, toonde hij zijne ruime opvatting, zijn helderen blik op het belang der stad, door - hij, wethouder voor de financiën - allermint fiskaal te zijn. Datzelfde toonde hij, door bij de aanhechting, zoowel van Kralingen, als van gedeelten van andere gemeenten, altijd voorvechter te zijn voor het meestomvattende van de plannen; waar zijn raad in deze niet is gevolgd, heeft men thans reden, dit te betreuren.

Tegenstander is hij altijd geweest van de gemeentelijke inkomstenbelasting en van het grondbedrijf; dit woord heeft tegenwoordig een voldoende gangbare beteekenis, om het hier zonder nadere omschrijving te gebruiken. Kon de laatste kwestie worden opgelost door een - niet door Muller - gelukkig gevonden middenweg tusschen de tegenovergestelde richtingen, de eerste heeft meer tijd in beslag genomen. Een kleine twintig

jaar hebben zijne pogingen geduurd, eerst om de inkomstenbelasting tegen te houden, toen, om die door eene andere (zijn voorstel van '95 om eene belasting naar grondslagen van welvaart - hoofdzakelijk de huurwaarde - in te voeren) te vervangen, herhaaldelijk, om haar te korrigeeren door wat algemeen door het woord 'kinderaftrek' wordt aangeduid. Dit stuitte steeds af op de meening, dat de wet die niet toeliet, althans niet eene doeltreffende regeling er van. Nog in 1909 leidde deze kwestie tot een uitvoerig gemotiveerd adres aan de Tweede Kamer, waarvan Muller de voornaamste bewerker was. De wijziging der gemeentewet is er ook nu nog niet, de kinderaftrek evenmin, waarlijk aan hem heeft dat niet gelegen.

Als jurist deed Muller zich voornamelijk kennen in de reeds genoemde bouw- en woonverordening van 1904, en in de reorganisatie der bank van leening in 1905. Maar ook aan zijne eerste liefde, het onderwijs is hij nooit geheel ontrouw geworden. Toen zijn vriend Drost nog wethouder was, heeft hij een kleiner of grooter aandeel gehad in de samensmelting van de scholen voor on- en voor minvermogenden, in de salarisregelingen, in het onderwijs aan zwakzinnigen, dat het eene eer voor Rotterdam is, het eerst in Nederland te hebben durven aanpakken. En nog in 1902 diende hij bij de behandeling van het herhalingsonderwijs eene geheele reeks amendementen in.

Ook in de Provinciale Staten van Zuid-Holland heeft Muller eene reeks van jaren zitting gehad. Het zal niemand, die de lijst zijner geschriften inziet, verwonderen, dat het hier voornamelijk zaken van waterstaat waren, waaraan hij zijne aandacht wijdde, zonder de andere te veronachtzamen.

Het is hier de plaats, een woord over zijne politieke richting te zeggen. Die is, naar het uiterlijke te oordeelen, niet altijd dezelfde geweest. Boven de Leidsche hoogeschool lichtte in zijn tijd nog het nagloeien van den glans van Thorbecke, de Hoogleeraar Buys drukte er zijn stempel op. En in het ouderlijke huis vond hij dezelfde atmosfeer: zijn vader, liberaal van den ouden stempel, helde in zijne latere levensjaren meer over tot den rechter-, dan tot den linkervleugel zijner partij. Muller zelf, eenigszins doctrinair van natuur, gevoelde zich aanvankelijk thuis in die richting, die van de mannen van '48, die vonden, dat alles nu goed was, en maar voor onbepaalden tijd zoo blijven moest. Maar het kon aan zijn scherp blik niet lang verborgen blijven, dat het niet zoo blijven kòn, dat er nieuwe stroomingen gekomen, nieuwe nooden ontstaan waren, waarvoor het nutteloos en gevaarlijk was, zich blind te houden. En, gelijk het gewoonlijk gaat, hij ging in den aanvang in zijne nieuwe richting verder, dan met zijn aard en aanleg overeen kwam.

Met een groep gelijkgezinden trad hij toen uit de vrijzinnige kiesvereniging, die hun te behoudend geworden was. De nieuwe, die meer democratische beginginselen op haar programma plaatste is wel door anderen gesticht, maar hij is toch van harte met haar medegegaan, en het scheen een oogenblik, alsof hij een voorvechter zou worden van alle zeer ver reikende maatregelen op wetgevend, vooral op maatschappelijk gebied. Maar lang kon dit niet duren: hij zag gauw zelf in, dat dit met zijn wezen niet strookte, en hij langs dien weg niet zou geven, wat hij gevoelde, dat hij geven kon. Langzamerhand kwam de evenaar weer in het huisje, en hij keerde weer ongeveer terug tot

zijne oude richting. De uitmuntende levensschets in de Koninklijke Akademie door zijn neef en vriend Mr. S. Muller Fzn. voorgedragen, bevat de zoo teekenende anekdote: '... disputeeren was hem een lust: ik heb gezien, hoe hij zijn ouden vader, die gaarne zelf sprak en een overtuigd tegenstander was van Tak's kieswet, onverzettelijk en onbarmhartig dwong te luisteren naar zijn buitengewoon uitvoerig betoog, dat juist dit wetsontwerp het ideaal was van staatsmanswijsheid'. Deze anekdote nu toont wel nog zooveel sterker, hoe krachtig de 'debater' in Muller was, als men er bij bedenkt, dat hij het, in den grond, met zijn vader niet zoo geheel oneens was, al was ook toen zijne overtuiging, dat het verstandig moest zijn, met Tak mede te gaan.

Want, al keerde hij tot zijne oude richting terug, hij had geleerd. Hij wist voortaan, dat ook die richting niet onwrikbaar mocht wezen, dat, wie tegen den stroom op wil zwemmen, er onfeilbaar door verzwolgen wordt. Zoo heeft hij tot het laatste toe nooit geloofd, dat het algemeen kiesrecht een weldaad zou zijn. Toch moest nu aan den drang worden toegegeven, al betreurde hij, dat men dien niet voorkomen had door den kring der kiezers zeer belangrijk uit te breiden, toen het daarvoor nog tijd was. Bovenstaande anekdote is hiervan een teekenende illustratie. Dus, doctrinair was Muller, ja, maar allermintst was zijne leus: 'périsse le monde, vivent les principes'.

Kenschetsend in dit verband is ook, dat hij in zijn hart nog niet geheel afstand had gedaan van het beginsel, dat 'eerebaantjes' ook alleen voor de eer moesten worden waargenomen. De vereering was bekend, die hij den grooten pensionaris van Rotterdam, Johan van Oldenbarneveldt toedroeg, en van zijne intiemste vrienden

heeft er dan ook geen enkele een oogenblik in onzekerheid verkeerd, wie de anonieme schenker van diens standbeeld wezen zou. Maar er was ook eene bijgedachte, die hij ééns althans heeft uitgesproken. Zóó gaf hij ongeveer aan de gemeente terug, wat hij van haar genoten had. Op edeler wijze kon hij wel de schuld niet aflossen, die geene schuld was.

In de politiek was zijne illusie, gelijk het die van zoovele edele geesten hier en elders geweest is, eene groote middenpartij die alle richtingen omvatten zou van de Christelijk-historische of tot de Democratisch-vrijzinnige toe, en die tegen de uitersten rechts en links zou kunnen front maken. Illusie. Maar gelukkig hij die op gevorderden leeftijd nog illusiën heeft!

In de allereerste plaats was Muller, al kon hij in vergaderingen zijne tegenstanders ook nog zoo vinnig te lijf gaan, in de politiek verdraagzaam. Socialisme, klerikalisme waren voor hem niet verderfelijke spooksels, doch politieke partijen met volmaakt hetzelfde recht van bestaan als zijne eigene partij. Het is gebeurd, dat een raadslid van geheel andere richting dan hij zelf, hem raadpleegde over de inkleeding van een voorstel. - 'Ja, - was zijn advies - 'ik ben het er mede oneens, en zal het bestrijden, maar, om kans van slagen te hebben, moet u het zoo en zoo doen'.

Als ik nu overga tot het eigenlijke wetenschappelijke werk dat Muller nalaat, dan schaam ik mij niet te zeggen, dat ik, met een weinig bekorting, bijna alles eenvoudig ga afschrijven van Mr. S. Muller Fzn. Zelf volkomen leek op geschiedkundig gebied, kan ik wel niet beter doen, dan overnemen, wat door dezen zoo goed gezegd is. Maar ik mag dat niet doen zonder

vooraf te doen gaan een woord van oprechten dank. Dank in de eerste plaats voor het monument, dat hij voor onzen trouwen vriend heeft opgericht, en in de tweede plaats daarvoor, dat hij mij vergunt op zijne kracht te steunen, waar de mijne volslagen ontbreken zou.

Over enkele werken is reeds in het vorenstaande gesproken; ik begin dus aan de hand van mijn voorganger, bij de drie geschriften, in en kort na 1892 verschenen, die onderling nauw samenhangen. Het eerste handelt over de bekende Tabula Peutingeriana en polemiseert tegen Müllenhoff, die de oude dateering der kaart op den tijd van Alexander Severus (222-235) verworpen en ze vrij wat later gedateerd had. De schrijver betoogt zeer scherpzinnig, hoe op de ons bewaarde kopie der kaart (van 1265) de regels met de namen der volksstammen door elkander geloopt zijn; door het uiteenwarren dezer regels herstelt hij dus de goede lezingen dier namen. Uit het onmogelijke Crhepstini Varii haalt hij aldus, door verdeeling der letters over twee boven elkander geplaatste regels, de namen Fresii en Hatuvarii te voorschijn, - zeer ingenieus en ook overtuigend, daar de Friezen op deze plaats der Peutingeriana moeielijk gemist kunnen worden. Muller's emendatiën van de volksnamen zijn stellig van belang, ook daarom, omdat de beweerde oorsprong der Franken uit de Ripuariërs en Hattuariërs, die tot nog toe scheen weersproken te worden door de, thans verkeerd gebleken, samenkoppeling van de namen der Chamaven en Franken op de Tabula Peutingeriana, na deze emendatie integendeel door haar bevestigd zou worden. (Otto Bremer heeft, in zijne 'Ethnographie der germanischen Stämme', Muller's resultaten volledig aanvaard).

Ook over den oorsprong der Tabula werpt onze schrijver

nieuw licht. Hij betoogt, dat op eene oude kaart uit den tijd van Augustus successievelijk wijzigingen moeten bijgeschreven zijn, loopende zelfs tot de zesde eeuw toe. Neemt men dit aan, dan kan, naar hij aantoont, aangewezen worden, dat tusschen onze van ouds bekende Tabula Peutingeriana en de door Mommsen uitgegeven Tabula Veronensis (eene lijst van de provinciën, die van 297 dagteekent) een nauw verband bestaat: beide schijnen ontstaan te zijn uit de oude kaart van Augustus.

Op de door hem herstelde Tabula Peutingeriana bouwt onze schrijver een paar jaren later verder voort. In zijn opstel 'De Germaansche volken bij Julius Honorius en anderen', in 1895 in de werken der Akademie verschenen, tracht hij, door vergelijking van de reeksen der Germaansche volken op de kaart van Peutinger met de lijst in den Codex Veronensis en met de drie recensies van de Cosmographia van Julius Honorius, de oorspronkelijke redactie der wereldkaart van Augustus, de bron van deze laatste lijsten, te reconstrueeren. Hij bepaalt den tijd, waarin deze wereldkaart in haar oudsten vorm ontworpen zal zijn, en ook de wijzigingen, die zij reeds had ondergaan, toen de genoemde lijsten van haar werden overgenomen.

Het is duidelijk, dat dit onderzoek van het grootste gewicht is voor de bepaling van de landstreken, die door de in de lijsten vermelde Germaansche stammen in verschillende perioden bewoond zijn. Volkomen zelfstandig en met groote scherpzinnigheid bespreekt onze schrijver de ingewikkelde vragen, die zich bij dit onderzoek voordoen. Toch vertoont zich hier de zwakke zijde van zijn wetenschappelijk werk op dit gebied: zijne onbekendheid met de epigrafiek en zijne onvoldoende kennis van de litteratuur.

Een paar jaren later vinden wij Muller nogmaals bezig met eene studie over een verwant onderwerp, in '98 in de werken der Akademie opgenomen: 'De civitates van Gallië'. In dit opstel beproeft hij de identificatie van de 64 civitates, die volgens Strabo bij de reorganisatie van Augustus de tres Galliae vormden; terwijl hij daarna ook de civitates van de Narbonensis en van de provinciën in de Alpen tracht vast te stellen. Zijn doel bij dit werk strekt, naar hij zelf verklaart, echter verder: hij wenscht 'aan te toonen, dat de indeeling van de diocesen der Christelijke kerk in Gallië indirect, door bemiddeling der civitates van den Keizertijd, geheel op de voor-Romeinsche stamindeeling berustte'; wij zullen hem later op dit onderwerp zien terugkomen. Ook in dit opstel blijkt weer, dat de litteratuur over zijn onderwerp hem niet voldoende bekend was. Ongetwijfeld gold ook hier, dat elke deugd op deze wereld hare straf vindt. Bij hem was dit de vurige liefde voor zijne vaderstad, waaraan zijn zieke lichaam hem kluisterde, en die niet juist de stad van Nederland is, waar men van de wetenschappelijke litteratuur het best op de hoogte blijft.

Reeds in denzelfden tijd echter was hij langzamerhand gekomen tot het onderwerp, dat hem niet meer zal loslaten: de geschiedenis van Rotterdam. In de inleiding van zijne verhandeling 'Over de oudste geschiedenis van Schieland' heeft hij zijn werkplan uitvoerig uiteengezet. Volgens die mededeeling zou Robert Fruin zelf het geheel met hem eens geweest zijn, dat er niet aan gedacht mocht worden, voordat twee andere werken zouden zijn gereed gekomen, nl., 'ten eerste, de verzameling van alle gegevens, die uit charters, rekeningen, kronieken, kaarten en andere stukken eenig licht over de geschiedenis van Rotterdam en Schieland konden

verschaffen¹, en, ten tweede, een gedetailleerd onderzoek naar de parochiale indeeling van Schieland in de middeleeuwen'. Met het oog op dit werkplan zou Fruin afgezien hebben van zijn voornemen, 'om zijne opstellen over Rotterdam's geschiedenis om te werken en af te maken'. Muller ging derhalve uit van een weloverwogen plan, dat, naar hij meende, zou uitloopen op het schrijven eener geschiedenis van Rotterdam.

Kenschetsend voor Muller is, in dit verband, dat, toen 'Rotterdam in den loop der eeuwen' zou samengesteld worden, hij hardnekkig is blijven weigeren, een der medewerkers te zijn, al waarborgden de namen der andere hem ook nog zoo, dat hij in goed gezelschap zou wezen. Het was de tijd er nog niet voor, was zijn argument, en de tegenwerping, dat nu het werk toch eenmaal verschijnen zou, of hij het goedkeurde, of niet, het toch ieders plicht was, het zoo goed te doen zijn, als thans mogelijk was, had hoegenaamd geen vat op hem.

Of intusschen Muller's werk ooit het gestelde doel bereikt zou hebben, ook al waren hem nog vele levensjaren beschoren geweest? Zeker was hij niet de man, die ooit eene geschiedenis van Rotterdam zou hebben opgesteld. Dat was hij niet, omdat hij veelal bleef steken in de details, die, bij zijn aangeboren neiging tot grondig onderzoek, altijd uitgroeiden tot groote historische onderzoekingen, op zich zelf meermalen voortreffelijk en ook nuttig, maar als voorbereiding tot het groote werk min of meer overbodig. Maar hij was die man ook niet om tal van andere redenen: omdat hij het vermogen miste om een veelomvattend werk als dit goed te over-

1 Dit deel van het programma is verwezenlijkt in de vier statige kwartijnen, door den Rotterdamschen archivaris Unger in 1892-1907 uitgegeven.

zien, - omdat hem de gaaf van compositie ontbrak, die onmisbaar mocht heeten, - ook, omdat zijne belangstelling voor de geschiedenis der zaken, die Rotterdam groot hebben gemaakt, niet bijzonder sterk was. Daarom behoeven wij het niet te betreuren, dat hij niet tot het opstellen van Rotterdam's geschiedenis gekomen is, waarvoor andere talenten vereischt werden, dan de zijne. Maar de voorarbeid, dien hij voor dit groote werk verricht heeft, zal aan den geschiedschrijver zijner stad eenmaal kostbaar materiaal leveren, en ook aan tal van andere historici.

Zijne eerste studie in deze reeks is die over 'De oudste Rotterdamsche kronieken' (1892). Geen groot werk, maar voortreffelijk. Tien kleine middeleeuwsche kroniekjes van de stad heeft hij besproken en gereconstrueerd, grootendeels ook zelf uitgegeven, en tevens een overzicht gegeven van hetgeen over de Rotterdamsche geschiedenis verspreid staat in tal van andere oude kronieken. Het werkplan is breed opgezet, soliede en helder, ook scherpzinnig uitgevoerd; het is een ernstig begin voor eene grondige geschiedenis van Rotterdam.

Bij dit fundamenteele werk sluit zich aan Muller's bewerking van de opstellen van Fruin over de 'Oudheid van Rotterdam', waartoe hij door de andere bewerkers van Fruin's wetenschappelijke nalatenschap was aangezocht. Zijne bewerking der drie opstellen en zijne uitwerking der talloze aantekeningen, die grootendeels van topografisch-genealogischen aard waren, in uitvoerige noten, is even geleerd, als voortreffelijk. Zij bewees overtuigend, dat, al was de auteur niet geschikt om de 'geschiedenis' van Rotterdam te schrijven, niemand hem overtrof in de kennis van wat Fruin zelf zeer terecht de 'oudheid van Rotterdam' heeft genoemd.

De bewerking van Fruin's opstellen bracht Muller telkens in aanraking met de oudste heeren van Rotterdam, de Bokel's, de Teylingen's en de Voerscoten's en met de talrijke vraagpunten die hunne geschiedenis aanbiedt. Om deze grondig te bestudeeren, bleek hem eene waarlijk goede uitgaaf van het oudstbekende register uit de kanselarij der Hollandsche graven bepaald noodig, en zoodra dit bij hem vaststond, nam hij het lastige en verdrietige werk zelf onvervaard ter hand. Zoo ontstond 'Het oude register van graaf Florens' (1901). Flink was het, knap ook; maar stellig was dit toch niet de weg, om in afzienbaren tijd te komen tot het schrijven eener geschiedenis van Rotterdam. Overigens zal men het er niet over eens zijn, of de methode die de schrijver voor het uitgeven van dit oude stuk uitkoos, wel de beste is, althans in dit geval.

Voor hetzelfde doel heeft Muller zelfs de vaak geringgeschatte heraldiek moeten bestudeeren. Met zijne gewone grondigheid: een vriend, die hem eens op een geweldigen flater betrapte, kon hij later op menig punt terecht zetten.

Na deze uitgaaf kwam hij voorgoed terug tot zijn plan voor de bewerking van Rotterdam's geschiedenis. Zijn opstel over de 'Oudste geschiedenis van Schieland' (1914) sluit zich geheel aan bij zijn arbeid over Rotterdam's oudheid. Het stuk, met zijne talloze details en zijne niet zeer heldere expositie is voor eene voordracht niet geschikt, zelfs tot lektuur leent het zich moeielijk. Maar goed is het zeer bepaald. De auteur beschrijft ons nauwkeurig den primitieven omvang. van het waterschap en zijn groei; daarna bespreekt hij uitvoerig den omvang van elk ambacht en wijst ook telkens den tijd van bedijking daarvan aan. Het geheele stuk is scherp-

zinnig en ook vol lokale geleerdheid: de schrijver kende niet alleen elke oorkonde, die op Schieland betrekking had, maar ook elken waterloop, dien men er vond; voor de geschiedenis van het waterschap is het stuk dus van groot belang. Er is ook meer; in de uiteenzetting van de uitgestrektheid der ambachten vinden wij telkens tal van uitnemende opmerkingen verspreid. Zoo spreekt de schrijver uitvoerig over den ouderdom van de bedijking van Schieland en over de zeer oude verhoefslagingen van sommige ambachten; hij levert aldus zeer belangrijke bijdragen, niet alleen voor de geschiedenis van Schieland's bedijking, maar ook voor die van den Waterstaat van Nederland in het algemeen.

Toch blijkt uit geen zijner zoo belangrijke geschriften misschien zoo duidelijk, dat Muller niet de man was, die ooit eene geschiedenis van Rotterdam zou hebben kunnen schrijven. In den aanhef vergelijkt hij zelf zijn opstel met Fruin's prachtig artikel over Rijnland, dat ongetwijfeld uit historiographisch oogpunt veel hooger staat dan het zijne. Want voor onzen schrijver blijft de historische geographie de hoofdzaak, de kern van zijn werk; hij was zich ook, volgens een brief aan zijn Utrechtschen neef, juist in dienzelfden tijd, 'ten volle bewust, te eenzijdig historisch geograaf te zijn'. Inderdaad, voor hetgeen hij belangrijks voor andere vakken vindt, heeft hij eigenlijk geen gevoel en geen oog. De voortreffelijke opmerkingen, die hij nu en dan buiten zijn eigen kader maakt, worden niet gereleveerd en niet verwerkt; al is het werk voor de historische cartografie van Rotterdam's omgeving zonder voorbehoud waardevol, het zuiver historisch belangrijke daarin moet men met moeite hier en daar opvisschen. Hij resumeert zijne conclusies niet, en de historische resultaten, die hij, met

wat meer talent van expositie, gemakkelijk had kunnen verkrijgen, schijnen nu te ontbreken; als men het opstel met moeite heeft doorgewerkt, dan heeft men van het geheel een verwarrenden indruk. Fruin's fijne kunst, om de wording van het waterschapsbestuur uit allerlei kleine gegevens voor ons te doen herleven, dat talent heeft Muller ontbroken, als miste hij geenszins de gaaf, om de bestanddeelen van zulk eene uiteenzetting op te delven en te verzamelen.

In korte woorden kunnen wij het uitspreken: hij bezat van den geschiedschrijver alle gaven, alle - op ééne na: een kunstenaar stak er in hem niet.

Een ander, veel omvangrijker werk nog, had hij al lang opgezet. Terugkeerend tot het reeds medegedeelde schema, heeft hij het ondernomen, om niet alleen de oude parochiale indeeling van Schieland, maar die van nagenoeg ons geheele land te bestudeeren en te beschrijven. Ook deze, zeer nauwgezette uitvoering van zijn werkplan heeft hem echter even ver van zijn oorspronkelijk doel afgeleid, als de vroegere afwijkingen daarvan gedaan hadden. Maar met dat al dwingt het werk, dat hij zodoende geschapen heeft, vollen eerbied af voor zijne buitengewone werkzaamheid. Want toen zijne studie van de oude parochiale indeeling van Rotterdam langzamerhand uitgroeide tot eene nauwkeurige beschrijving van de parochiale indeeling van het geheele bisdom Utrecht, heeft hij een boek samengesteld, dat het vroeger door niemand ernstig aangevatte onderwerp dadelijk geheel uitputte: het heeft blijvende waarde en zal die behouden.

Natuurlijk wendde onze schrijver zich allereerst om inlichtingen tot zijn neef, den rijksarchivaris te Utrecht, denzelfden van wien de regelen zijn, die ik ook hier

nog steeds bijna woordelijk naschrijf. Deze wees hem op de archieven der vijf Utrechtsche kapittelen, die voor het onderwerp de rijke bouwstof bevatten, die men daar nog niet gezocht had. Aanstonds heeft hij zich toen op de taak, die hem lokte, geworpen met den stalen ijver van zijn sterken geest, die hongerde naar middelen, om het probleem, dat hem reeds lang had bezig gehouden, op te lossen. Jaren lang heeft hij er aan gewerkt; eene enkele maal is hij nog te Utrecht geweest, waarheen hij zijn kranke lichaam met veel moeite gesleept had; verder heeft hij de noodzakelijke registers te Rotterdam bestudeerd en geëxcerpeerd. Het resultaat was verbazend. Voor de behandeling van het onderwerp, waarover nog nooit iets afdoends gepubliceerd was, heeft hij het rijke materiaal, dat in tal van hoeken en gaten verscholen lag, opgedolven en ook in het licht gegeven. Een lijvig boekdeel van niet minder dan 453 bladzijden heeft hij aldus geheel kunnen vullen met onbekende middeleeuwsche bronnen, die thans eene stevige basis leveren voor de studie van het duistere onderwerp. Waarlijk geen klein resultaat!

Maar aan deze verdienste heeft Mr. Muller aanstonds eene tweede toegevoegd, die niet lichter weegt: het omvangrijke materiaal heeft hij zelf verwerkt. De oude kerkelijke indeeling van ons land heeft hij geheel gereconstrueerd, en zodoende heeft hij, naar hij met rechtmatige voldoening verklaart, den sleutel gevonden ter verklaring van de geheele middeleeuwsche geografie van ons land. De 600 bladzijden waarin deze indeeling beschreven en toegelicht wordt, zijn geen aangename lektuur: het is een boek om te gebruiken en te bestudeeren. Toch is ook hier iets meer en hoogers gegeven dan eene dorre woestenij van namen en grenslijnen, die

alleen belang zou hebben voor de geografen van beroep.

De schrijver schetst ons de wording van het bisdom Utrecht en de wijziging zijner grenzen in de achtste eeuw. Hij verklaart het ontstaan der archidiakonaten kort na 1188, en wijst er op, dat deze wonderlijke indeeling van het bisdom een politiek karakter vertoont, en blijkbaar dagteekent uit een tijd, toen de invloed van den Hollandschen graaf reeds machtig was aan het bisschoppelijke hof. Dan spreekt hij over de verdere indeeling van het bisdom in dekenaten, die veel ouder zijn dan de archidiakonaten, waartoe zij later zijn samengevoegd; den tijd hunner inrichting op den grondslag der comitatus bepaalt hij op de tweede helft der tiende eeuw. Het belang der dekenaten dagteekent volgens hem ook voornamelijk uit dien vroegen tijd; in den tijd der Hervorming waren zij, naar hij meent, nog slechts eene vermolmdede antiquiteit.

Ten slotte bespreekt de schrijver (verreweg het uitvoerigst) de ontwikkeling der zelfstandige parochiën, de oude personatus, wier herinnering de overoude kerkelijke uitkeering, het cathedraicum, tot aan de Hervorming bewaard heeft; in de negende eeuw was deze oude parochiale indeeling voltooid. Zij was toen tevens de politieke indeeling; eerst in de dertiende en veertiende eeuwen hebben de schoutambten deze oude verdeeling van het land als plaatsaanwijzing verdrongen uit het gebruik van het publiek; in de filiatie onzer parochiekerken ziet de schrijver dan ook het middel tot de reconstructie onzer oude territoriale indeeling. Al hield dit oude parochiale systeem, behalve in Friesland, geen verband meer met de administratieve indeeling onzer Republiek, het is daarentegen nog steeds de grondslag van de indeeling onzer Hervormde kerk.

Het werk, dat, de schrijver erkent het, op zich zelf een dorre catalogus is, bevat dus uiterst belangrijk studiemateriaal. En ook verrassen ons nu en dan scherpzinnige vondsten en aardige opmerkingen, die men er niet zou verwacht hebben. Bij de vermelding der stad Goes verhaalt onze schrijver terloops van de oude Gusaha, die geenszins, zooals men ten onrechte meent, eene stad was, maar eene rivier, die de oudste scheidslijn vormde van de twee deelen der provincie Zeeland. De naam Goylandia, die nog voortleeft in ons Gooiland en in het gehucht Goy bij Houten, getuigt volgens hem van een tijd, toen het Nedersticht verdeeld was in de stad Utrecht (de civitas) en het platteland (het gooiland). En uit eene korte aanteekening over de visitatiereizen van den bisschop, die hij tusschen 1046 en 1064 dateert, trekt hij eene belangrijke conclusie over het toenmalige wereldlijke bezet van den bisschop. Zoo biedt de studie van het boek, al blijft het wat dor, toch nu en dan aardige verrassingen, die u wakker houden, geprikkeld door zijne opmerkingen, tintelend van geestige scherpzinnigheid.

De geheele voltooiing van zijn hoofdwerk heeft onze schrijver helaas niet meer mogen beleven. Met bijna stervende vingers heeft hij de groote kaart van het bisdom, die zijne resultaten in beeld bracht, nog afgewerkt. En deze laatste arbeid, die hem, geograaf in hart en nieren, zeker het meest zal geboeid hebben, wordt thans gedrukt, met ondersteuning van de Synode, en met subsidiën van de regeering, van den aartsbisschop van Utrecht en van belangstellende geleerde genootschappen.

Nog eene kleine illustratie past hier van Muller's gewetensvolle werkwijze. In Friesland, als hierboven vermeld, zijn de grenzen der parochiën wel die gebleven

van de grietenijen, en zoo tot op heden die van de gemeenten. Die moesten nu op het kadaster geverifiëerd worden, en, zelf natuurlijk niet kunnende gaan, zond hij er een zijner vrienden heen. Toen die terug kwam: - 'Best, maar dit en dit en dat nog, je zult er weer heen moeten'. In hem kwam het geen oogenblik op, dat een ander er niet zoo op gesteld zou kunnen wezen het vervelende werk volmaakt te maken, al kostte het een tweede verblijf in het Noorden.

Droevige gedachte, dat het hoofdwerk van onzen vriend zijn laatste werk geweest is! Maar heerlijke gedachte, dat zijn laatste werk zijn hoofdwerk geweest is!

Blijft ten slotte het beeld achter van een die - ik citeer hier nogmaals zijn biograaf in de Koninklijke akademie - met groote begaafdheid en zeldzame inspanning veel heeft verricht op verschillend gebied, maar die toch slechts enkele malen iets heeft tot stand gebracht, dat voortreffelijk kan heeten zonder voorbehoud, dan kan men het betreuren, dat onze vriend altijd zijne aandacht is blijven verdeelen tusschen de studie, die hem onweerstaanbaar lokte, en de praktijk die hem eene levensbehoefte was. Zeker kan men het betreuren voor ons allen, die misschien meer groots van hem hadden kunnen overhouden; ook betreuren voor hem zelve, indien de eenige eisch, die aan het leven gesteld wordt, het achterlaten van meesterlijk werk is. Maar is het eigen geluk niet ook nog een faktor, die in rekening mag en moet gebracht worden? En onze vriend, zooals hij was, zou minder gelukkig geweest zijn - hoe betrekkelijk is het woord geluk, als men van iemand spreekt, die nooit gezond was, en jarenlang in eigen huis, alleen, gevangen zat - als hij eenzijdiger

geweest was, meer een enkel doel nagejaagd had. Hij behoorde nu eenmaal tot wat ik de geestelijke polygamen zou willen noemen. Had hij zich geheel aan de wetenschap gewijd, hij zou ongelukkig geweest zijn onder het levenslange zelfverwilt, dat hij niet voor de publieke zaak had geleefd en gewerkt; had hij echter aan deze al zijne liefde gewijd, het zou hem niet minder ongelukkig gemaakt hebben, dat hij ontrouw geworden was aan de wetenschap, die zooveel van hem verwachtte. En is het zeker, dat allen, die met meer bagage aan de poort der onsterfelijkheid zullen kloppen, deze ook verder geopend zullen vinden?

En ook, zou hij zelf hebben toegegeven, dat hij zijne krachten versnipperde? Loste zich niet alles ten slotte op in arbeid voor zijne vaderstad die hij liefhad? Als hij de genealogie napluisde van Teylingen's of Bokel's, dan dook hij gaandeweg de straatnamen op voor het nieuwe Rotterdam (het zal wel geen verraden van een staatsgeheim wezen, om hier te zeggen, dat onze vriend jaren lang, tot aan zijn dood toe, onder de hand de leverancier voor Burgemeester en Wethouders was voor straatnamen); als hij de grietenijen in Friesland bestudeerde, verduidelijkte hij immers de parochiale - en daarmee de oudste politieke indeeling van Nederland, dus van Schieland, dus van Rotterdam?

En den Rotterdammer moge het vergund zijn, hem dankbaar te zijn, ook voor zijn wetenschappelijk werk, zelfs voor de gedeelten, die zijne gedachten het verst van zijne stad wegvoerden. Al schreef hij over de civitates van Gallië of over de kaart van Augustus; ja, al had hij over Timbuktoe geschreven of Patagonië, zou Rotterdam er dan niet trotsch op mogen zijn, dien zoon te hebben voortgebracht?

VAN RIJCKEVORSEL.

Lijst van de geschriften van Mr. S. Muller Hz.

1873. Die borchgravinne van Vergi; opnieuw naar het handschrift uitgegeven. (Leiden, E.J. Brill).
1879. Onpersoonlijke proeve van Grondwetsherziening. (Leiden, E.J. Brill).
1883. Onze wijze van Grondwetsherziening. Dissertatie. (Leiden, E.J. Brill).
1884. De troonopvolging. (Themis, XLV, p. 1-44).
De waterweg tusschen Amsterdam en Rotterdam. (Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar).
1885. Proeve eener kritiek der Grondwet. Afl. 1 en 2, met kaart van de staatkundige indeeling in 1794 van het grondgebied van Nederland. (Leiden, E.J. Brill).
1887. Over de troonopvolging. (Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar).
1892. De jaarsijl te Rotterdam voor de Hervorming. (Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidkunde. 3^e reeks VI, p. 268-270).
1892. De oudste Rotterdamsche kronieken. (Rotterd. jaarboekje III, p. 1-64).
Kronieken en beschrijvingen van Schieland en Rotterdam. (Rotterd. jaarboekje III, p. 65-101).
1893. De Nederlandsche volksnamen op de Tabula Peutingeriana. (Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidkunde. 3^e reeks VII, p. 82-88).
1893. Voorstel (aan den gemeenteraad van Rotterdam) tot annexatie van Kralingen.
1895. Voorstel aan den gemeenteraad (van Rotterdam) tot invoering eener plaatselijke directe belasting naar grondslagen.
1895. De Germaansche volken bij Julius Honorius en anderen. (Verhand. d. Kon. Akad. van Wetensch. afd. Letterkunde. N.R., I, N°. 4).

1896. Het Heilige-geesthuis te Rotterdam. (Rotterdam, Wed. P. van Waesberge en Zoon).
1896. Aankondiging van Tacitus' Germania, von Eduard Wolff. (Museum IV, kol. 229-231).
1898. De civitates van Gallië. (Verhand. d. Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterkunde. N.R. II, n°. 1).
1898. Nota aan den gemeenteraad (van Rotterdam) over het voorstel van B. en W. om de exploitatie der nieuwe sporen op den rechter-Maasoever op te dragen aan de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij.
1899. Zur Heimat der Volcae. (Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache, XXIV, p. 537-544).
1900. Voorbehoedmiddelen tegen malaria. (Indische Mercur 30 Januari 1900).
1900. Art. 243 der Gemeentewet. (Nieuwe Rotterd. Courant 3 Maart 1900).
1900. Hercynia. (Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache. XXVI, p. 281-286).
1901. Het oude register van Graaf Florens; met bijlagen en register. (Bijdr. en meded. v.h. Hist. Gen. XXII, p. 90-357).
1902. Uitgave van 'Oudheid van Rotterdam'. (In: Fruin's Verspr. geschriften. VI, p. 1-74).
1902. Het aantal katholieken in Nederland. (De Economist. 1902. p. 621).
1902. Uxalia, Terschelling. (Tijdschr. v. Ned. taal- en letterk. XXI, p. 172).
1904. Verordening op de pensioenen en wachtgelden (der gemeente Rotterdam).
1905. Verordening op het Zeehavengeld (te Rotterdam).
1905. Verordening op het Rivierhavengeld (te Rotterdam).
1905. Verordening op het Kadegeld (te Rotterdam).
- 1906/15. Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen. 1^e afdeeling: De indeeling van het bisdom. 2 deelen. (Werken der Vereen. tot uitg. d. bronnen v.h. oud-vaderl. recht. 2^e reeks, n°. 8 en 17).
1909. Adres van den gemeenteraad (van Rotterdam) aan de Tweede Kamer over het wetsontwerp tot wijziging der Gemeentewet op het stuk der gemeente-financiën.
1911. Praeadvies op de moties in zake den zoogenaamden kinderaftrek bij de inkomstenbelasting (te Rotterdam).

1914. Over de oudste geschiedenis van Schieland (Verhand. d. Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterkunde. N.R. XIV, n°. 3).
1914. Mr. J.J. Tavenraat. (Rotterd. jaarb. 2^e reeks II, p. 1-4).
1914. Egilbertus episcopus Traiectensis. (Versl. en meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterkunde. 5^e reeks I, p. 148-156).
1915. De Trechtsche kathedraalkwestie. (Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidkunde. 5^e reeks II, p. 1-26).
1915. Nog iets over de oudste geschiedenis van Schieland. (Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidkunde. 5^e reeks II, p. 173-193).
1916. Maasland en Delfland. (Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidkunde. 5^e reeks III, p. 143-155).
NB. Na het overlijden van den schrijver uitgegeven door de redactie van het tijdschrift.

Levensbericht van Charles Adriaan van Ophuijsen.

In den vroegen morgen van 15 Februari 1917 sloot hij voor goed de oogen, na veelvuldig en langdurig lijden, en toch plotseling en onverwacht. Het deelnemen aan de werkzaamheden der examencommissie voor den Indischen administratieven dienst, tot dichtbij Kerstmis 1916, was hem bijzonder zwaar gevallen, en onmiddellijk daarna werd hij bedlegerig. Juist in de tweede week van Februari scheen de hoop gegrond, dat hij eerstdaags met voorzichtigheid zijne lessen zou kunnen hervatten, maar het was anders beschikt, en op den 19^{den} brachten wij hem naar zijne laatste rustplaats. *Wij* hadden het anders gewenscht; voor *hemzelf* was het leed te drukkend om hem niet soms naar deze rust te doen verlangen.

Het leven gaf hem veel goeds te genieten, maar het stelde hem toch in menig opzicht teleur. Zijne wetenschappelijke en artistieke gaven werden voortdurend in haar streven naar volle ontplooiing belemmerd door omstandigheden, onafhankelijk van zijn wil. Slechts zij, die hem van nabij kenden, leerden den omvang en de waarde zijner wetenschappelijke onderzoekingen eenigermate schatten. Hetgeen Van Ophuijsen door de pers ter

openbare markt bracht, gaf van zijn geestelijk kunnen en van zijn lust in den arbeid een zeer onvolledig beeld.

Op Oudejaarsdag van 1854 werd hij te Solok op Soematra's Westkust geboren. Zijn vader, J.A.W. Van Ophuijsen, was daar Assistent-Resident. Een paar artikelen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap en eene verzameling manuscripten, die hij in 1864 aan het Departement van Koloniën heeft aangeboden, zouden reeds voldoende zijn om te bewijzen dat deze bestuursambtenaar eene ernstige opvatting had van zijne taak, vooral, dat hij doordrongen was van het besef der onmisbaarheid van taal- en volkenkundige studie voor hen, die in den Indischen Archipel het Nederlandsch gezag vertegenwoordigen. De meeste, en niet de slechtste, Indische bestuurders van het midden der 19de eeuw beschouwden een verlicht despotisme als de voor Indonesië aangewezen staatsinrichting en zagen zich in de uitoefening van het hun toevertrouwde gezag liefst zoo weinig mogelijk gehinderd door eigen inzicht van ondergeschikten of door instructies van hooger hand. Dit ideaal was op de Buitenbezittingen het gemakkelijkst te benaderen, daar de verkeersmiddelen met het gezagscentrum toen nog allergebrekkeligst waren. Van Ophuijsen's vader heeft bijna zijne geheele loopbaan op Soematra afgelegd; hij werd vooral bekend als Resident van het uitgestrekte gewest Palembang, welke waardigheid hij gedurende twee, door enkele jaren tusschenruimte van elkaar gescheiden perioden bekleedde. De autocratische begrippen, waardoor hij zich als staatsambtenaar liet leiden, beheerschten hem ook in zijne functie als familiehoofd. Ook als paedagoog velde hij zijne besluiten en eischte van de zijnen onderwerping,

zonder rekening te houden met bezwaren. Hieruit verklaart het zich, dat er in de lijn van Charles' opleiding onregelmatige bochten ontstonden, en dat het hem eene aan zijnen aanleg volstrekt onevenredige moeite heeft gekost, zijne maatschappelijke bestemming te bereiken.

Na te Palembang huisonderwijs te hebben genoten, kwam hij als knaap van acht jaren op de kostschool van den Heer Van der Kamp te Hees bij Nijmegen, en reeds op elfjarigen leeftijd werd hij te Nijmegen op de Hoogere Burgerschool toegelaten. Bij den bekenden leeraar in de natuurkunde P. Van der Burg, vond hij daar een zeer gewaardeerd tehuis. Van de vierde klasse der Hoogere Burgerschool ging hij over naar het Nijmeegsche gymnasium, voor welks rector, Mr. J.B. Kan, hij steeds vereering is blijven koesteren. Hij hoopte in staat gesteld te zullen worden om in de rechten of in de letteren te gaan studeeren. Dit werd hem niet vergund, en, trots tegenzin, moest hij zich onderwerpen aan het examen voor student in de geneeskunde om tot officier van gezondheid bij het Nederlandsch-Indische leger te worden opgeleid. Ruim drie jaren duurde deze studie voor 'médecin malgré lui' (September 1872 tot December 1875); toen moest hij naar Indië terugkeeren om daar, geheel aan eigen krachten overgelaten, te trachten van de laagste sport der ambtelijke ladder in eene of andere richting naar boven te komen.

Na aflegging van het zoogenaamde 'klein-ambtenaarsexamen' zag hij zich in November 1876 als klerk op het bureau van den Gouverneur van Soematra's Westkust geplaatst; eene maand later volgde zijne aanstelling tot klerk van den Controleur te Penjaboengan, waar hij tevens de werkzaamheden te vervullen had van postkommies, deurwaarder, ambtenaar van den burgerlijken stand.

Deze onvoorziene lotswending bood nu aan Van Ophuijsen eene ongezochte gelegenheid om aan zijne neiging tot litterarische studie den teugel te vieren, zij het ook op geheel andere wijze dan waarvan hij in zijne gymnasiumjaren had gedroomd. Met ijver legde hij zich toe op de studie van het Maleisch en van het Bataksch, inzonderheid van het Mandailingsche dialect, op de folklore en litteratuur van Midden-Soematra in het algemeen, en maakte hij zich zelfs bekend met de beginselen van het Arabisch en het Sanskrit.

Het was de ook als verdienstelijk schrijver bekende Indische predikant Buijs, die op eene dienstreis, waarbij hij zich eenige dagen te Penjaboengan moest ophouden, Van Ophuijsens aandacht vestigde op de goede kansen, die eene loopbaan bij het toen juist in opkomst verkeerende Inlandsch onderwijs iemand van zijnen aanleg en zijne bekwaamheden bood. Voor de opleiding der Inlandsche onderwijzers had men goed ontwikkelde Europeesche leerkrachten noodig, die met eene of meer Inlandsche talen en met de Indonesische volkenkunde vertrouwd waren. Dezulken waren dun gezaaid, en hierin lag een prikkel voor mannen, die sommige der vereischte capaciteiten bezaten, om zich de andere eigen te maken.

Van Ophuijsen verwierf in Mei 1879 te Padang het hulponderwijzersdiploma en legde eene maand later het voor eene plaatsing bij het Inlandsch onderwijs vereischte examen in het Maleisch af. Reeds in December van dat jaar werd hij belast met de waarneming der betrekking van onderwijzer aan de kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Probolinggo. De vaste aanstelling als zoodanig kon eerst volgen in October 1881, nadat hij in Mei tevoren ook in het Javaansch examen had afgelegd. Zoowel aan deze kweekschool als aan de

school voor zonen van Inlandsche hoofden doceerde hij de Maleische taal, en de onverkwikkelijke pennestrijd, die destijds tusschen twee bekende beoefenaars dezer taal gevoerd werd, gaf hem aanleiding tot het schrijven van eenige ironisch-critische 'vragen en opmerkingen', die in *'De Indische Gids'* van 1882 verschenen. Dit was niet de eenige wijze, waarop Van Ophuijsen reeds te Probolinggo met de wetenschappelijke wereld in aanraking kwam: in Mei 1880 werd hij benoemd tot lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen: In een geval als dit beteekende deze benoeming, dat men in den jongen onderwijzer een veelbelovend onderzoeker had ontdekt, wiens lust in het navorschen men wilde aanmoedigen; te duidelijker, daar deze benoeming in November 1881 geconverteerd werd in eene tot buitengewoon (d.i. van contributiebetaling vrijgesteld) lid. Ondubbelzinnig bleek die waardeering uit een te gelijker tijd door de Directie tot hem gericht verzoek om in een artikel voor het door haar uitgegeven tijdschrift mede te deelen, wat hem gedurende zijne werkzaamheid te Penjaboengan omtrent de Loeboe's, de 'boschmensen' van het Mandailingsch gebied, bekend geworden was. Eerst twee jaren later vond hij den tijd om aan dit verzoek te voldoen¹, hetgeen niemand verbazen zal, die verneemt, voor welke examens hij zich in dien tusschentijd al niet voorbereidde. Maar toen die drukte achter den rug was, toonde hij ook door artikelen over Bataksche raadsels en eenige jaren later over Bataksche spreekwoorden en spreekwijzen, met taal- en volkenkundige toelichting, dat hij die aanmoediging op prijs stelde.

1 Het artikel werd door den schrijver in Juli 1882 aangeboden, maar het verscheen eerst in 1884.

Deze artikelen verschenen in den loop der jaren 1883-92, maar vóór en in dit tijdvak hadden voor Van Ophuijsens leven gewichtige veranderingen plaats gegrepen, die wij thans vermelden. Slechts eene maand na zijne vaste aanstelling aan de kweekschool te Probolinggo werd hij aangesteld tot onderwijzer aan de twee jaren tevoren opgerichte kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Padang Sidimpoean. Deze verplaatsing voerde hem terug in het gebied zijner driejarige werkzaamheid als klerk, het terrein ook zijner eerste studiën van taal en volk van Soematra. Zijne achtjarige werkzaamheid aan deze school, waarvan bijna vijf (1 Augustus 1885-26 Januari 1890) als fungeerend directeur, bracht vanzelf mede, dat hij ook bij voortduren het Bataksch, inzonderheid het Mandailingsch dialect, en het Maleisch, inzonderheid het Minangkabausch, als hoofdobjecten zijner taalstudie bleef behandelen, en dat de volken, die zich van die talen bedienen, in het centrum bleven van zijne Soematraansche ethnographie, die overigens een steeds wijder veld ging bestrijken.

Hadden dus de twee Probolinggosche jaren voor de wetenschappelijke richting van Van Ophuijsen bij lange na niet dezelfde beteekenis als zijn veeljarig verblijf op het eiland zijner geboorte, in ander opzicht hadden zij voor zijn verder leven gevolgen van onberekenbare waarde. Hier maakte hij kennis met Henriette Van Steeden, die in 1875 met een twaalftal andere onderwijzeressen naar Indië was gekomen om in de behoefte aan passend onderwijs voor Europeesche meisjes te helpen voorzien. Na eerst te Soerabaja en te Pasoeroean werkzaam te zijn geweest, was zij van Juli 1880 af hoofd der meisjesschool te Probolinggo. Van Ophuijsens vertrek naar Padang Sidimpoean werd door een verlof

wegens belangrijke familieomstandigheden enkele weken uitgesteld; op den dag zijner afreis werd hij met de vrouw zijner keuze in den echt verbonden. Al het lief en leed zijner nu volgende 22 Soematraansche jaren heeft zij met hem gedeeld, in al zijn werk, waarvan zij geheel op de hoogte placht te zijn, hem even bescheiden als krachtdadig bijgestaan, over de oneffenheden des levens hem met zijn prikkelbaar gemoed heen geholpen. Zoo hebben wij het ook in de 13 Leidsche jaren van meer nabij gezien: zonder zijne vrouw deed Van Ophuijsen niets. Toen eens in deze laatste periode haar gezondheidstoestand door, gelukkig voorbijgedreven, zware wolken bedreigd scheen, toen sprak hij het in intiemen kring vaak uit, wat zij steeds voor hem en voor zijn werk geweest was en wat haar verlies voor hem beteekenen zou. Zooveel wisten ook allen, die hem kenden, dat deze zegenrijke, meer dan vijfendertigjarige echtvereeniging, met de vier, gelukkig aangelegde, voorspoedig opgegroeide kinderen, die thans nagenoeg allen hunne eigen, eervolle plaats in de maatschappij gevonden hebben, een niet gering aandeel had ook in de naar buiten blijkende werkkraft van Van Ophuijsen.

Toen de jonggetrouwen in het begin van 1882 zich te Padang Sidimpoean gevestigd hadden, was de eerste zorg van Van Ophuijsen zich te bekwamen voor alle diploma's, die aanspraak gaven op benoeming tot directeur eener kweekschool voor Inlandsche onderwijzers. Nog in 1882 behaalde hij dat voor de Bataksche taal, in 1883 voor hoofdonderwijzer, in 1884 voor landmeetten landbouwkunde, en in 1886 bovendien het toen nieuw ingestelde voor de land- en volkenkunde; zijn examen voor student in de geneeskunde werd hem aangerekend

als bewijs van bevoegdheid tot het geven van onderwijs in de wiskunde.

Dat Padang Sidimpoean niet verstandig gekozen was voor de vestiging eener kweekschool, mag men reeds afleiden uit de omstandigheid, dat deze na slechts 13 jaren te hebben bestaan, alweer werd opgeheven. Bovendien was de plaats zeer ongezond. Onder de kweekelingen woedde nu en dan de beri-beri, vrouw en kinderen van Van Ophuijsen sukkelden voortdurend met malaria-koortsen, en bij hemzelf werd hier wel de kiem gelegd van sommige der kwalen, waarmede hij in zijn verder leven te worstelen had. Bij al zulken tegenspoed kwam nog, dat 13 Januari 1885 Padang Sidimpoean geteisterd werd door een vernielenden brand, die onder meer al de door Van Ophuijsen in den loop der jaren gemaakte aantekeningen tot asch verteerde. Eene ware verlossing was hem zijne benoeming, 26 Januari 1890, tot Adjunct-Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs, met het gunstig gelegen Fort de Kock als standplaats; hier bleef hij ook gevestigd nadat hij, 11 Juli 1893, tot Inspecteur bevorderd was. Dat hij na 1896 te Padang woonde, geschiedde krachtens bijzondere vergunning op zijn eigen verzoek, o.a. ter wille zijner oude moeder, die als weduwe daar was achtergebleven. Bij een reizenden werkkring als de zijne was de keuze tusschen twee nabij elkaar gelegen standplaatsen voor den dienst niet van overwegend belang. Als Inspecteur bleef hij Soematra, met uitzondering van Palembang en de Oostkust van Soematra, van Noord tot Zuid bereizen¹ totdat hij 19 Februari 1904 geroepen werd om den sedert het af-

1 Zijne verdiensten voor het Inlandsch Onderwijs werden officieel erkend door zijne benoeming, 14 September 1900, tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

treden van Pijnappel onbezet gebleven leerstoel in de Maleische taal- en letterkunde en de algemeene taalkunde van den Indischen Archipel te Leiden te bekleeden.

Wie, doceerend of inspecteerend, bij het Inlandsch onderwijs werkzaam is, vindt uitnemende gelegenheid tot het verzamelen van materiaal voor taal- en volkenkunde, mits hijzelf niet verstoken is van passie voor wetenschappelijk onderzoek en mits hij weet, wat en hoe onderzocht moet worden. Hij is te vergelijken met een professor in natuurkundige of medische vakken, die over een goed laboratorium met kundige assistenten en nog eene keur van geschikte, medewerkende leerlingen beschikt. Heeft hij een doel en een plan, dan staat hij niet alléén voor de uitvoering, maar gebruikt daarvoor tevens zijn leger en zijn arsenaal. Het leger van den inspecteur van het Inlandsch onderwijs of van den directeur eener kweekschool voor Inlandsch onderwijzers bestaat uit de kweekelingen en de onderwijzers, die, uit de Inlandsche maatschappij voortgekomen, genoeg ontwikkeld zijn om vlug te begrijpen, welke waarnemings-objecten hun Europeeschen lastgever belang inboezemen. De Soematraansche helpers van Van Ophuijsen hebben voor hem in schrift gestelde litteratuur hunner stamgenooten opgespoord, ongeschrevene, zooals volksverhalen, kindersprookjes, minnedichten, tooverspreuken, raadsels en zegswijzen voor het eerst in schrift gebracht of doen brengen, aantekeningen gemaakt over kinderspelen, volksgeneeskunde, tooverij, volkszedes en volksrecht, en het resultaat is bezonken in den vorm van honderden cahiers, waarvan de uitwerking in verschillende richting meer dan één menschenleven zou kunnen vullen. Daarbij verzuimde Van Ophuijsen allerminst, met voortdurend

in scherpste en oefening toenemende organen directe waarnemingen te doen en gegevens van andere herkomst te toetsen. Behalve Bataks, Minangkabauers en andere Maleiers, onder wie hij zich om zoo te zeggen geheel thuis is gaan voelen, betrok hij ook de Atjehers en Lampoengers in den kring zijner navorschingen, zoodat men kan zeggen, dat hij van de talen van Soematra een zoo ruim en zoo grondig overzicht bezat als weinigen.

Had hij beschikt over veel vrijen tijd, een gezond gestel en had zijne pen dezelfde mate van vlugheid als van vaardigheid bezeten, dan zou hij de tijdschriften, die zich met Indische onderwerpen bezig houden, en nog wel andere daarenboven, jarenlang hebben kunnen bestormen met lezenswaardige bijdragen, zonder dat aan den eisch van verscheidenheid tekort ware gedaan. Maar aan de vervulling van elke der drie genoemde voorwaarden ontbrak al te veel. Zijne ambtswerkzaamheden waren, zoowel toen hij als hoofd eener jonge kweekschool fungeerde, als toen hij een nauwelijks te overzien inspectieressort moest bedienen, tijdverslindend in den vollen zin. Behalve de officieele bezigheden, waarbij het intellect in volle actie kwam, heel wat geestdoodende administratieve rompslomp, en de tijd, die voor wetenschappelijk werk vrij had kunnen zijn, goeddeels in beslag genomen door de wel zeer nuttige, maar voor den vervaardiger toch maar matig opbouwende samenstelling van elementaire schoolboekjes. De gezondheid was in de heele Soematra-periode wankel, nooit zóó dat de bijl er tijdelijk bij neergelegd moest worden, maar ook zelden zoo, dat in de uren, die van afmattenden, gedwongen arbeid overschoten, de geest zijne volle frischheid overhield. De pen was vaardig genoeg: hare voortbrengselen zijn er, om het te bewijzen. Maar zij kwam niet ge-

makkelijk in beweging. Van Ophuijsen moest lange aarzelingen overwinnen en sterke prikkels voelen, eer hij tot het besluit kwam om iets te gaan opstellen, en dan kwam er nog veel kijken, vóórdat het plan tot uitvoering geraakte, ja de meeste zijner voornemens van dezen aard hebben bijdragen geleverd tot het bekende plaveisel der hel.

Al wat hij geschreven uit de hand gaf, was keurig en accuraat. Als secretaris der examencommissie voor den administratieven dienst in Nederlandsch-Indië was hij jarenlang een voorbeeld, dat de meesten onzer nauwelijks uit de verte kunnen navolgen. Zijn artistiek aangelegde geest ergerde zich aan elke onregelmatigheid of slordigheid in eenig geschreven document. In het voor modern-Europeesch ongeduld bijna niet te bemeesteren Arabisch-Maleische schrift had hij eene fraaie eigen hand en wist hij bovendien verschillende handschriften bedriegelijk na te bootsen. Door de lithographische pers van Trap heeft hij Minangkabausche volksboekjes autographisch uitgegeven, die even goed voor het werk van een Maleischen kalligraaf kunnen doorgaan. Men begrijpt, dat zulk een eerbied voor den uiterlijken vorm met snelheid van productie moeilijk overeen te brengen was. Dezelfde eigenaardigheid werkte belemmerend op de productie van zijne geestelijke werkplaats; mét de zwakheden van zijne constitutie en de absorbeerende werkzaamheden, die zijn Indische ambt hem oplegde, verklaart zij de onevenredigheid tusschen het door hem verzamelde en in den geest verwerkte materiaal en den betrekkelijk geringen omvang der door hem gepubliceerde wetenschappelijke geschriften.

Van de schoolboekjes spreken wij hier niet verder. De Minangkabausche verhaaltjes, die hij als volkslectuur

voor de Midden-Soematanen autographisch uitgaf, hadden tevens hun belang voor den taalvorscher en den folklorist. Tot dezelfde categorie als de hierboven genoemde bijdragen over Bataksche onderwerpen, die hij in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* het licht deed zien, behoorde een opstel over de poëzie in het Bataksche volksleven, dat in 1886 verscheen in de *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* in Den Haag; reeds in 1884 werd hij lid van dit Instituut. Hetzelfde deel dier Bijdragen bracht nog eene taalkundige aantekening van Van Ophuijsen van een paar bladzijden, maar daarna gingen tien jaren voorbij, vóórdat hij weer iets inzond. Tot deze hervatting zijner litterarische werkzaamheid vond hij gelegenheid in het eenige verlofjaar (April 1895-Maart 1896), dat hij gedurende zijn bijna achtentwintigjarigen Indischen dienst genoten heeft.

De tien maanden verblijf in Europa gebruikte hij in de eerste plaats om zijne kennis te verrijken door het volgen der lessen van De Goeje in het Arabisch en van Kern in het Sanskrit, en het was hem eene groote teleurstelling, toen de pogingen dezer geleerden om hem eene verlenging van verlof tot voortzetting dezer studiën te verschaffen, faalden. Hij vond toen tevens den tijd om in de Bijdragen eene studie over Lampongsche dwerghertverhalen te geven, in aansluiting vooral met opstellen, die Dr. Brandes betreffende de verspreiding dezer dierfabelen in andere deelen van den Indischen Archipel geschreven had, en verder om eene in vorm zeer bescheidene, in wezen echter vernietigende critiek te leveren van Mr. L.W.C. Van den Berg's uitgave der Djambische Oendang-oendang.

In November 1896, enkele maanden nadat hij, van verlof teruggekeerd, zijne vroegere functie weder aanvaard had, kreeg Van Ophuijsen van de Indische regeering de opdracht om eene reis te ondernemen door de voornaamste Maleische taalgebieden ter verzameling van de noodige gegevens voor het ontwerpen van een vast stelsel van spelling van het Maleisch met Latijnsch karakter ten gebruike bij het Inlandsch onderwijs. Zeven maanden reisde hij toen in verschillende gedeelten der Straits Settlements, in Riau en Onderhoorigheden, de Oostkust van Soematra en Pontianak, en men begrijpt, dat hierbij niet alleen zijn inzicht in de gronden eener juiste spelling zich verhelderde, maar de gelegenheid ook ruimschoots benut werd ter verrijking zijner kennis van het taaleigen en de litteratuur der Maleiers. De in 1901 ter Landsdrukkerij te Batavia verschenen *Kitab Logat Melajoe*, die voor het Maleisch hetzelfde geeft als de *Woordenlijst van De Vries en Te Winkel* voor het Nederlandsch, was als officieel resultaat dezer opdracht te beschouwen; Van Ophuijsen als Malaicus had er winste van hoogere orde bij opgedaan.

Het inspecteursambt nam nu echter weer al zijne werkkraft in beslag, en het duurde tot 1903, vóórdát eene nieuwe bijdrage tot de Indonesische taalwetenschap van zijne hand verscheen. Hij begon toen in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* eene reeks Maleische taalstudiën, waarvan evenwel niet meer dan het eerste nummer het licht heeft gezien; dit trok vooral de aandacht, omdat hierin eene van de gewoonlijk in Indonesische spraakkunsten gevolgde behandeling afwijkende beschouwing van het werkwoord voor het eerst op het Maleisch werd toegepast. In zekeren zin kan men daarom de Maleische spraakkunst, die hij

zeven jaren later (1910) uitgaf, na zes jaren aan de Leidsche universiteit het Maleisch gedoceerd te hebben, als een vervolg op die studiën aanmerken, want daarin neemt hij het voor die methode van behandeling van het verbum met nog meer consequentie op. De tweede druk van dit handboek, die in 1915 uitkwam, had meer dan anderhalf maal den omvang van den eersten, maar de beginselen en het van de Maleische taal gegeven beeld waren dezelfde gebleven.

De 28 jaren Indischen dienst hadden, na het moeilijke begin, geene verrassende wendingen of wisselingen opgeleverd. Den bijna vijftigjarigen scheen zich door de benoeming tot hoogleeraar een nieuw, heerlijk vooruitzicht te openen. Nu kwam het hoofdbezwaar tegen eene aan de verzamelde grondstoffen en het allengs gerijpte inzicht evenredige productie op wetenschappelijk gebied te vervallen: het grootste deel van zijnen tijd zou Van Ophuijsen nu mogen besteden aan uitwerking der voorhanden gegevens, aan uitbreiding en verdieping der eigen studie, zonder daarbij met de eischen van zijn ambt in conflict te komen. Voor het Maleisch bracht hij genoeg mee om zijnen leerlingen al dadelijk met vertrouwen een bepaalden weg te wijzen; aan de litteratuur der Maleiers zou hij voortaan veel meer uren kunnen wijden dan de half gestolene van voorheen. Zijne algemeene taalkunde van den Indischen Archipel was wel, al had hij óók het Javaansch beoefend, in hoofdzaak Soematraansch, maar de beoefening van zooveel mogelijk talen van andere deelen van den Archipel zou hem een geestelijk genot van den eersten rang schenken; hij zou zich de weelde kunnen veroorloven van meer dan vroeger aan de vergelijkende taalweten-

schap in het algemeen te doen, en daarbij gesteund worden door de beschikking over groote boekerijen en door het verkeer met uitnemende geleerden. Wat zou hem dan beletten, behalve eene degelijke beschrijving der Maleische taal, ook iets van waarde bij te dragen tot de vergelijkende behandeling der Archipel-talen, en daarenboven veel uit zijn wel voorzien magazijn van materiaal voor de kennis van talen, litteratuur en folklore van Soematra publiek eigendom te maken?

Zoo heeft hij zich de naaste toekomst gedacht, toen hij 18 Mei 1904 zijn nieuwe ambt aanvaardde met eene oratie over het Maleische Volksdicht. De stoutste wenschen, die hij als gymnasiast omtrent zijne loopbaan gekoesterd had, stonden dus veel meer dan vervuld te worden. Toen was hij gedwongen, zijne neiging voor de litterarische studie te onderdrukken; nu zou hij als hoogleeraar in de faculteit der letteren leerlingen mogen vormen en werk leveren, dat hem aanspraak gaf op de dankbaarheid van tijdgenoot en nakomeling.

Was het wonder, dat het blijde vergezicht hem verleidde, het onverminderd voortbestaan der beide andere hinderpalen, die de vrijheid der beweging van zijn geest en pen steeds belemmerd hadden, voor een oogenblik te vergeten? Al te spoedig en al te vaak zou hij aan hun bestaan herinnerd worden, zou hij den afmattenden strijd strijden van intellectueel willen en kunnen tegen den taaien, lijdelyken weerstand van een met kwalen geplaagd lichaam. Zoo werden de bijna dertien jaren van zijn professoraat voor hem eene periode van steeds pijnlijker worsteling. Slechts nu en dan wist hij zich te dwingen tot het schrijven van wetenschappelijke bijdragen, die hij niet als instrumenten voor zijn onderwijs noodig had. In 1911 bracht het *'Internationales*

Archiv für Ethnographie' zijn artikel over den oorsprong van den Batakschen tooverstaf, en in 1912 verschenen twee stukken van hem in de *Bijdragen van het Koninklijk Instituut*; het eene gaf aanvullingen en verbeteringen op het Maleische woordenboek van Klinkert, het andere, naar aanleiding van eene publicatie van Skeat, de verspreiding op Soematra van het verhaal van 'De visch en het eekhoortje'. Zijn Maleische leesboek met bijbehorend glossarium waren, in verband met zijne Spraakkunst, in de eerste plaats voor zijne leerlingen bestemd, en de uitgave, in 1914, van eene eerste reeks Bataksche teksten in het Mandailingsch dialect, zou vermoedelijk ook wel niet door de pers gekomen zijn, ware het niet, dat hij zijne beste leerlingen tot beoefening dezer taal had weten aan te sporen, zoodat de behoefte aan goed gekozen lectuur steeds levendiger werd gevoeld. De studenten gebruikten daarbij een door Van Ophuijsen voor deze en voor geprojecteerde volgende reeksen vervaardigd manuscript-woordenboek, dat hij, gelijk zoovele andere dingen, gaarne voor den druk gereed had gemaakt, indien niet de bekende fatale omstandigheden hem het voltooiën van een arbeid, waarmee veel tijd gemoeid was, bijna onmogelijk gemaakt hadden.

Zijne leerlingen bemerkten het minst van zijn, lichaam en geest slopend, lijden. Om hun alles te geven, wat hij meende, dat hun toekwam, belastte hij zich met een aantal college-uren, dat zelfs aan de gezondste collega's bijna onmatig voorkwam. In tijden van zwaar lichamelijk lijden liet hij zich per rijtuig naar college- of examenlokaal vervoeren, om na afloop van zijn werk per rijtuig naar huis, en dadelijk in het slechts even verlaten ziekbed terug te keeren; zelfs bij zulke gelegenheden wist hij zich voor zijne lessen tot een uiterlijk van

opgewektheid te forceeren, dat niet liet vermoeden, hoezeer dit werk hem overspande. Hij was docent van ganscher harte, en daar zijne ziekten tegen deze soort van inspanning niet zoo onoverwinnelijke beletselen opleverden als tegen het concipieeren van werk voor de pers, ging hij zich daaraan als het ware te buiten.

Wie hem raadpleegden of hem toevallig eens hoorden uitweiden over de talen, de litteratuur, de adat der Soematrannen, vooral de Zuidelijke Bataks en der Minangkabauers, bewonderden altijd den omvang zijner kennis op dit gebied en betreurden het, dat zoo weinig daarvan voor algemeen gebruik toegankelijk werd gemaakt. Wie betreurde dit meer dan hij zelf? Waar een beroep werd gedaan op zijne samenwerking met anderen ter bevordering van wetenschap of onderwijs, onttrok hij zich niet gaarne, en zijn steeds bescheiden geformuleerd oordeel werd in vele kringen op prijs gesteld. Zoo nam hij deel aan het werk der in September 1911 door den Minister van Koloniën ingestelde commissie, die dien staatsman moest voorlichten omtrent de reorganisatie van de bestuursopleiding voor Nederlandsch-Indië, maar welker met bekwamen spoed uitgebracht rapport even zorgvuldig onbenut werd weggeborgen als de adviezen van eenige voorgangers. Zoo was hij gedurende twee tijdperken van vier jaren (1908-12 en 1913-17) bestuurslid van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Zoo toonde hij zijne belangstelling in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die hem sinds 1906 onder hare leden telde, door de aanvaarding van het hem in 1915 aangeboden lidmaatschap van haar bestuur, al ontveinsde hij zich niet, dat het hem ook hier dikwijls onmogelijk zou zijn, de vergaderingen bij te wonen,

hetgeen hem telkens verdrietig stemde. Zoo was hij van de oprichting, in 1908, af een ijverig bestuurslid van het, vooral door het initiatief van Dr. C.W. Janssen gestichte Bataksch Instituut, onder welks uitgaven zijne 'Kijkjes in het huiselijk leven der Bataks' in 1910 het licht zagen.

Zoo heeft Van Ophuijsen steeds gegeven en gedaan, wat hij kon. In weerwil van de ondoelmatige leiding, waarvan hij in zijne jeugd bijna het slachtoffer geworden was, in weerwil van allerlei lichamelijke lijden, waardoor hij meer dan dertig jaren geplaagd werd, heeft hij zich weten te vormen tot een voor onderwijs en wetenschap verdienstelijk man, bezield door warme liefde voor het land zijner geboorte en voor de daar inheemsche volken. Veel heeft hij gewerkt en veel geleden; geleden niet het minst doordien zoovele zijner plannen onuitgevoerd moesten blijven liggen. Om den braven, trouwen vriend, dien wij betreuren, in zijne wetenschappelijke beteekenis te waardeeren, moet men, behalve zijne uitgegeven werken, de door hem verzamelde, deels ook bewerkte manuscripten kennen. Zijne weduwe en zijne kinderen hebben besloten, die geestelijke nalatenschap van Van Ophuijsen ter beschikking te stellen van hen, die zich aan de studie van Indië wijden. Mogen er onder de jongere beoefenaars van de taal- en letterkunde van den Indischen Archipel spoedig gevonden worden, die hunne waardeering dezer daad van piëteit toonen door van die rijke bouwstoffen een nuttig, maar tevens erkentelijk gebruik te maken, tot voordeel der wetenschap en tot troost voor hen, die in Van Ophuijsen het meest van allen missen!

C. SNOUCK HURGRONJE.

Lijst van geschriften van Prof. Ch. A. van Ophuijsen.

Gronden der spelling van het Maleisch met Arabisch karakter. Samarang, Van Dorp en Co. 1882.

Tjampoer Adoeq Melajoe (taaloefeningen). Samarang, Van Dorp en Co. 1883.

Chabar Mama' Si H tong. Leiden, P.W.M. Trap, 1892. Minangkab. vertelling.

K bar Si `Ali Amat. Leiden, P.W.M. Trap, 1895. Minangkab. vertelling.

Tjaritå Si Pal lo'. Leiden, P.W.M. Trap, 1895. Minangkab. vertelling.

Kabar Si Oemboet Moedo. Leiden, P.W.M. Trap, 1896. Minangkab. vertelling.

Empat Serangkai, oentoeck kanak-kanak jang hendak beladjar membatja hoeroef belanda. (vier stukjes). 1ste druk, Batavia, Landsdrukkerij, 1901. zonder plaatjes. 2de tot en met 6de druk, Leiden, P.W.M. Trap, met plaatjes.

Pedoman Goeroe I, pada menjatakan atoeran mengadjar membatja dan menoelis hoeroef belanda. Batavia, Landsdrukkerij, 1901.

Kitab Logat Melajoe, woordenlijst voor de spelling der Maleische taal met Lat. karakter. Batavia, Landsdrukkerij, 1901.

Doea Sebaja, oentoeck kanak-kanak jang hendak beladjar membatja dan menoelis hoeroep Melajoe. (twee stukjes). Leiden, P.W.M. Trap, 1902.

Pedoman Goeroe II, pada menjatakan atoeran mengadjar membatja dan menoelis hoeroep Melajoe. Leiden, P.W.M. Trap, 1902.

Handleiding bij de beoefening van het Maleische letterschrift. Leiden, P.W.M. Trap, 1902.

Serba N ka, kitab batjaan bagi moerid sekolah Melajoe (twee stukjes). Leiden, P.W.M. Trap, 1901.

Toloe Sampagoel (leesboekje voor de Bataksche scholen in drie stukjes). Leiden, P.W.M. Trap, 1904.

Het Maleische Volksdicht. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt. Leiden, E.J. Brill, 1904.

Hikajat Pandja Tanderan, kitab batjaan bagi moerid sekolah Melajoe. Leiden, P.W.M. Trap, 1904.

Hikajat Si Miskin. Leiden, P.W.M. Trap, 1905.

Maleische Spraakkunst. Leiden, S.C. Van Doesburgh, 1ste druk, 1910. 2de druk, 1915.

Maleisch Leesboek. Leiden, S.C. Van Doesburgh, 1912.

Glossarium behorende bij het Maleisch Leesboek. Leiden, S.C. Van Doesburgh, 1912.

Kijkjes in het huiselijk leven der Bataks. Uitgaven van het Bataksch Instituut, N°. 4. Leiden, S.C. Van Doesburgh, 1910.

Bataksche teksten (Mandailingsch dialect). Eerste reeks. Leiden, S.C. Van Doesburgh, 1914.

Indische Gids.

Vragen en opmerkingen. (Vierde Jaargang, I, bl. 407-12; 1882).

Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Bataksche raadsels. (Deel XXVIII, bl. 201-15, 1883, en Deel XXX, bl. 459-472, 1885).

De Loeboe's. (Deel XXIX, bl. 88-100 en 526-554, 1884).

Bataksche spreekwoorden en spreekwijzen. (Deel XXXIV, bl. 72-99, 1891, en Deel XXXV, bl. 613-638, 1892).

Maleische taalstudiën. (Deel XLVI, bl. 145-213, 1903).

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitg. door het Koninklijk Instituut te 's Gravenhage.

Over de afleiding en beteekenis van sapala-pala (Volgr. 5, I, bl. 98-100, 1886).

De poëzie in het Bataksche volksleven. (Volgr. 5, I, bl. 402-32, 1886).

Lamongsche dwerghertverhalen. (Volgr. 6, II, bl. 109-42, 1896).

Eenige opmerkingen naar aanleiding van de door Prof. Mr. L.W.C. Van den Berg bezorgde uitgave van de oendang-oendang Djambi. (Volgr. 6, II, bl. 153-213, 1896).

Lexicographische bijdragen. (Deel 66, bl. 215-36, 1912).

Het verhaal van 'De visch en het eekhoortje' en zijne verspreiding op Sumatra. (Deel 66, bl. 348-68, 1912).

Internationales Archiv für Ethnographie.

Der Bataksche Zauberstab. (Band XX, S. 82-103, 1911).

Levensbericht van Conrad Theodor van Deventer.

Nu ik mij nederzet om gevolg te geven aan de uitnoodiging van het bestuur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde om te haren behoeve een beknopt levensbericht te schrijven van Mr. C. Th. van Deventer, bevangt mij een beklemd gevoel. Wat zal ik van dezen persoon zeggen dat niet reeds elders is gezegd? De algemeene bekendheid, waarin hij verkeerde door het zich bewegen in het openbare leven op het gebied der staatkunde en van verschillende andere maatschappelijke belangen, door zijn gulheid in hulpbetoon, zijne vriendelijke tegemoetkoming tot de velen, die zijn heengaan als een persoonlijk verlies hadden te betreuren, was oorzaak dat reeds dadelijk na zijn verscheiden in verschillende organen der pers de beteekenis van zijn leven werd geschetst¹. En zeldzaam spoedig

1 In het eerstverschijnend nummer van *De Gids* schreef de redactie een gevoelvol woord onder den indruk van het onvoorzien overlijden van hem, 'die voor hare leden zooveel was, die in de redactie van dat tijdschrift een zoo aanzienlijke plaats innam en wiens adviezen zij gaarne plachten te volgen'.

In een later nummer van *De Gids* besprak Dr. C. Snouck Hurgronje 'Van Deventer's werk voor Indië', in welk opstel hij vooral doet uitkomen de eerlijkheid en zuiverheid van Van Deventer's streven, hoe hij zijne vleugels vrij, zijn geweten onaangetast wist te bewaren, ook toen hij in het belang van Indië meende zich te moeten laten vangen in het parlementaire net, gesponnen door het verpolitiekte Nederland.

In het Weekblad: *De Amsterdamer* van 3 October 1915 wees in een bijschrift bij zijn portret zijn collega, Tweede Kamer-lid, Mr. Th. De Meester, ook in het bijzonder op Van Deventer's 'belangeloozen en liefdevollen arbeid' voor Indië en Indië's bevolking.

Dat deed, in *Neerlandia* van 10 October 1915, almede Dr. H.J. Kiewiet de Jonge, als voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Verbond betreurende het verlies van zijn trouw medelid in het Hoofdbestuur, waar Van Deventer van de oprichting van Groep Indië af een van dezer vertegenwoordigers was.

J.C. Van Oven herdacht in *Eigen Haard* van 9 October 1915 den oom, die een maand te voren in hetzelfde tijdschrift dd. 4 September 1915 aan de nagedachtenis van zijn vader, Dr. A.S. Van Oven, die met Van Deventer's oudere zuster gehuwd was geweest, een waardige hulde had gebracht.

Dr. J. De Jong, in een artikel in *De Nieuwe Gids* van Januari en Februari 1916: *C. Th. Van Deventer over Kunst*, besprak uitvoerig de brieven, door Van Deventer in de jaren vóór 1900 geschreven aan het te Semarang verschijnend dagblad: *De Locomotief*, met waardeering in 't bijzonder van de onafhankelijkheid van diens oordeel over muziek, schilderkunst en tooneel. V.D.'s brieven over kunst, 'maken naast zijne staatkundige verhandelingen en parlementaire redevoeringen het effect van een perkje met veldbloemen naast een schitterend aangelegd bloembed'.

is ons aangeboden geworden door de goede zorgen van Dr. H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis, in drie lijvige deelen, het eerste bestaande uit meer dan 400 bladzijden geheel gewijd aan zijne levensgeschiedenis, het *Leven* en de *Arbeid* van hunnen vriend. Waar de Maatschappij meer bepaaldelijk verlangt vermelding van de voornaamste lotgevallen van hare afgestorven leden, vooral van de betrekkingen door hen bekleed, met korte opgave van hetgeen uit hunne jeugd en letterkundige opleiding bovenal belangrijk moet worden geacht, en met aanwijzing der door hen uitgegeven geschriften, kan ik

in hoofdzaak volstaan met uit het leven, door Colenbrander beschreven, de gewenschte gegevens samen te vatten.

Hij zag den 29sten September 1857 te Dordrecht het levenslicht als oudste zoon (tweede kind) van Dr. Julius Christiaan van Deventer en Anne Marie Busken Huet. De vader was conrector van het gymnasium, later directeur der hoogere burgerschool aldaar, bij het groote publiek vooral bekend als redacteur van het maandschrift *Wetenschappelijke Bladen*, de moeder was de begaafde zuster van onzen beroemden letterkundige: Conrad Busken Huet. Hunne bescheiden middelen wisten zij te vermeerderen door letterkundigen arbeid, meerendeels vertaalwerk, en door het opnemen van kinderen in huis van Nederlandsche en van Indische ouders. Het huis van Van Deventer te Dordrecht was een zeer gezocht en druk bezocht tehuis, waar zij, die kunst en letteren beminden, welkome gasten waren. Behalve Busken Huet vinden wij in dat verband genoemd Vosmaer, Steyn Parvé, Lindo (de oude heer Smits), Loffelt, de Waalsche predikant M.A. Perk en diens zoon, de jong gestorven dichter Jacques, e.a. De Muzen, en bovenal Euterpe, stonden er in hooge eer. De liefde tot de kunst had ook onzen Van Deventer reeds vroeg aangegrepen, en is hem blijven vasthouden, al mocht hij in de beoefening daarvan niet bereiken wat hij gaarne gewenscht had. Hij werd een verdienstelijk cellist, wiens samenspel in intiemen kring zeer gewaardeerd werd. In zijne jongelingsjaren, en zijn studietijd aan de hoogeschool vonden zijne letterkundige bijdragen in familie- en in vriendenkring veel bijval. Evenwel den toets der critiek van zijn oom Conrad vermochten zij niet te

doorstaan. Dat ondervond o.a. zijn gedicht in drie zangen: *Het Telegram*, een rythmische vertaling van Carl Reinecke's sprookje van Sneeuwwitje, vervaardigd ter gelegenheid van de honderdste vergadering van het jongelingendispuut te Dordrecht *Vriendenkring* op 27 Maart 1875, welk gedicht werd opgenomen in den Leidschen Studenten-almanak van 1876.

Vonden zijne letterkundige neigingen bij oom Coen weinig aanmoediging, niemand minder dan Kneppelhout kwam den jongen man vriendelijk beschermend tegemoet en spoorde hem aan, om zijn schrijverstalent verder te ontwikkelen. Hij heeft oom Coen het koudwaterbad niet kwalijk genomen, hij wist diens oordeel op de juiste waarde te schatten, en heeft zijn leven lang grooten eerbied voor zijn beroemden oom getoond. Huet's portret, door Jozef Israëls geschilderd, hem door Kneppelhout ten geschenke gegeven, had een eereplaats in zijne studeerkamer te 's-Gravenhage. De paar bladzijden in Colenbrander's boek over het door Huet niet aanvaard portret, evenmin als dat van mevrouw Busken Huet, mede door Israëls geschilderd en waarvan men niet weet waar het gebleven is, bieden een aardig stukje kunstgeschiedenis.

Huet, op den hoogen rechterstoel der kunst gezeten, kende geen genade. Echter zou later blijken, hoe hij niettemin neefs talent erkende, toen hij met hem in ernstige onderhandeling trad om de redactie in Indië te aanvaarden over zijn Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië.

In zijn studententijd heeft Van Deventer nog verschillende proeven van letterkundigen arbeid gegeven, die in kleineren kring waardeering vonden, of voor zijnen vader een welkome bijdrage vormden voor de *Weten-*

schappelijke Bladen. Van hem is het bekende corpslied: het Vijfpijlenlied van 1878, een lied bij de banier van het Leidsche Studentencorps, dat door zijn mede-student, F.W. Van Styrum was op muziek gezet. Later, toen zijn tijd in beslag werd genomen door werkzaamheden van anderen aard, bleef zooveel maar mogelijk wat op kunstgebied voorviel zijne warme belangstelling hebben, vond hij op dat terrein zijn meest geliefde ontspanning. De brieven aan zijnen vader, waarvan Dr. C. vele gedeelten weêrgeeft, toonen duidelijk hoe, trots alles, de kunst - de muziek en de schoone letteren - hem aantrokken, en geven ook op dat gebied blijk van een meer dan gewonen geest.

De omstandigheden evenwel hebben Van Deventer langs andere banen geleid dan die in den dienst der Muzen. Alleen het genie, zegt Potgieter in een zijner gedichten, blijkt de omstandighêen te groot. Van Deventer liet zich in hoofdzaak door de omstandigheden beheerschen: hij was een kind der omstandigheden. Na met succes de hogere burgerschool te hebben afgehoopen, werd hij met lessen in het Latijn en in het Grieksch door zijnen vader klaar gemaakt voor het toelatingsexamen voor Leiden. Als zoo menig jongeling van onbemiddelden huize zocht Van Deventer den kortsten en zekersten weg om carrière te maken, en die was de studie voor Indië, òf tot ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur, òf tot rechterlijk ambtenaar. Na breed overleg met verwanten, vrienden en professoren werd de studie voor bestuursambtenaar verkozen, maar de Indische taalstudie trok hem te weinig aan. ‘Het loon van alle inspanning’, schrijft hij aan zijn vader, ‘is niet een Homeros of Sallustius, maar saaië brieven van residenten aan regenten en vice versa, om de een-

voudige reden dat de Archipel, dank zij de bemoeiingen van Europeanen' (NB. wat dezen al niet verweten wordt!), 'geen nationale literatuur meer bezit'. Dit bewijst, al was het zijn streven om zoo spoedig mogelijk op eigen wieken te drijven, dat het hem toch niet zou kunnen bevredigen, op gemakkelijke wijze, met weinig inspanning, niet meer dan voor het examen voldoende kennis te verwerven. Hij ging over tot de studie der rechten. Ook deze kon den kunstlievenden jongen man met dichterlijken aanleg niet dadelijk bekoren, maar voortstudeerende groeide de belangstelling en de liefde voor het vak, waarin hij door de professoren Goudsmit, Modderman en Buys werd ingewijd. 20 September 1879 behaalde hij den doctorsgraad met het proefschrift: *Zijn naar de Grondwet onze Koloniën deelen des Rijks?* Het bleek een hoogst verdienstelijk stuk werk te zijn; mannen van gezag zouden het in hunne studies vermelden, o.a. prof. Buys in zijn *Grondwet*; en ook Busken Huet toonde zich nu tevreden. Nog één jaar studie te Delft, en toen was hij gereed om als ambtenaar der eerste klasse naar Indië te gaan, waarheen hij den 11^{den} September 1880 per Prins Hendrik vertrok. Hij ging niet alleen, maar voerde met zich, als zijne wettige vrouw, het meisje dat hij in 1874, met het eindexamen van de hoogere burgerschool, hetwelk in dat jaar te Schiedam gehouden werd, ten huize van zijn gastheer, Dr. Vaillant, had leeren kennen, Betsy Maas, zij, die dadelijk zijn hart gewonnen had, zoodanig dat bij de keuze zijner studie, van zijn loopbaan, de gedachte aan zijn eigen toekomst steeds verbonden was met die van haar. Zonder Betsy had het leven voor hem geen doel meer, wat zijn zwaardenkende oom uit Indië ook schrijven mocht over het

ontraden van getrouwd uitkomen, dat slechts ‘armoe troef’ zou worden. Hadde hij van andere vertrouwde zijde geen steun gevonden om den stap te wagen, getrouwd naar Indië te gaan, moest hij wachten om te samen met Betsy het leven in te kunnen gaan, dan, schreef hij aan zijn oom, ‘wacht ik liever in mijn vaderland’. Er was nog een oogenblik sprake geweest van een plaatsing aan de *Middelburgsche Courant*, wat echter meer met de wenschen van zijne ouders om de kinderen in Nederland te houden, zou gestrookt hebben dan met die van v.D. zelven. ‘Indië is het toevluchtsoord voor hen die geen geld hebben. Men zal er niet rijk worden, maar er is daar nog harmonie tusschen arbeid en loon. Er komt nog bij dat de tijd nadert, waarin tengevolge van het dagelijks gemakkelijker wordende verkeer geen Nederlander op publiek terrein iets zal kunnen praesteeren, wanneer hij niet van nabij bekend is met dat deel van het Koninkrijk dat aan gene zijde van den Oceaan is gelegen en waarmede onze nationale invloed staat en valt’, aldus had hij zijn vader den 19^{den} Maart 1880 uit Delft geschreven.

Den 25sten October zette het jonge echtpaar te Batavia voet aan wal. Ingeleid bij het lid in den Raad van N.-I., Mr. T.H. Der Kinderen, een studiemakker zijns vaders, vernam hij daar zijn bestemming als griffier van den sedert opgeheven raad van Justitie te Amboina. De schoonheid en de grootschheid der Indische natuur heeft in Van Deventer een warm bewonderaar gehad, maar de Europeesche samenleving in Indië trok hem niet bijzonder aan. De hem opgelegde taak, die hij met grondigen ernst vervulde, een gelukkig huiselijk leven met haar, die zoo geheel met hem meê voelde, deel nam in zijn gedachtenleven, de omgang met een enkelen

vriend, met wien hij wat muziek kon maken of over kunst handelen; zoo gingen de dagen voorbij.

De bijzondere toewijding tot zijn ambt, waarbij hij zich niet bepaalde tot het eenvoudig verrichten van het hem opgedragen werk, maar dieper ging tot de studie, het onderzoeken van rechterlijke en wettelijke vraagpunten, waarvan in enkele artikelen van zijn hand in het tijdschrift: *Het Regt in Nederlandsch-Indië* bleek, was den gezaghebbenden te Batavia niet ontgaan. Een dier studies, getiteld: *Eenige opmerkingen over compensatie en haar toepassing in geval van faillissement* deed iemand als prof. Opzoomer, hoewel zooals Colenbrander mededeelt, in het stukje tegen dien hooggeleerde was gepolemiseerd, aan vader Van Deventer schrijven: 'Ik mag een zeer gunstig oordeel uitspreken over het werk van Uw zoon. Er is in zijn stuk een flinke manier van behandeling, een echt juridische blik. Ik durf er op rekenen, dat onze rechtswetenschap hem onder haar goede beoefenaars zal hebben; ik wacht veel van hem'.

8 Maart 1883 werd Van Deventer bevorderd tot lid van den Raad van Justitie te Semarang. Hij had het gevoel van daar afgebeeld te worden, het werk van anderen op zich te zien afgeschoven. In een brief naar Holland volgt weldra de verzuchting: 'Zijn eenmaal de vijf jaren van mijn verband om, zoodat wij zonder financieele schade 's lands dienst kunnen opofferen, dan ben ik vrij man, en bevalt het mij niet langer, dan groet ik de heeren'. Het deed aan zijn plichtsgevoel niet te kort, maar afkeer van het strafrecht met leugenachtige Inlandsche getuigen, de grieven tegen de bevordering bij de rechterlijke macht, de geringe voldoening welke hij verwachtte met na ingespannen arbeid, langs den gewonen weg, eindelijk den hoogsten

rang bij de rechterlijke macht te kunnen bereiken, deden hem alras uitzien naar een middel om den dienst bij het gouvernement vaarwel te zeggen, en over te gaan tot de particuliere rechtspraktijk. Het toeval was hem gunstig. 1 Mei 1885 deed zich de gelegenheid voor om verbonden te worden aan het welbeklante advokatenkantoor van Mr. B.R.W.A. Baron Sloet van Hagensdorp. Het kantoor was opgericht door Mr. Van Rappard, die later, omgekeerd als Mr. Van Deventer, van de particuliere praktijk tot den gouvernementdienst was overgegaan, en daar was opgeklommen tot lid in den Raad van N.-I. Dat kantoor heeft verschillende personen aan zich verbonden gezien, die na daarbij een onafhankelijke geldelijke positie te hebben verworven, in Nederland een staatkundige rol hebben vervuld en opgetreden zijn voor het heil van Indië en van den 'verdrukten' Javaan. Wij noemen het liberale kamerlid, Mr. C.J.F. Mirandolle, die in 1869, na het overlijden van Mr. D. Koorders, in Haarlem gekozen tot zijn dood in Juni 1884 lid gebleven is der Tweede Kamer, en wien meermalen te vergeefs de portefeuille van het Ministerie van Koloniën was aangeboden, het, begaafd met de aan zijn geslacht erfelijke welsprekendheid, roomsch-katholieke kamerlid Mr. H.A. Des Amorie van der Hoeven, lid van de Tweede Kamer van September 1875 tot zijne aanstelling als lid van den Raad van State in Juni 1885, den verdienstelijken Minister van Koloniën in de jaren 1891 tot 1894, Mr. W.K. Baron Van Dedem, en na Van Deventer Mr. Th. B. Pleyte, den tegenwoordigen Minister van Koloniën.

'Zooals moeder onlangs nog opmerkte' (brief uit Semarang, 4 Januari 1885) 'er wordt in deze wereld zeer veel door het geld gedetermineerd, en in het onderhavig

geval moet dit beslissen. De advocatie zal ons, naar wij vertrouwen, in de gelegenheid stellen, na tien jaren van stoeren arbeid als menschen met eenig vermogen voor goed onze tenten aan gene zijde des oceaans op te slaan. In die jaren hopen wij, evenals anderen dat vóór ons gedaan hebben, wel eens snoepreisjes naar Europa te kunnen maken'. De strenge Themis zou hij nu meer nog dan te voren als zijn gebiedster gaan erkennen, evenwel zijn lievelingsdroom, nog eens dichter te zijn, kon hij slechts noode prijs geven. Maar, aldus had hij zich in 1883 tegenover zijn vader geuit: 'Er ligt poëzie, hooge poëzie in het recht: wie weet of de weg die naar Themis voert, niet tevens leidt naar den tempel der Muzen, of zoo men slechts hoog genoeg stijgt: recht en poëzie niet samensmelten tot een hoogere eenheid'.

Geld verdienen echter, hij bekende het, zelf, stond nu op den voorgrond, doch 'het doel waarnaar ik streef is niet het goud *qua talis*, maar de hoogere levensvreugden waartoe dit mijn lieve vrouw en mij toegang moet verschaffen; hoogere levensvreugden, waaronder ik versta in de eerste plaats een terugkeer in het vaderland te midden van allen die ons zoo dierbaar zijn, en voorts een onbezorgd, stil genieten van hetgeen wetenschap en kunst in Europa in al haar overvloed aanbieden'.

In Mei 1888 vertrok hij voor een jaar naar Europa. Het bestuur van de sociëteit te Semarang, in de erkenning van zijn muzikaal oordeel, maakte van de gelegenheid gebruik, hem uit te noodigen, haar behulpzaam te zijn bij de keuring van nieuwe uit Europa verwacht wordende muziekinstrumenten. Dat jaar was voor hem en zijne vrouw een jaar vol kunstgenot. Zij vergastten zich o.a. aan de beroemde Wagner-uitvoe-

ringen te Bayreuth, waarvan hij in het Semarangsch dagblad *De Locomotief* belangwekkende verslagen gaf.

Van 1889 tot 1894 was de tweede periode van Van Deventer's verblijf te Semarang. Aan uitspanning viel schier niet meer te denken; het advocatenkantoor vorderde al zijn tijd, en hij werd belanghebbende bij verschillende nijverheids-ondernemingen. Men herinnert zich uit dien tijd, dat v.D. toch geen oogenblik onbenut liet om zijn geest aan de taal der Muzen te verkwikken. 's Morgens en 's middags gezeten in den tram, die hem van het kantoor naar Djombang voerde aan den voet van den heuvel van Tjandi, waar zijne woning stond die hem het verrukkelijk panorama bood over de in de diepte liggende stad Semarang met daar achter de zee, die Java's noordkust bespoelt, stoorde hij zich niet aan de om hem heen gevoerde praatjes zijner medereizigers, maar kon men hem verdiept vinden bijv. in de 'Idylls' van Tennyson. 's Middags in het schaftuur aan de rijsttafel besprak hij dan het gelezene met zijne collega's op het kantoor, en wees hen op de dichterlijke schoonheden. En eens in de veertien dagen vond hij nog wel een avonduur vrij om met zijne vrienden muziek te maken, aan wie die uren door zijn liefde en begrip voor goede muziek een groot genoegen verschaften. In 1894 verwachtte hij voorgoed te kunnen terugkeeren, om zijn carrière als Indisch advocaat als gesloten te beschouwen, maar, zegt hij: 'met Indië heb ik waarschijnlijk dan nog niet afgerekend. Meer en meer wordt de overtuiging bij mij wakker, dat ik aan de oplossing van sommige vraagstukken van koloniale economie nog wel met eenige vrucht mijn krachten zou kunnen beproeven. Daartoe zijn noodig: studie en controle. Dus eerst eenige jaren arbeids in Europa, en daarna nog

eens een half jaar naar Indië om de verkregen resultaten te toetsen aan de werkelijkheid'.

Al de jaren van noesten arbeid voor het leggen van zijn fortuin hebben hem niet weerhouden, zijne belangstelling te blijven wijden aan al wat in zijne omgeving voorviel, zijne gedachten te doen gaan en te ordenen over de politieke beweging in Nederland, den invloed daarvan op te merken voor de belangen van Indië, de nooden en behoeften van den Inlander gade te slaan. Met Piet Brooshooft, die Van Deventer's buurman te Tjandi was, den vooruitstrevenden redacteur van *De Locomotief*, is zeker veel verhandeld over Indië's toekomst.

Nog eenmaal, 1896, moet Van Deventer voor particuliere zaken naar Indië. 30 April 1897 keert hij terug naar het vaderland. Hij vestigt zich te Amsterdam, heeft Brooshooft brieven toegezegd over tooneel- en muziekkunst voor *De Locomotief*. Over zijne 'Brieven over kunst' handelt uitvoerig het artikel van Dr. De Jong in *De Nieuwe Gids*, hiervoren vermeld in de noot op blz. 109. Vier van die brieven, in 1898 als afzonderlijke brochure bij De Bussy te Amsterdam verschenen, handelen over het Wilhelmuslied. Dat strijdlid uit het verleden vertolkt niet de hedendaagsche gevoelens van ons volk. Bij zijn critiek, ook op de melodie van Valerius, waagt hij een poging om dat lied in woorden en melodie meer een eigenlijk volkslied te doen zijn. In 1898 verhuist hij naar Den Haag, 'die stad der oudgasten', zegt Colenbrander, waar Indië hem zal terugnemen. Het volgende jaar verschijnt dan ook in *De Gids* zijn bekend artikel: *Een Eereschuld*, waarin hij op het geweten van Nederland klopt, om Indië terug te betalen de sommen, welke in vroegere

jaren als *batige sloten* en *bijdragen* ten bate van Nederland besteed zijn. Dat stuk sloeg in. Het bracht hem o.a. in betrekking met Fransen van de Putte, die met hem naar aanleiding daarvan in briefwisseling trad, en verklaarde, in vele opzichten met hem in te stemmen. De belangstelling, die zijn artikel ten deel viel, zijne warme overtuiging dat de voldoening van die eereschuld de reddingsplank zou zijn om Indië uit het moeras te helpen, wierpen hem met terzijdestelling van andere liefhebberijen, zooals hij het uitdrukt, tot over de ooren in de koloniale politiek. Hij had zijn standpunt te verdedigen tegenover de oordeelvellingen in de Pers. Hij had de voldoening dat zijne beschouwingen indruk hadden gemaakt in de Staten-Generaal. *De Eereschuld in het Parlement* is een artikel van zijne hand, dat in *De Gids* van Januari en Februari 1900 verscheen. In de *Indische Gids* van datzelfde jaar verschenen zijne artikelen: *Het Algemeen Handelsblad en de financieele verhouding tusschen Nederland en Indië*, en *Nieuwe beschouwingen over de Indische financiën*. Het laatste is eene bespreking, waartoe Fransen van de Putte hem aanspoorde, van de dissertatie van Van Bevervoorden tot Oldemeule: *Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsch-Indische Financiën*. Hadden zijne beschouwingen niet de uitwerking die hij gehoopt had, ongetwijfeld is het opwerpen van de gedachte dat Nederland tegenover Indië een eereschuld had, niet in ijle lucht verwaaid. Het heeft de Nederlandsche natie sterker haar plicht doen beseffen, het heeft den nieuwen koers, die voor Indië stond ingeslagen te worden, meer bevestigd. De indiening en aanneming van het wetsontwerp Idenburg in 1904, waarbij 40 millioen gulden van de ten laste van Indië gebrachte schuld voor rekening van Nederland werd

overgenomen, kon Van Deventer wel niet bevredigen, was echter niettemin te beschouwen als een succes van zijn ijveren.

De gedachte van de schuld die Nederland met Indië had af te rekenen, zal hem leiden bij wat hij steeds sterker is gaan gevoelen als de roeping van het moederland tegenover zijne koloniën. Dat kwam uit bij de bespreking in *De Gids* van October 1900 van *Drie boeken over Indië: Facts and Fancies about Java* van Augusta De Wit, *Het leven in Ned.-Indië* door Bas Veth en *Java et ses habitans* van J. Challey Bert, gevolgd door zoo menig ander artikel van zijne hand.

Zeker moet het voor den man, die de schoone letteren was blijven liefhebben en vereeren een niet geringe voldoening zijn geweest, toen hem met ingang van 1 Januari 1901 een plaats werd aangeboden in de redactie van Nederland's nog op den eersten rang staand letterkundig maandschrift, *De Gids*. 'Om zijn uitgebreide kennis op velerlei gebied, om zijne bekendheid met de wereldliteratuur, om zijn goeden smaak, sprekende uit alles wat hij zeide en schreef', verklaart de Redactie in het herdenkingswoord na zijn overlijden, was hij 'de aangewezen man om in de redactie van een tijdschrift als *De Gids* zitting te nemen en er een eerste plaats te vervullen'.

De behartiging van de belangen van Indië ten zegen van den Inlander, tot eer van Nederland, was Van Deventer's eenig levensdoel geworden. Daarvan zal hij getuigen in de organen, in de eerste plaats *De Gids*, die voor hem toegankelijk zijn, in *Land en Volk*, het dagblad zijner partij, *de vrijzinnig-democratische*, in het *Sociaal Weekblad*, de *Indische Gids* enz., in de vergaderzalen van de Staten-Generaal, beurtelings in de

Tweede Kamer (1905-1909 en 1913 tot zijn dood) en in de Eerste Kamer (1911-1913), in het Indisch Genootschap, in het Institut Colonial International, in welks jaarlijksche bijeenkomsten, in verschillende steden van Europa, gedurende de jaren 1901 tot 1913 (het jaar 1912, dat voor v.D.'s laatste bezoek aan Indië uitgezonderd), hij zijne stem deed hooren over Nederland's koloniale politiek, op de Internationale opium-conferenties als gedelegeerde van de Nederlandsche regeering. In het boek van Colenbrander en Stokvis vindt men opgegeven of verzameld al wat Van Deventer heeft geschreven en gesproken. Van het vele doen wij in het bijzonder nog opmerken, het op verzoek van den Minister van Koloniën onder zijne leiding samengesteld: *Overzicht van den Economischen Toestand der Inlandsche bevolking van Java en Madura*, waarvan de slotbeschouwingen geheel van zijne hand zijn, verder het *Overzicht van het voorbereidend hooger onderwijs en van het onderwijs aan hoogere vakscholen in Britsch-Indië, alsmede van de voorwaarden tot toelating van Britsch-Indische studenten tot Engelsche universiteiten*, (bijlage I van het verslag van de Commissie van Advies in zake aanpassend middelbaar of voorbereidend hooger onderwijs in Ned.-Indië), *Le Rôle des Parlements en matière coloniale, conférence à l'Institut Solvay*, overigens verwijzend naar genoemd boekwerk, waar wij alleen missen Van Deventer's waarschuwing in *Het Vaderland* van 19 April 1915 tegen de tooneelstukken van Jan Fabricius, die den met Indië onbekenden Nederlander een ganschelijk onzuiver, althans zeer eenzijdig beeld van de Indische maatschappij geven.

Mooie, gedenkwaardige dagen hebben de Heer en Mevrouw Van Deventer beleefd in den zomer van 1910,

toen op de internationale tentoonstelling te Brussel in de afdeeling Oost-Indië, dank zij ook hunne goede zorg op uitnemende wijze ingericht, zij de bezoekers konden ontvangen, en hen inlichten omtrent het vele goede dat in Indië was tot stand gebracht, omtrent den kunstvaardigen handenaarbeid van het tiental Inlandsche mannen en vrouwen, die daar onder het toezicht van den djaksa te Soemedang, Raden Brata di Widjaja werkzaam waren. Den vreemdeling kon het jaloersch maken, hem ons doen benijden; maar bij den Nederlander moest het besef wekken, dat nog veel verzuimd was om die rijke bezittingen tot volle ontwikkeling te brengen, om bij hare ingezetenen den geestelijken aanleg te bevorderen, de natuurlijke krachten tot vrije uiting ten goede te leiden. Men leze daaromtrent v.D.'s opstel in *De Gids: Insulinde te Brussel*.

In 1912 onderbrak hij zijne werkzaamheden in de Eerste Kamer door als het ware gevolg te geven aan het zich bij zijn vertrek uit Indië in 1894 voorgesteld programma, nl. om na eenige jaren arbeids in Europa nog eens naar Indië te gaan om de verkregen resultaten aan de werkelijkheid te toetsen. Den indruk, toen verkregen, heeft hij na zijn terugkeer medegedeeld in de groote rede, in December van 1912 in genoemd staatslichaam gehouden.

De Heer Colenbrander deelt mede, dat Van Deventer aangewezen was om den Gouverneur-Generaal Idenburg in de landvoogdij over N.-I. te vervangen. Waartoe hij in dat geval zou hebben geijverd, wij kunnen het weten uit zijne geschriften, maar is ten slotte, als ware het een regeeringsprogramma, neêrgelegd in de nota, waarvan een exemplaar den Minister aangeboden was, en welke na zijn dood in het Gidsnummer van

December onder den titel: *Indië na den oorlog* openbaar is gemaakt.

Geen instelling, geen vereeniging in Nederland, waar Indische kennis of kunst of maatschappelijke belangen voor Indië behandeld werden, die niet Van Deventer onder zijne werkzame leden telde: Voor de in 1901 opgerichte vereeniging: *Moederland en Koloniën* heeft hij het koloniaal programma ontworpen. De opvoeding, het onderwijs van den Inlander was wel het hoofdonderwerp, dat zijne gedachten bezig hield. Hij was besturend lid van de studiecommissie der vereeniging *Oost en West* en van het Max Havelaarfonds, dat bij de 50-jarige herdenking van de verschijning van Multatuli's geruchtmakend boek tot stand gekomen is. Aan zijn initiatief is te danken de stichting voor voortgezet onderwijs in Nederland van begaafde Inlandsche jongelieden, aan welke stichting de naam zijner woonplaats te Semarang verbonden werd. De Tjandi-stichting is de verwezenlijking van een denkbeeld, o.a. besproken in zijn opstel *Hooger onderwijs voor Nederlandsch-Indië*. Door zijne krachtvolle medewerking zag Mr. Abendanon, de uitgever van de brieven van Raden Adjeng Kartini, de dochter van Japara's regent, het Kartini-fonds ontstaan, en de oprichting van Kartini-scholen bevorderd. Ter eere zijner nagedachtenis is men bezig met de vorming van een Mr. C. Th. Van Deventer-stichting, welke ten doel heeft, de bevordering van het voortgezet onderwijs voor Inlandsche meisjes in Nederlandsch-Indië, zooals Van Deventer zich dat gedacht heeft bij de bespreking van het boek *Door Duisternis tot Licht* in zijn Gidsartikel van Augustus 1911: *Kartini*¹.

1 Onder het afdrukken komt het bericht van de totstandkoming dier stichting en het voornemen om te Semarang de eerste *Van Deventer-school* te vestigen.

Niet alleen door zijn streven ter bevordering en verheffing van het Inlandsch onderwijs heeft Van Deventer goed en edel werk verricht, maar dankbaar zal menig Inlandsche jonge man blijven gedenken de vriendelijkheid, de hulpvaardigheid, de tegemoetkoming, die hij tijdens zijn verblijf hier te lande uit den huize Van Deventer mocht ondervinden.

Het onverwacht overlijden van Van Deventer op 27 September 1915, na een kortstondige ziekte op 58-jarigen leeftijd was een treffend verlies voor het Vaderland en zijne Koloniën, voor zoo menige vereeniging, door hem gesteund, ook voor de velen, aan wie hij in stilte weldeed met raad en met daad. Een groote schare volgde met oprechte droefheid zijn stoffelijk overschot op 1 October naar de verbrandingsplaats te Westerveld. Zijn asch blijft bewaard, onder een koepel in Hindoe-vorm, op de begraafplaats Eik en Duinen (oud) te 's-Gravenhage. Het bestuur der groep Nederlandsch-Indië van het Algemeen Nederlandsch Verbond heeft het plan opgeworpen, tot de verwezenlijking waarvan van Inlandsche zijde mede ruim bijgedragen is, om zijn beeld te vereeuwigen in een gedenkteeken, dat volgens voorloopige beschikking geplaatst zal worden in het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. De uitvoering, een borstbeeld in brons, is opgedragen aan onzen beeldhouwer, Chr. Van Wijk.

26 Mei 1917 is in een algemeene vergadering van het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage, bij monde van den met verlof hier te lande vertoevenden Inlandschen arts W.K. Tehupeiory¹, uit naam van het Ambonsch

1 Broeder van den door Van Deventer in *Neerlandia* van Januari 1909 herdachten hier te lande tijdens zijne studie door een gasverstikking ongelukkig omgekomenen arts J.E. Tehupeiory.

Studiefonds, de vereeniging Boedi Oetomo en de vereeniging van Inlandsche geneeskundigen, aan het Genootschap aangeboden een bronzen 'plaquette' met de beeltenis van Van Deventer, het onderschrift dragend: *De vriend van Indië*.

Overziet men het leven van Van Deventer in vogelvlucht dan kan het een sprookjesleven gelijken. Dan zien wij in een vlijtig, rijk begaafd, echter niet bemiddeld gezin een knaapje geboren worden, dat in moeder's armen - volgens de verklaring zijner tante Anne Busken Huet - doet denken aan Amor bij Venus, of beter als het heilige kind in de armen der Moedermaagd. Een kring van goede geesten omringt zijn wieg, die hem edele en rijke gaven toebedeelen. Maar een afgezant uit het rijk van Plutus mengt zich daartusschen, lonkt hem toe, zal trachten, hem van het ideëele tot het materieele te voeren. Die afgezant toont groote macht te hebben over de toekomst van den jongen man, doch de goede geesten verlaten hem niet. Zij doen hem nog in den opgang van zijn levenspad een jonge vrouw ontmoeten, die hem op zijn verderen weg begeleiden zal, die hem trouw blijft vergezellen en na zijn verscheiden zijn weldadig werk zal vervolgen. Al wat hij onderneemt, zal hem gelukken. Wat door dien afgezant wordt bewerkt, zullen de goede geesten ten beste leiden. De stoffelijke voordeelen, zoo vaak in overmoed misbruikt en daardoor den bezitters ten vloek, zullen voor hem een zegen zijn, zijn welvaart zal hem door niemand misgund worden. Die stoffelijke voordeelen zullen hem in staat stellen, heil te brengen over de maatschappij, de weldoener te zijn van velen die anders naakt en verlaten zouden zijn gebleven. En als einde-

lijk hem de kroon zal worden gereikt, die hem heerschappij zal geven over veel en over velen, dan weder komen de goede geesten hem door een vroegtijdigen dood verlossen van de teleurstelling, welke het lot zou zijn van een hervormer die, met goeden wil bezield, de Hercules-natuur mist om den duizendhoofdigen draak te verpletteren, om tegenover de miskenning van de goede bedoelingen, tegenover 's werelds ondank en vijandschap krachtadig stand te houden.

Thans is hij heengegaan, algemeen betreurd, en blijft de herinnering bewaard 'aan den man die Indië lief had, Nederland vermaand, beiden gediend heeft als sinds jaren nauwelijks een ander'¹, terwijl de voortzetting zijner goede werken is aanvaard door de in rouw achtergebleven 'steun en helpster van Indië's vriend'¹.

C.R. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

Rijswijk (Z.-H.), Mei 1917.

1 Woorden van H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis.

1 Woorden van H.T. Colenbrander en J.E. Stokvis.

Levensbericht van George Frans Haspels. 1864-1916.

Niet zoozeer in wat hij tot stand heeft gebracht dan in wie hij geweest is ligt de waarde van Haspels. Hij behoorde tot die naturen die de Muze van Musset vergelijkt met den pelikaan 'pour toute nourriture il apportait son coeur'. Bij echte menschen vraagt men niet zoozeer naar hun denkbeelden, hun beginsels, hun resultaten, maar naar hun persoonlijkheid, hun hart; het is door den inhoud van hun eigen persoon, hun dieper leven dat zij vat hebben op de menschen, hun tot zegen worden. Men zoekt dan in hun geschriften niet zoozeer 'des livres d'écriture' maar 'des livres de paroles'¹. Bij een dergelijke beschouwing onzer dooden spreekt de vriendschap mede haar woord, niet om op te hemelen of te vergoelijken, maar om te verstaan en mede te gevoelen. Hoeveel van een mensch ontgaat den anderen; zij blijven er vreemd aan. Dit echter hebben wij voor bij tijdgenooten: al missen wij te hunnen aanzien het perspectief dat de afstand geeft, de indrukken van hun geestelijk leven

1 Zie Paul Bourget, Essais de psychologie contemporaine.

spreken meer onmiddellijk, meer persoonlijk tot ons dan van hen uit vroeger tijden.

Bij het beschrijven nu van Haspels hebben wij ook een dubbel voordeel: Hij heeft de levenssappen ingezogen van kring en omgeving waaruit hij gesproten is. En hij heeft toch zeer sterk eigen persoonlijk leven gehad. Ik meen dat deze twee zijden bij heen in grooter harmonie, in gelukkiger evenwicht zijn geweest dan bij zeer velen. Hij heeft zich niet smartelijk behoeven los te scheuren van traditie, gewoonte; hij heeft niet de tyrannie van een clan of bent als hindernis gevoeld of geworsteld tegen een sterken stroom in; hij is gebleven en kon blijven een conservatieve natuur en toch een eigen karakter. Het 'word wie gij zijt' dat men kan toepassen op diepen, persoonlijken aanleg, geldt ook wel van het geestelijk erfgoed waarmede men opgroeit. Dat wil niet zeggen dat men exemplaar van een soort wordt, niets anders uitdrukt dan wat van zelf uit den familiebodem groeit, alleen dat men niet vooral *tegenover*, maar *met* toeëigenen en verwerken van, allerlei invloeden zich heeft gevormd.

Bij Haspels schijnt er een bezwaar te liggen, althans in velen schatting, dat hij zich in tweeerlei richting, vreemd aan elkaar, heeft bewogen: kerkelijk en litterair. Ja: er is een zeer bekende Hollandsche typische figuur van den predikant-auteur of dichter: ter Haar, de Génestet, Beets, Hasebroek en vele anderen; maar tot deze type van 't verleden heeft Haspels niet behoord. Toch vertoont hij beide zijden, wat men hem vaak verwijt, soms verontschuldigt. Nu ja, de predikant Haspels schreef ook romans. Nu ja, deze litterator was ook dominé. Men hield hem van beide zijden niet geheel voor vol. En dit verwarde vaak het oordeel. Een dubbele positie

is in valer oog half. Zoo was hij meer dan terloops in aanraking met de beweging der 80ers, toch handhaafde hij er tegenover zijn vrije kritiek¹. Hier spreekt b.v. ook dat hij lid was onzer Maatschappij van Letterkunde, waarin volgens een soms gehoord spotwoord de eigenlijk letterkundigen ontbreken.

Welnu, Haspels' dubbele positie maakte het hem geestelijk zwaar; ik denk daarbij niet aan het oppervlakkig oordeel over hem, maar aan de dubbele eischen. Hij gevoelde dat de litteratuur, de kunst eischen stelde, die andere waren dan die van nuttigheid, braafheid, waarheid, maar besepte ook dat echte kunst, niet gekneld in vreemde boeien, toch de geestelijke eenheid van den mensch niet mag verbreken. En hiermede worstelde hij. Maar het was een geliefkoosd zeggen van hem 'zwaar maar mooi', ja, dat 'maar' wilde hij niet als tegenstelling, want hij vond dat eigenlijk alleen wat moeite kost der moeite waard was. Hij wilde dus ook als kunstenaar getrouw zijn en ernstig, niet zich eenvoudig een pluimpje op zijn hoed steken. Maar hij wilde geenszins een der plichten van zijn ambt als evangeliedienaar verzuimen. Dit nu zonder ontrouw, zonder halfheid te vereenigen lag voor hem niet boven op, gelijk geheel zijn leven niet op de oppervlakte lag. Hij bereikte 'hooger eenheid' niet door een goedkoope frase, maar in de diepte van eigen geest wilde hij wat wezenlijke waarde had ziften en veroveren.

George Frans Haspels is 7 April 1864 te Nijmegen geboren. Kan een kind, volgens een nieuwerwetsche bewering, niet omzichtig genoeg zijn in de keus zijner

1 Men zie hierover zijn kleine bijdrage over *Neue Niederländische Litteratur in Religion und Geisteskultur I*.

ouders: het gezin waar hij uit voortkwam, was een gelukkige bodem voor een vruchtbare ontwikkeling. De familie Haspels behoorde tot de niet groote kern der degelijke Protestantsche burgerij van het Nijmegen dier dagen. Zijn vader was aannemer, een der eersten die in het midden der eeuw begonnen te bouwen te Nijmegen, de ondernemersgeest, ook levend in verscheidenen zijner zoons, heeft tot uitbreiding en bloei der stad geleid. Zijn moeder, Catharina Maria Callenbach, was een dochter van den uit den Réveiltijd bekenden Nijkerkschen predikant. In het huis aan de Molenstraat groeiden 6 zonen en 2 dochters op, die allen de traditie der familie in eervol en nuttig werk handhaven. De ouders brachten dit gezin met God en met eere groot, in een geest van werkzaamheid en vroomheid, waarvan de ernstige, milde, ook vroolijke toon hen die er verkeerden trof, ook de vrienden van George die er kwamen getuigen daar van. Deze vroomheid bleef gehecht aan de kerk, maar niet slechts het kerkgaan en deelnemen aan het kerkelijk leven, ook werkdadige vroomheid werd geoefend, b.v. in bijdragen die aan armen en christelijke belangen niet karig werden toegemeten, schoon soms uit middelen die bekrompen waren. De kinderen werden niet benepen opgevoed, zij zien op een gelukkige jeugd terug. Naast den degelijken vader heeft vooral niet minder de innige vroomheid der moeder blijvenden indruk bij de haren achtergelaten, die gevoeld en erkend hebben hoeveel bewarende en zegenende kracht van het gebed dier moeder is uitgegaan.

De kring waartoe de familie Haspels behoorde was die van den Réveil, waarvan te Nijmegen de Waalsche kerk het middelpunt was, eerst onder den predikant Zubli, later onder de geestelijke leiding van ds. Stoop.

Tusschen de aristokratische en de burgerlijke gezinnen van dien kring, vormde de kweekschool op den Klokkenberg, de stichting van Van der Bruggen den band. Op de leerschool daarna verbonden genoot ook George zijn eerste onderwijs. Hij heeft nog onlangs de herinnering aan die verre jaren opgehaald, toen hij begon 'in de nulde klas', en de paedagogische tact van den directeur Gerritsen hem boven de moeilijkheid en de verlegenheid heen had geholpen, die hem plaagde doordat hij enkele letters niet kon uitspreken. Toen, gelijk ook bij de leiding van den heer Nijland, had hij voor 't eerst ondervonden dat 'vertrouwen voedt op', dat aanmoediging meer uitwerkt dan tucht. Begon hij reeds bij dit eerste onderwijs niet uit te blinken, evenmin op de volgende trappen van zijn leertijd was dit het geval. Des te belangrijker is het daartegenover op te merken hoe levend en echt de indrukken waren die zich in zijn geheugen vast bleven prenten. Uit enkele trekken, die hij later verteld heeft, bespeuren wij hoe wakker zijn geest reeds in de jeugd opmerkte; moge dan de knaap niet vlug zijn geweest, hij was allermint traag of suf. Hem staan de *leçons des choses* na jaren nog helder voor den geest. Het spelen der Nijmeegsche jongens in de woestenij bij het slechten der wallen, ook buiten de Molenpoort, 'de werken' heeft hij aanschouwelijk beschreven¹. In het laatste stuk dat van zijne hand is verschenen, vinden wij een kostelijk *instantané*, dat hier, waar voor lange citaten geen plaats is, als proeve van zijn manier sta². 'Ik ben dan nog een wazig jongetje, en zie een grooten pastoor stil en

1 Zie de roman *Herrijzenis*.

2 *Hooger Katholicisme in Onze Eeuw*, Juni 1916.

met een vreemden glimlach gaan over de straten mijner overwegend roomsche vaderstad. Alles aan dien pastoor is belangrijk. Hij weet wat wandelen is, hij heeft nooit haast. Zijn tabbard en steekje zijn vaal en kaal, maar hij heeft er geen last van. In tevreden ootmoed ziet hij met een rustigen glimlach rond, doch groet niemand op den weg en weinigen groeten hem. Aan een touwtje heeft hij een zwart hondje, heel onnoodig, want het hondje wil nooit weg en keft niemand aan. Hij rookt altijd een sigaar die in een zwart beenen pijpje steekt. Dit is vreemd, want volgens mij rooken pastoors nooit op straat, en doen ze het al, dan zeker niet uit een zwart beenen pijpje. Evenmin als ze ooit gaan wandelen met een zwart hondje aan een onnoodig touwtje. Maar het vreemdste is dat die stille pastoor, voor wien niemand bijna de pet afneemt, zoo altijd glimlacht en zoo tevreden rondwandelt met zijn hondje'. Van hem vertelt het volk: 'Ken-de-ge den pastoor van de Begynegas nie? Nou dan ken-de-ge toch ook nog nie't veul! 't Is de broafste pastoor uit de heele stad! En goed veur n'arm mins, nou! Waarum hij dan nie' meer de mis bedient? Da's nog al glad: Kapsie gehad met z'n superieure Wéten doe-k-t ook nie', maar ik denk: tè geleerd. Want zie-de-ge tè geleerd da's nog erger as tè dom. Begripte-gij da' nie? Nou, begriep het dan maar nie'; maar 't is zoo: gien grooter uulskukens als die tè geleerd bint, al zien ze nog zoo broaf!' Men ziet reeds hoe de beelden uit zijn jeugd Haspels steeds voor oogen bleven.

Zijn herinneringen van het op de school volgende gymnasium zijn gemengd van aard. Hij had moeite met zijn werk en zat soms tot laat in den avond te tobben. Hij kwam er wel, maar opgewekt ging het niet, hij

tilde zwaar aan de taak. Maar in huis heerschte een gezonde geest, en onder de jongens op school was de joviale makker gezien. Bij gelegenheden zei de rector wel: 'ik beschouw het jongetje Haspels als den belhamel', en scholarchen zullen hem soms lastig gevonden hebben, maar nooit geniepig.

Zoo kwam hij in 1883 aan de Hoogeschool en werd theologisch student te Utrecht. Daar vond hij overvloedig stof voor zijn vorming, evenwel ruim zooveel in zijn omgang dan in zijn studie. Aanvankelijk stond zijn jaarclub, meest juristen, op den voorgrond. Onder hen stond 'George de theologant' zeer in aanzien: een der toenmalige vrienden, mr. J.J. Tilanus, die na zijn overlijden aan Haspels een hartelijk stukje in *Eigen Haard* wijdde, roemt zijn 'openhartigheid, trouwhartigheid, bescheidenheid'. Theologische vrienden zeggen dat het leven in die club 'één jool' was. Zeker is nogal eens 'een week als fuifweek' beschouwd. Maar men denke er geen kwaad van. De herinneringen van Haspels aan deze periode van zijn studentenleven zijn niet bitter, er klinkt geen snerpand berouw in. Ook is de joviale band met die oude vrienden bestendiger gebleven dan met 'fuifvriendschap' veelal het geval pleegt te zijn. Tot aan 't eind toe is de jaarlijksche reunie der club gehouden, Haspels ontbrak er niet, de vrienden deelden in elkaars lief en leed, en de predikant bleef er geacht en geëerd. Doch tot gemeenschap van studie is het in dit clubje niet gekomen. Ook niet van litterair streven. Aan de beweging van 80 zijn zij als student vreemd gebleven; in de eerste jaren was de golfslag er van nog niet te Utrecht waargenomen. Op disputen was men nog aan ten Kate en de Bull toe, geheel als uitzondering was een dood enkele, gelijk J.D. Bierens de Haan, meer

aan de *Nieuwe Gids* verwant. Bij Haspels had nog geen litterair talent of belangstelling in deze richting zich vertoond; toevallig was hij, om toch ook en theoloog te hebben, in de redactie van den *Studenten-Almanak*. Bij hem bleek nog niets van boeken die een evenement in zijn leven waren geworden.

Naast zijn jaarclub had hij zijn theologischen kring uit het gezelschap Secor-Dabar. Stellig heeft hij aan dat gezelschap voor zijn vorming vrij wat te danken gehad, volgens de in dien kring heerschende gewoonte dat de ouderen de jongeren wat aan het werk hielden en voorthielpen. Zoo kwam Haspels met de beste der theologanten dier dagen in vruchtbaar verkeer, tal van brieven gedeeltelijk reeds uit de studentenjaren, gaven mij daarop een blik. Onder hen was Gerretsen dien hij reeds uit Nijmegen kende, Talma, G.J.A. Jonker, C.L. Voorhoeve. Met niemand brak de vriendschap af, met verscheidenen. is hij jaren in levendige briefwisseling gebleven. Deze jonge mannen hebben grooten invloed op elkaar gehad, bij toeneming in den voortgang der jaren. Dat als student questies van wereldbeschouwing of kritiek den jongen theoloog hoofdbreken kostten bespeuren wij niet. Hij vermaakte zich met de anecdotische zijde. Van de professoren had alleen Valeton vat op hem, deze zeer sterk, en voor zijn geestelijke vorming van groote beteekenis. Valeton was hem niet zoozeer O. T^{icus} als geestelijke mentor. Daarbij bleef de invloed van en de omgang met het ouderlijk huis levend; de gebeden zijner moeder lieten hem niet los.

Aan het einde van zijn, 5-jarigen academietijd had hij slechts een minimum van theologische kennis opgedaan, zoodat sommigen zich verbaasden dat hij er nog gekomen was. Groote verwachtingen kon men wel niet op

hem bouwen. Maar hij had met zijn teer, een zijner vrienden spreekt van zijn schier vrouwelijk, gemoed ervaringen opgedaan, vooral zich een schat van vrienden verworven voor 't leven, veel meer dan men gewoonlijk bezit. Hij had van de wereld vrij wat gezien, met reinen afkeer zich afwendend van het gemeene, met echt gevoel zijn orgaan voor het leven verfijnd. Hierin ligt veel meer dan wat ik in verscheidene brieven over hem las dat veelzijdige omgang hem allerlei levenswijsheid had verschaft; uit zijn academiëtijd had hij vooral gered het onbedorven gezonde orgaan voor het echte leven, niet door cynische theorie of praktijk verstompt, niet door valsche sentimentaliteit verzwakt, niet verminkt, al moest het nog door den levensstrijd bevestigd en gesterkt worden. Alleen dreigde het gevaar, waar hij ten slotte aan is bezweken, dat te groote bewegelijkheid van gevoel, te sterke vatbaarheid voor geestelijk leven, trotseeren van de gevaren, die dit medebrenge, vroegtijdig zijn krachten zou slopen.

Wat hij bovenal uit zijn academiëtijd medebracht, dat was de besliste keuze om predikant te worden. Nog niet veelzijdig beproefd maar toch in wezen bezat Haspels toen hij in 't geestelijk ambt kwam de twee hoofdvereischen, meer echt dan, helaas! bij de meesten het geval is. Hij gevoelde zich kind van God, vertrouwd op den Heer die hem verder zou leiden. En hij stelde belang in de ziel van den mensch. Toen een man van gezag in zijn proefpreek christelijken inhoud had gemist, was hij daarover zeer bedroefd; hij zette er zich toch niet verbitterd tegen in, hij onderzocht zichzelf, en meende dat van een menschelijk gezag, zij het van een professor, een hooger beroep was op God die getuigenis geeft in het hart; hij gevoelde zich veilig onder de leiding van

dien God die zijn werk niet loslaat. En ouders en vrienden waren dankbaar voor den indruk dien de jonge prediker op hen gemaakt had.

Op 12 Augustus 1888 betrok hij de pastorie van Colmschate, waar hij 8 jaren heeft vertoefd, jaren in meer dan één opzicht beslissend voor zijn leven. Wanneer ik zijn voorrecht roem dat zijn weg hem juist daar had gebracht, denk ik niet het eerst aan het landelijk natuurschoon waar hij trouwens zeer gevoelig voor was en van genoot, maar heb ik het oog op den aard der gemeente van een 400 zielen niet bedorven door partijstrijd of door doode orthodoxie. Het oosten des lands was toen, en is nog voor een deel, voor de ziel van een predikant niet zoo moordend als het doodgepreekte Sticht van Utrecht of de loodzware hooge Veluwe. Zeker, men heeft er tegen lauwheid en onverschilligheid te kampen, ook tegen gevaren en zonden die aan een boersche gemeente eigen zijn. Onder de naar 't moderne eenigszins overhellende bevolking die toch niet los wars van de kerk, waren er velen die het nu niet tot een gewoonte wilden maken alle week ter kerke te gaan, maar hij vond er bij velen toch vatbaarheid en zijn gulle, natuurlijke omgang wist hem den toegang tot de harten te openen. Hij gaf zich aan zijn gemeente, werd herder voor zijn schapen, opvoeder der jeugd, trok ook wel van elders hoorders en leerlingen. Hij had geen deftig kleed aangetrokken, was niet rijp en wijs, gelijk, ach arm! zoo menig 23- of 24-jarige weleerwaarde de pastorie betreft, hij maakte geen 'zuivere toestanden' de menschen ziftende: schapen rechts, bokken links. Hij had oog voor de behoeften en sprak en handelde daarnaar. Hij was niet zelfvoldaan, tevreden met wie hij zelf was of wat hij deed; nog in volgende gemeenten klaagde hij wel

's Maandags dat zijn preek Zondag mislukt was. Van den kerkelijken zuurdeesem der Farizeërs en Sadduceërs had hij een natuurlijken afkeer. Juist omdat hij geen kerkuil was won hij de menschen. Velen vonden den jongen dominé rijkelijk 'zwaar', want het evangelie dat hij bracht was niet naar den mensch. Toch bracht hij het niet in doode dogmatische vormen maar in levenden omgang, en vond zoo weerklank ook bij hen die het niet altijd weten wilden. Daarbij hechtte hij zelf zich aan de gemeente, waar hij 8 jaar bleef, niet gedwongen, want verscheidene beroepen gaven hem overvloedig gelegenheid Colmschate te verlaten.

Dat er aan de toerusting tot zijn werk wat kennis betreft veel ontbrak, kan ons na wat wij van zijn studententijd zagen niet verbazen. Het gevoel daarvan heeft hem in de pastorie tot de studie gebracht. Zoodra hij zich in 't eerste jaar aan het buitenleven en den omgang met zijn boertjes wat gewend had, heeft hij de boeken ter hand genomen. Wel wist hij dat het beste voor prediking en werk van de geestelijke vorming te wachten was die bijbel en gebed schenken, maar het woord van Gunning 'wie niet studeert is niet bekeerd' vond ook bij hem weerklank, studeerkamer en binnenkamer scheidde hij niet. Zoo werd zijn studie vruchtbaar. Hij wist dat hij nooit dogmaticus zou worden, systematische waarheid achtte hij veelal een dood ding, hij zag de waarheid als wordende, groeiende in personen, kon haar niet losmaken van de dragers. Hij minachtte daarom dogmatiek niet; zij moet vooral tegenwoordig de balans opmaken voor deze ongeveer afgesloten periode waarin iets nieuws zich voorbereidt. Hij ziet en eert dit werk zooals Gunning het doet, hij verwacht vruchtbaren arbeid op dit terrein van zijn vriend Gerretsen; zelf

neemt hij ervan wat hij gebruiken kan. Het apologetische werk acht hij veelal onbelangrijk kluiven op de restantjes van den strijd 'tegen de modernen'. Maar de prediker luistere in de dogmatiek naar 'het lied der aanbidding' (Gunning) dat daarin sluimert. Dan vindt hij voedsel bij Augustinus, vooral bij Luther, dien Haspels ver boven Calvijn verkiest, al gebruikt hij gaarne de eerlijke commentaren van den scolasticus van Genève. Voor scolastiek had hij overigens geen orgaan. Hij was van nature ethisch theoloog, zonder dat etiket opzichtig te vertoonen, Valeton had hem gevormd, Vinet, la Saussaye Sr., Gunning. Hij predikte uit en voor het leven, het innerlijk leven, niet over questies, noch theologische, noch sociale. Het goedkoope verwijt van individualisme of 'bodemloos subjectivisme' trof hem niet, want hij gevoelde kerkelijk, zijn leven was op de gemeenschap gericht, en ook het verleden der kerk werkte in hem als levende kracht en zegen.

Zoo werd zijn geestelijk bezit in die jaren bevestigd mede door het voedsel van omvangrijke lectuur. Deze studie was evenwel niet uitsluitend theologisch. Hij las veel litteratuur, niet systematisch, eenigszins wild, toch omvangrijk en vruchtbaar. Ook daardoor vruchtbaar wijl hij niet oppervlakkig las, maar zich van zijn indrukken en oordeel rekenschap gaf; ook door uitvoerig recensies van het gelezene op te schrijven. Veel schriften heeft hij daar te Colmschate volgeschreven, waaruit de later blijkende omvang zijner kennis en de vastheid van zijn oordeel verklaard wordt. Ook begunstigten hem verschillende omstandigheden die zijn kennis verrijkten. De leeskamer en bibliotheek te Deventer, waar hij eens per week heenging, waarlijk niet om kerkelijke journalistiek te lezen, hield hem op de hoogte van allerlei,

terwijl hij tijdens de verbouwing zijner pastorie 1/2 jaar in de stad woonde. Ook de correspondentie en omgang met Bierens de Haan die te Ootmarsum stond gaf hem veel. In deze jaren maakte hij ook nader kennis met de *Nieuwe Gids* die hem wel niet geheel won, maar toch grooten invloed op hem oefende. Tal van producten dier richting - ik noem geen titels - stonden hem tegen, hij gevoelde er in ongezonden Franschen invloed van de Maupassant e.a. die hij zoowel aesthetisch onzuiver als zedelijk verderfelijk achtte. Maar wat hem aantrok was de meer gespierde taal, de terugkeer tot onze klassieken uit de gouden eeuw, de bevruchting door mystieke motieven uit de Middeleeuwen. De 80ers hadden hem tot de Middeneeuwen gebracht zoo uitte hij soms. Ook het meer onmiddellijke, de visie trok hem daarbij aan; vindt ook niet de christen in het 'zaligende zien' de ware aanraking met het leven?

Het heeft mij getroffen hoe gezond zijn oordeel is over allerlei boeken, oude en nieuwe, die in zijn correspondentie met zijn vrienden voorkomen. Hij las van de klassieke litteratuur, vooral Grieksche tragici. Ook nieuweren vooral Göthe, Maeterlinck; Aurora Leigh roemt hij als 'een wonderfijn boek', het thema van de aesthetische en ethische (daar sociale) zijde moest hem wel treffen. Hij las juist wat echt voedsel gaf, de schrijvers die den geest krachtig aanpakken. 'Carlyle groetend is mij Kierkegaard tegengekomen' schreef hij eens; beiden konden heen niet koud laten. Vooral Kierkegaard niet, dien hij van zijn vriend G.J.A. Jonker had ontvangen, en van wien hij zegt 'hij heeft mijn geloofsgang verdiept'. Toch is hij bereid straks misschien ook Kierkegaard te 'groeten'; tot diens gemeente te behooren is althans niet zijn plan, want K. is 'maar één partij,

een zware bas in het Psalmkoor van Christus' gemeente op aarde. Straks verlaat ik hem misschien weer, dankbaar en verrijkt'. Maar de onechte, toch in christelijke kringen geliefde, litteratuur, de Marie Corelli's, de Blicher Clausen's, vervulde hem met onverholten minachting.

Wij kunnen zijn werk niet afscheiden van de invloeden die hem vormden. Daarbij bekleeden de vrienden een groote plaats. Hij zeide zelf 'ik heb zooveel behoefte om mij mee te deelen', en daaraan beantwoordde de zegen om echt levensbezit terug te ontvangen. Hij is in dezen bijzonder rijk geweest. Wij zagen reeds hoe zijn onderlijk huis, de Klokkenberg, Valeton op hem hadden gewerkt. Zoo deden het ook zijn vrienden, wier invloed het leven door duurde. De correspondentie waarin verscheidenen mij een blik gunden treft mij als bijzonder natuurlijk. Er is geen plechtige toon in, de losse toon van medestudenten blijft met menige grap er tusschen, zij hebben geen behoefte elkander 'broeders' te noemen, gelijk in een vorige periode vaak Beets en Hasebroek deden. Toch zijn deze kinderen van een nieuweren tijd niet minder ernstig. Zij vertrouwen elkaar, durven te spreken tot elkaar over hun innerlijk leven, en dit is echt, zonder een rol te spelen. Onder geestelijke heeren is ook wel de omgang niet vreemd die een mijner vrienden aanduidde als 'van jas tot jas'. Hier is het niet zoo; deze vrienden spreken over eigen geestelijk leven omdat zij een gevoel hebben elkaar te kunnen helpen door leiding, raad, sympathie, gebed. Deze gelijken zijn tot op zekere hoogte elkanders biechtvaders; zij brengen ook in praktijk 'elkaar uitnemender te achten dan zichzelf'. Stellig zijn er hier klippen die met gevaren dreigen: elkaar op te hemelen, of ook wel kleinmoedig te wroeten in eigen boezem. Zoo acht Haspels zichzelf vaak ver

beneden anderen, ja noemt zich een 'stumper'. Toch is bij dit alles geen aanstellerij, het gevoel is echt, het gevoel van eigen aarzeling, tekortkoming, ja schuld, en als men dit zonder vertoon elkaar durft belijden dan loopt dit uit op de vraag: bid voor mij, en dan wordt het overwonnen door dank aan God, die ook een versterkende bemoedigende vriendschap wekt en vruchtbaar maakt, waarbij men weet het ten slotte niet van elkaar te verwachten maar van Gods hulp.

Ook studie en niet minder werk in de gemeente hebben een ruime plaats in deze correspondentie, steeds in verband met den persoonlijken innerlijken groei, en daardoor niet ontaardend in anecdoten of achterklap. Doorgaande heerscht een sterk gevoel van roeping en verantwoordelijkheid. De stemming die men ontmoet in de treffende *prière du pasteur fidèle* in Vinet's *théologie pastorale* drukt wel den geest uit die hier spreekt.

Weldadig doet het aan zoo weinig van kerkelijke twisten of partijschappen te vernemen. De schrijvers staan tegenover God, de zielen der menschen, zichzelf, niet tegenover questies, brochures, kerkelijke leuzen, versleten richtingen, anonyme waarheden. Dat er zooveel krankheid is in de vaderlandsche kerk welke Haspels liefheeft, verhoogt het gevoel van roeping, wekt nooit eigengerechtigheid. Een sprekende trek is dat Haspels nooit polemiseert. Ja, hij heeft zijn sym- en antipathiën, hij beschrijft soms ironisch richtingen en personen, hij is geenszins 'volontiers bénisseur', maar hij rafelt het antipathische niet uit, hij verwijlt liever bij wat naar boven wijst. Zijn antipathiën treden vanzelf wel naar voren. De geestelooze *clichés* der 'gewone' orthodoxie stonden hem tegen, met de 'getrouwheid' die vooral bestond in felheid tegen de moderneren of tegen Nieuwe

Gezangen nam hij een loopje, hij vermaakte zich over een collega die het dierbaar vond niet te spreken over de liefde van Christus maar over 'de liefde Christi' dat 'inniger' klonk. Ook van christelijke politiek had hij een afkeer, het was de voorname reden waarom hij een beroep naar Vlissingen afwees om met zijn vriend Talma niet in botsing te komen wiens politieke en sociale actie hij afkeurde. Zijn sterke neiging tot mystiek verhinderde hem niet uit te varen tegen wat hij ongezond roomsche mystiek achtte in Hello paroles de Dieu. Dit alles kwam wel eens tot uiting, hij stond er niet opzettelijk bij stil, hij bleef eenvoudig pal staan tegenover wat hij als ziekelijk gevoelde, waartegen hij zoo noodig anderen waarschuwde. Hij was geen anti-man. De zekere hooghartigheid waarvan deze houding den schijn wekte en hij soms het verwijt niet ontging, werd weerlegd door de echte nederigheid van zijn omgang.

Tusschen de innige gemeenschap met zijn vrienden en zijn geestelijke zelfstandigheid was geen botsing. Hij had geen clubgeest die hem deed overnemen wat bij anderen gold. Van Valeton deelde hij evenmin de onbepaalde bewondering voor Tolstoi, dien hij als profeet voor Rusland meer dan voor ons beschouwde, als van Jonker die voor Kierkegaard. 't Meest volgde hij Vinet, maar toch ook was zijn leus 'non me cuiquam mancipavi'.

Haspels behoorde, evenals zijne vrienden, tot hen wier vroomheid den doop van den Réveil heeft ondergaan, dus van methodistischen huize. En dat in weerwil van de reactie er tegen, die trouwens bij het tweede geslacht zich sterk vertoont, Het ietwat enge, de clubgeest die de beweging kenmerkt, het uiterlijk worden waar de politieke munt uit geslagen is, de onzuivere scheiding tusschen wereld en geloovigen, waarbij tot de wereld

veel gerekend wordt wat waarheidszin niet kan verwerpen, en de geloovigen in zelfvoldane kringetjes zich afzonderen en veel veroordeelen wat zij niet begrijpen: tegen dit alles kwamen zij op. Haspels vraakt ook telkens het onpaedagogische van het methodisme; hij wilde niet dat opdringen van de waarheid dat methodisten zoo vaak doen. Ook de meetings waar de warme gemeenschap hem wel aantrok, b.v. te Neerbosch, achtte hij vaak gemaakt, de atmosfeer was er kunstmatig verhit. En toch, en toch de hoofdtrekken van het methodisme verloochent ook hij niet. Het evangelie is het evangelie van de vergeving van zonden; de algenoegzaamheid van Christus, de tegenstelling van zonde en genade verzwakt hij niet. Ik spreek hier meer van type van vroomheid dan van een som van waarheden. Welnu tot die hoofdtype behoort Haspels ontegenzegglijk. Het zich persoonlijk gered achten en geroepen anderen het heil te brengen, ook de optimistische stemming zich voor den hemel bestemd, tot geluk geschapen te gevoelen, moeite te hebben aan een hel te gelooven, ziedaar de slotsom van zijn godsvrucht, wier samenvatting tot aan 't einde was: God is goed, God is goed voor mij. Ziedaar hoofdtrekken eener beweging die eerst nu, in het derde en vierde geslacht haar gezegende nawerking begint te verliezen.

Wij keeren nu tot de pastorie van Colmschate terug. De oudste zijner beide zusters, nu mevrouw Voorhoeve, was met hem medegetrokken en deed zijn huishouden. De jongste, thans directrice van het Diaconessenhuis te Utrecht, sprong soms in, eens zelfs verscheidene maanden toen de oudere vacantie nam. Zij deelden zeer in zijn werk, ook van gemeentebezoek, Zondagschool. Hij verwaarloosde die zusters niet, wandelde, praatte en

las veel met haar, 's avonds veelal op zijn studeerkamer. Beiden roemen zijn omgang en achtten het heerlijke jaren of maanden die zij bij hem doorbrachten aan wien zij voor haar vorming veel danken. Er ging geestelijke kracht van hem uit, hij deed nooit geheimzinnig of gewichtig, zij zagen tot hem op als tot een ouderen broer.

Zoo leefde hij tot hij na 5 jaren de levensgezellin vond die door zeer bijzondere leiding zijn weg kruiste. Op een buiten te Colmschate had zich de familie Kleijn van Brandes gevestigd, wel een uitheensch element op het Overijsselsche dorp. De vader was schilder, had veel in Duitschland gewoond waarheen hij later ook terugkeerde. Er ontstond tusschen de pastorie en de vreemde bewoners een vrij druk verkeer, ook waren de beide ouders met den jongen predikant sympathiek. Zij waren kerksche menschen, en de ernstige, en toch frissche en zoo geheel niet vormelijke omgang van den jongen man, sloeg bij den vader zoowel als bij de moeder aan, en voor Haspels was de omgang in deze beschaafde, kunstlievende atmosfeer bijzonder verkwikkend. De dochter was te Rome geboren, in Duitschland opgevoed, een bekwame pianist met wie Haspels musiceerde en die ook in zijn werk belang stelde. Aan de Nederlandsche kerkelijke sfeer was zij natuurlijk vreemd, maar niet aan de Christelijke opvatting van het leven. Wat te voorzien was gebeurde, in den zomer 1893 had de verloving, nog vóór 't einde van 't jaar het huwelijk plaats. De jongelui maakten een groote reis naar Italië, de plekken haar bekend en waar hij voor zijn kunstwerk (hij had ook op schilderijen een goed oog) vrij wat voedsel kreeg. Zij die het paar in hun huwelijk gekend hebben, dat de zilveren bruiloft niet bereikt heeft, weten dat zijn Charlotte een voortreffelijke vrouw voor hem ge-

weest is en hij met haar het geluk gevonden heeft dat hij zoo ten volle verdiende. Zij hebben 5 kinderen gehad, één zoon en vier dochters; de oudste werd nog te Colmschate geboren.

Eer wij van die dorpspastorie afscheid nemen moeten wij nog vermelden dat hij hier zijn twee eerste novellen heeft geschreven. Men vraagt wel eens wat hem er toe bewogen heeft en gist zelfs dat vrienden die gaarne zijn onderhoudende brieven ontvingen hem op het denkbeeld hadden gebracht; maar het is onnoodig naar de redenen te zoeken bij een man van wien wij hoorden 'ik heb zooveel behoefte om mij mee te deelen', en die dezen drang ook wel gevoeld zal hebben om zich in geschriften te uiten. Onder het pseudonym *Compassione* gaf hij in 1892 *Frans Burgstein*, in 1894 *Ab-Hurck*. Vrij onrijpe eerstelingen, maar verhalen die zich toch vrij vlot lieten lezen, goed van stijl, ofschoon zij nog weinig van de eigenschappen vertoonen van Haspels' latere werken. Tien jaar daarna werd *Frans Burgstein* herdrukt, al oordeelde de schrijver zelf van dit eerste werk dat het was 'meer een kreet, een schreeuw, dan een behoorlijk vertelde geschiedenis'. De wereld zijner ervaring was nog beperkt, zijn herinnering en verbeelding missen perspectief. In *Frans Burgstein* vinden zij die zijn jeugd te Nijmegen medegeleefd hebben bekende typen, niet al te diep opgevat. In *Ab-Hurck* is de greep al wat forscher. Beide novellen kenmerkt persoonlijke bemoeiing met het inwendige leven van den mensch. Deze jonge man die medegeademd heeft in de periode van het naturalisme, die Couperus en de schrijvers van 80 is gaan lezen, vindt toch in den mensch geen willoos werktuig, speelbal van het noodlot, een 'world-parasite', naturalistisch en fatalistisch. Hij worstelt voor

de ziel, de eigene en die van anderen. Hierin ligt de beteekenis dezer eerste proeven; ook tegenover veel christelijke lectuur die niet worstelt, maar dikwijls met antwoorden komt aandragen eer men de vragen begrepen heeft.

Vóór de uitgaaf van *Ab-Hurck* schreef Haspels aan een zijner vrienden: ‘er komt een novelle van me uit, zie ze niet te hard aan te kijken’. Zijn voorgevoel van dat harde oordeel bedroog hem niet. Men gaf den onbezonnen jongen spring-in-'t veld geen crediet voor waarheid en ernst, men vermocht niet wijs te worden uit dit hybridische mengsel van geloovige strekking met ultra nieuwerwetsche vormen en zegswijzen. Zij die zoo oordeelden, wisten niet van den ernstigen geestelijken arbeid des schrijvers gedurende de jaren te Colmschate, waarvan zijn vrienden wel degelijk den voortgang in deze tweede proeve na de eerste konden speuren. Trouwens ook zonder die persoonlijke kennis had onbevangen oordeel het wordende talent kunnen erkennen in het nog gistende proces waarvan dit geschrift blijk gaf. Zoo liet Allard Pierson er zich waardeerend over uit, raadde den schrijver aan door studie en ervaring zijn geest tot rijpheid te laten komen. Met schaamte erken ik dat ik voor 25 jaar nog in het bekrompen oordeel der meerderheid deelde en den vinger ophief tot ‘waarschuwing en protest’, waartegen Dr. Gerretsen in hoofdzaak terecht de partij van zijn vriend tegen mij opnam. Spoedig heeft echter de waardige, nobele wijze waarop de schrijver mijn onbillijken uitval opnam mij tot andere gedachten gebracht, en den grondslag gelegd voor een vriendschap waarvan ik de verdere 20 jaren van zijn leven in klimmende mate heb mogen genieten.

Voor Haspels zelf is evenwel het rumoer over zijn

novelle en veler afkeuring een les geweest waar hij weinig over sprak, maar die hem tot zelfkritiek noopte, wat altijd heilzaam is. Hij heeft de wijsheid gehad zichzelf niet te verdedigen of toe te lichten. Maar voor een gevoelig jong man was veler kritiek pijnlijk. Daardoor werd de aanbieding van een nieuwen werkkring hem welkom als een soort van rehabilitatie. Zijn vriend G.J.A. Jonker, die naar Haarlem ging, deed Haspels te Kralingen beroepen. Het aanzienlijk dorp bij Rotterdam, ja in menig opzicht reeds tot de groote stad behoorend, bracht allerlei nieuwe verhoudingen mede. Hij bleef er 5 jaar, tot de stad zelf hem riep en hij in 1901 predikant werd te Rotterdam.

Aanvankelijk te Kralingen had hij een gemeente die een overgang vormde tusschen dorp en stad. Dorpsche toestanden, het netelig samenwerken op een plaats van twee predikanten waarbij veel verdraagzaamheid en zeemanschap noodig was, dorpskarakters en gewoonten; toch de onmiddellijke nabijheid der groote stad die allerlei drukten medebracht, vanwaar alles overwaait ten goede en ten kwade, die geestelijk voedsel geeft maar ook veel rompslomp. Onder dit alles is hij door goed en kwaad gerucht zijn eigen weg gegaan, onbekommerd of men hem voor modern uitkreet omdat hij Nieuwe Gezangen liet zingen of voor orthodox omdat hij formulieren las. Hij deed zijn werk, in de Kerk en aan het Veer, in catechisatie en huisbezoek, en gaf weinig om kerkelijke kleinzieligheden. Hij kwam inderdaad 'met vollen zegen van het evangelie van Christus' (Rom. 15, 29) gelijk hij zich bij zijn intree had voorgenomen.

Van zijn werk te Rotterdam zouden wij hetzelfde kunnen zeggen wat van zijn eerste gemeente gold. Alleen legde hier veel meer op hem beslag. In den groo-

teren kring van predikanten was hij een element van vrede, zonder zich veel met kerkelijk gedoe te bemoeien, vrij van jaloezie, wedijver, kwalijk nemen. Hij had onder ambtgenooten zijn bepaalde vrienden, met verscheidene was hij op meer intiemen voet. Met Astro was hij van Kralingen af, vanwaar hij nog al eens bij hem kerkte, al verbonden, maar deze was reeds emeritus geworden. Sedert jaren was zijn neef Callenbach hem een trouwe vriend. Collegiaal was hij voor velen een zeer hulpvaardig man. Sommige predikanten in onze steden zijn er op uit, zooveel zij kunnen van zich af te schuiven, anderen halen al wat zij kunnen naar zich toe alsof iets niet in orde is wanneer zij er niet bij te pas komen, de besten doen wat op hun weg ligt, zoeken niet angstig alles op maar achten zich niet verantwoord zich te onttrekken aan wat hun hand vindt. Tot hen behoorde Haspels. Vergaderingen verzuimen vond hij zelfs plichtmatig als hij zijn tijd nuttiger kon besteden. Maar zijn eigenlijk werk verrichtte hij ordelijk en nauwgezet. Preeken, bijbellezingen van zijn wijk (het Achterklooster), geregeld catechiseeren (afzeggen van catechisatie, b.v. van dienstmeisjes, kwam niet voor), het weeshuis, waar hij bij kinderen en bestuur evenzeer geliefd was, het lidmatenhuis, het hoofdbestuur van het Nederl. Zendel. Genootschap, waar hij ook aan kweekelingen onderwijs gaf: - ik heb nog lang niet alles opgesomd. Het organiseeren van wijkwerk, b.v. in wijkgebouw en Zondagschool, het eigenlijk evangeliseeren, ontbrak aan deze overigens zoo overvloedige werkzaamheid.

Dat hij doorgaande en bij toeneming bij dit alles te veel van zijn kracht gevergd heeft, is duidelijk. Terloops lezen wij al in zijn brieven uit Colmschate trekjes die

doen hoofdschudden. Hij spaarde zich niet; zoowel besef van roeping als bruisend levensgevoel deed hem rust vlieden. Het moest altijd, ook met zijn kracht, langs het kantje gaan. Telkens had hij het woord van Luther in den mond en in de pen 'feiern ist auch Religion'; voor zichzelf bracht hij het niet in toepassing, want ook op feestdagen en in zijn vacantie maakte hij het zich nog druk. Hij liep te Rotterdam voortdurend in 't gareel en zijn geest was steeds in spanning. Hij deed alles met zijn hart en nam een 'verterend aandeel' in het leven. Men waarschuwde hem wel, sprak van de kruik die te water gaat, het kaarsje dat aan beide zijden opbrandt, maar het leven was hem den gevoeligen, teer aangelegden man, te machtig. Zoo werd het met hem, 'hij leefde luttel jaren, maar leefde met zijn hart'.

Hierin nu lag het geheim van zijn persoonlijke invloed in veel kringen ook buiten de reeds vermelde. Merkwaardig: als preeker maakte hij geen grooten opgang, hij ging boven veler bevatting; maar hij had in allerlei lagen, hoog en gering, vele vrienden, velen die met zijn hart in aanraking waren gekomen. In het verkeer met geestverwanten, en ook met velen die dit niet waren, onderhield hij betrekkingen die allerminst leeg of onbeduidend waren. Ik denk aan zijn omgang met letterkundigen, onder hen waren er aantal met wie wederkerige sympathie hem verbond. Zonder van zakelijk oordeel af te zien, vooral zonder het onderscheiden der geesten te verzuimen, was er toch met velen een persoonlijke band; hij trok niet kleinzielig en willekeurig scheidslijnen, waardoor zuiver menschelijke betrekkingen onmogelijk worden en men elkaar niet bereikt. Haspels bracht geen clubjes bij elkaar, maar vereenigde men-

schen die bestemd en in staat zijn vruchtbaar met elkaar om te gaan, elkaar te verstaan en over scheidsmuren heen elkaar de hand te reiken. Zoo was die Rotterdamsche kring, door hem gesticht en waar hij met grooten tact leiding gaf bij het bespreken van geestelijke vragen onzes tijds. Zoo richt men geen kiesvereeniging op, waar het om ziellooze stembriefjes te doen is, maar wekt men wat in de harten sluimert en bereikt iets van dat wonder van het evangelie dat menschen, schijnbaar vèr uiteenlevend, elkaar vinden door datgene wat God in hun gemoed openbaart. Haspels heeft bij uitstek behoord tot hen die niet de inwendige verschillen glad strijken, maar die leiden op den weg van verzamelen; vereenigen doordat zij uit het leven tot de diepte van het hart getuigen.

Hierin ligt de eenheid van zijn letterkundigen en zijn christelijken arbeid. Hij scheidde ze niet, gevoelde ze allerminst als tegenstrijdig, zag in beide taak en plicht. Hier komt de naam van Vinet ons weder vanzelf voor den geest.

Wij gaan nu over tot de bespreking van zijn werkzaamheid als schrijver.

Hij was nog te Kralingen toen ik in 1900 uit naam der redactie van een op te richten nieuw tijdschrift hem daarvoor kwam uitnoodigen. Van toen dateert dat *Onze Eeuw* een breede plaats in zijn leven is gaan innemen. Ik vermoed nauwelijks dat men van *Onze Eeuw* een nieuwe periode zal dagteekenen, gelijk A. Verwey zijn belangrijk geschrift toen *De Gids* werd opgericht schreef, of gelijk de *Nieuwe Gids* een jonge beweging inluidde. Daarvoor trad *Onze Eeuw* te weinig met een sprekend, scherp gedefinieerd program op. Toch werd er wel een behoefte gevoeld aan iets anders dan

de bestaande periodieken, vooral dan *De Gids* gaf in de periode waarin van Hall er de leiding van had. Men wenschte andere geesten aan 't woord te laten, maar volkomen duidelijk binnen welke grenzen het nieuwe tijdschrift zich zou bewegen zag men niet dadelijk in. Uitdrukkelijk, het stond in het contract met de uitgevers, zou het orgaan 'liberaal' zijn, maar in hoever dat woord 'liberaal' een afgesloten, georganiseerde partij, in hoever het een breede geestesstrooming aanduidde, en wat daar binnen wat daarbuiten viel, daaromtrent zouden allengs blijken de gevoelens uiteen te gaan. Van den aanvang traden geen geschillen in de redactie scherp naar voren, wel aanstonds schakeeringen. De heeren Van der Vlucht en Jhr. Van der Wijck gevoelden zich Kantianen en achtten ook in die richting den geest van het tijdschrift te liggen, al betuigden ook verscheidenen hunner collega's in de redactie op het punt van Kant volkomen innocent te zijn. Van der Vlucht schreef een programstuk *vrijzinnig of demokraat*, waartusschen hij een scherpe scheiding maakte, hem stond een middenpartij voor den geest, uit een verbond van vrij-liberalen en christelijk-historischen samen te komen, 'concentration des centres'. Toen ook hij, later dan de meesten, inzag dat dit mislukte en ook Jhr. Van der Wijck de redactie had verlaten, bleef de vraag naar het karakter van het tijdschrift schijnbaar onbeslist. Sommigen zagen er in een vrij-liberaal orgaan, in doctrinair geest, al bleek telkens dat volgens anderen dit niet de bedoeling was, gelijk dit later door de zwenking in de redactie naar meer democratische richting duidelijk is geworden. Langen tijd hebben velen ook in *Onze Eeuw* iets gespeurd van een plan dat al vele jaren in de lucht hing van een 'christelijke Gids', waarop later evenwel de hoop schijnbaar vervuld is door de

Stemmen des tijds. Duidelijker dan te voren blijkt in elk geval nu dat *Onze Eeuw* beslist aan de linker zijde staat, zonder aan een partij-organisatie gebonden te zijn; zonder een vrije tribune te zijn voor verschillende schakeeringen open.

Dat in weerwil van deze, in velen schatting bedenkelijke onverschilligheid voor scherpe lijnen, *Onze Eeuw* nu reeds 17 jaren een plaats heeft behouden in veler sympathie, is niet voor een klein deel aan den arbeid van Haspels te danken. Hij was voor de politiek vrij koel, polemiseerde noch pro noch contra, ook niet indirect. Toch was zijn litterarische arbeid allerminst tot aesthetisch oordeel beperkt, de geestelijke stroomingen in het algemeen hielden hem bezig en zijn beschouwingen drukten in steeds sterker mate haar stempel op het tijdschrift. Had *De Gids* al een poos te voren gaarne zijn verhalen en schetsen opgenomen, en betreurde men daar den talentvollen medewerker, het is zeer twijfelachtig of hij daar den litterairen werkkring zou hebben gevonden die van den aanvang hem in *Onze Eeuw* wenkte. Zoo had van Nouhuijs juist gezien, die eerst gepolst de letterkundige rubriek in het nieuwe tijdschrift te leiden, had geweigerd en meende dat in deze combinatie Haspels beter op zijn plaats zou zijn. Haspels nu nam de taak op zich, niet overmoedig, niet veel belovend, de beperking gevoelende waar ambtswerk op het meeste van zijn tijd beslag legde, maar met het gevoel dat hij de aangeboden taak moest aanvaarden, en naar de mate zijner krachten, die hij niet overschatte, willende getuigen tegen de vervreemding tusschen 'christelijk' en 'aesthetisch'.

Het herlezen der correspondentie uit de eerste jaren van *Onze Eeuw* heeft mij op nieuw doen zien hoe helder

Haspels voor den geest stond wat hij wilde en niet wilde, maar tevens met hoeveel wijsheid en gematigdheid hij op zijn doel aanstuurde. Nu, na nog geen 20 jaren, zien wij dat hij niet te vergeefs heeft gewerkt, en dat hij op de atmosfeer ten onzent een merkbaren invloed heeft gehad. Hij wilde geen behoorlijk, tam litterair werk, slap van taal, overvloedig in clichés, elk substautief met zijn geijkt adjectief waar het recht op heeft, maar dat dan ook alle karakter en kleur mist, met een inhoud van brave, afgeleefde typen, zonder dat er beroering en schokken in de ziel of twijfel in den geest rijst. Hij wilde het levende, teekenende woord, de woordkunst, maar niet een die kunstjes vertoont zonder ziel, niet een goochelen met klanken of begrippen, hij zocht een weergeven van levende visie, geen strekking, maar evenmin onder de leus van *impressionisme* (zie een stuk in *Onze Eeuw II*) een onzedelijke tendenz.

Het was duidelijk dat tusschen die tamme en deze verkeerd impressionistische kunst geen middenweg lag maar een geheel andere weg te volgen was. Daarbij trachtte Haspels naar het bereikbare zonder boven zijn kracht te reiken. De brave novellen die *Onze Eeuw* in het begin bracht konden hem niet behagen; hij koos daaronder hetgeen 't minst ver van het ideaal scheen te liggen. In zijn kritieken handhaafde hij den maatstaf en deed dit niet doctrinair maar door de geesten te toetsen. Zoo werkte hij in de *leestafel* van *Onze Eeuw* naast Smissaert, die met zijn talentvolle, vaak ondeugende pen boeken als Couperus' *Kleine Zielen* en de serie van Reyneke van Stuwe kenschetst, en naast K. Kuiper, die over vele bundels der nieuwste poëzie oordeelde.

Onder Haspels' litterair werk, meest zonder uitzonde-

ring eerst in *Onze Eeuw*, daarna afzonderlijk of in bundels verschenen trekken romans, novellen, schetsen wel het eerst de aandacht, maar zijn litteraire kritieken zijn van niet minder gewicht. Zonder al dezen arbeid volledig op te sommen of uitvoerig te ontleden, moeten wij er opzettelijk bij stilstaan en de beteekenis er van voor onze litteratuur aanwijzen.

De beide bundels die het eerst zijn naam vestigden en volgens velen mede van zijn beste werk brachten, waren *Vreugden van Holland* (men lette op den voor den schrijver karakteristieken titel) en *Zee en Heide*. Het is meestal klein werk, klein van omvang, nauwelijks enkele stukken maken aanspraak op den naam van verhaal, zooals *De liefde der Eerwaarde* en *Opgevischt*, bij verscheidene is daarvan in de verte geen sprake gelijk *Op den Dillenburgh* en een *Engelenzang*. Hier, gelijk ook in zijn later werk meestal, komt het aan op de beschrijving, niet als fotografie, maar als levende uitbeelding, draagster van stemming meer dan van gedachte. Het toevallige gebeuren interesseert hem niet, een knoop te leggen, een verwickeling kunstig in elkaar te zetten is zijn werk niet, zijn talent is nergens dramatisch, zijn romans en novellen brengen den lezer nooit in spanning, de afloop boeit weinig, de vinding heeft soms zelfs iets onbeholpens. Maar: hoe groote zorg is er besteed aan het teekenen van plaats, natuur, omgeving, ook van taal en manieren der menschen.

In tal van bundels vinden wij die schetsen, vrucht van zijn tochten door ons vaderland, waarop hij zijn levende indrukken van Holland en Zeeland, van de eilanden, van den Achterhoek, van zee en heide heeft opgezameld. Hij heeft dit alles op zich laten werken, niet door oppervlakkige indrukken maar door nauwkeurige

gegevens bijeengebracht; soms, waar het voor die nauwkeurigheid gewenscht was, nogmaals zich van de juistheid door hernieuwd bezoek vergewissend of de herinnering levendig en frisch houdend. Met een schipper van Amsterdam naar Urk, op het hospitaal- en kerkschip de *Hoop* met onze visschers op de Noordzee zwalkende al was hij vaak zelf niet vrij van zeeziekte, op Vlieland en Terschelling, aan 't strand van Cadzand en te Tholen, ook op onze groote rivieren zwerft hij rond. Ik denk hier aan twee kleine schetsjes: *De Maas voor Rotterdam* en *Op Hollands breede wateren* ondergebracht in den bundel *Wisselend uitzicht*, en vooral aan de uitvoerige schets van het Hollandsche en Zeeuwsche Deltagebied bij de illustraties *Van ons Eigen Land* IV, waar hij ook aanschouwelijk schildert het moment van het kruien van de Waal bij ijsgang voor Nijmegen. Zoo is in zijn schilderij alles gezien en doorleefd. Hij laat ons ook wel de bedompte lucht inademen van een Rotterdamsch zolderkamertje in de achterbuurt die zijn wijk was, en waar hij de zeelui terugvond die hij op de loggers had ontmoet, gelijk hij ons de pekellucht doet opsnuiven op een Vlaardingsch haringschip. Ook in het Oosten van ons land, bij de boeren is hij te huis; een zijner pronkstukken is het hoofdstuk in *Boete* waarin hij de boeren onder leiding van den schoolmeester laat beraadslagen en besluiten tot de verdeling der markegronden.

De waarde van dit alles ligt in zeldzame vereeniging van de objectiviteit van het beeld dat evenwel niet zielloos de dingen teruggeeft, en een zeer levende, persoonlijke, bezielde stemming. De natuur en de menschen leven zooals de schrijver ze ziet en gevoelt, zonder dat hij door eigenwijze of ironische opmerkingen ingrijpt.

Wanneer hij nu en dan aan een der personen een moraal in den mond legt dan past die geheel bij het karakter, zooals schipper Staag in U K 282 aan zijn maatje en aan den Hollandschen passagier een hartig woordje meegeeft na den 'storm' op het Urker bottertje. Wanneer nu en dan de schrijver toch zelf naar voren treedt is het niet om zich op te leggen, buiten de toestanden en ervaringen om, maar om het leven dat hij daarin gevoeld heeft, te uiten. Een der eigenaardigste schetsen is wel het met speelsch vernuft geteekende bezoek *in de Staringskoepel op visite* waar het landschap, herinneringen uit Starings poëzie, snaaksche vertelling van eigen ontmoeting tot een mengelmoes zijn samengevoegd, door een schrijver die rijp genoeg is om ook in een waagstuk te kunnen slagen. In tal van deze schetsen, 't voortreffelijkst wel in *onder den Brandaris*, zijn bladzijden waarvoor aan Haspels onder onze schilders met de pen een eereplaats toekomt.

Gaan wij nu van de kleinere schetsen over tot de langere verhalen of romans, dan vinden wij ook daarin veel te prijzen, maar met dit voorbehoud dat er hier andere eischen worden gesteld: het te kort aan dramatisch en episch talent doet zich meer dan bij 't kleiner werk gevoelen als een gemis. Toch vinden zij in het viertal een gestadige opklimming, het laatste is verreweg het beste.

Het eerste verplaatst ons te Nijmegen, het tweede op een buitengoed in den Achterhoek. *Herrijzenis* is van 1903, *Boete* van 1907. Beide titels spreken uit dat het daarbij te doen is om vernieuwing, waarbij natuur en omgeving beeld leveren van bekeering van den mensch: in 't Nijmeegsche verhaal de herboren stad, bevrijd van het enge keurslijf harer wallen; in de nieuwe toestanden

op de Dullert de verandering die meer moderne, intense kultuur van den grond op een landgoed aan menschen en dingen geeft. In *Boete* is de greep van den schrijver vaster, de kennis der menschen dieper geworden, toestanden, tooneelen, karakters zijn beslist veel beter geteekend dan in *Herrijzenis*. Geheel harmonisch en doorzichtig zijn strekking en levende schildering ook in *Boete* niet verbonden; toch zou het stellig onbillijk wezen hier van inkleeding eener afgetrokken stelling te spreken, want de personen leven wel, vooral Bertha, meer dan haar zoon en de jonge vrouw, die, zij het niet op de natuurlijkste wijze, het middel vindt om 'alles mooi' te herstellen.

Eenigszins anders zien wij de beide laatste verhalen, beide korter en van strenger compositie. *De stad aan het veer* (Tholen) van 1912 is een uitstap in zijn litterairen arbeid: een verhaal in brieven. Het is alsof de schrijver zich tot meer objectiviteit heeft willen dwingen, de verteller moet zwijgen en geheel het woord laten aan zijn personen, ook waar hij van eene een stuk dagboek geeft. Dat deze vorm van objectiviteit Haspels geheel is gelukt zou ik niet durven zeggen, maar het is onbillijk te beweren dat het geheel is mislukt. Al zijn er trekjes die aan zijn eigen manier herinneren, het is toch niet juist dat het doorgaande in zijn eigen stijl is geschreven. B.v. stellig niet die kostelijke brief van Antje, die vol van de beroering door de 'elektrische tram' te weeg gebracht, weet te vertellen dat er reeds 'in het woord' (nml. in Nahum II) van zoo'n wagen geprofeteerd is. Ook de verschillende leden der 3 Tholensche families, v. Overdinge, Driellaert en Lepelaar, zijn als typen met goed geteekende eigenaardigheden, aanschouwelijk gemaakt. De vrouwenfiguren spreken het

sterkst: Marie met haar vroom, diep innerlijk leven, Co met haar nijdige intrigante natuur, Lize wel wereldsch maar toch niet zonder echt gevoel, Henriette coquet en harteloos, de eenige volstrekt slechte natuur, die Haspels ooit heeft geteekend, in haar brieven waar zij zoo gemeen insinueert en in haar dagboek waar zij haar cynische berekeningen bloot legt. Ditmaal heeft het verhaal eigenlijk geen strekking, het is daarbij in hoofdzaak pessimistisch van toon, waarbij alleen de gestalte van Marie verzoenend stemt, en de beschrijving van het tochtje naar Roemerswaal met de kinderen een prettigen toon tegen het slot aanslaat.

Zijn laatste en beste roman is *David en Jonathan* (1915). Vriendschap als een fijne en teere bloem had in zijn leven steeds een dierbare plaats gehad, den zegen er van had hij rijkelijk ondervonden, van dramatische botsing er bij had hij geen ervaring opgedaan. Die is ook niet in dit verhaal; wel een tegenstelling die evenwel den band nergens dreigt los te maken. Deze tegenstelling is die tusschen den man van de daad, praktisch en voorspoedig, en de teerder, nobeler natuur tegen de eischen van dit moeilijk leven in de wereld niet opgewassen. Karel is de energieke Rotterdamsche bankier, knap, wien alles gelukt. Heeft hij al in vroeger jaren om het succes wel eens tol betaald aan de wereld, wier praktijken schade brengen aan de ziel, hij is toch een nobele en gevoelige natuur, en van der jeugd af door hechte en sterke vriendschap verbonden met zijn tegenwoordigen zwager Lodewijk. Deze Lodewijk is de zoon van het kasteel op het dorp waar Karels vader predikant was geweest. Lodewijk nu is naar binnen gekeerd, en daarenboven niet voorspoedig in zijn carrière. Het advokaten-kantoor waar hij mede chef van was gaat

buiten zijn schuld falliet. Nu weet Karel hem in een bloeiende tabakszaak in te werken als compagnon van een uiterst ploertigen zakenman, tegen den inbreng van wat kapitaal. Maar dit werk, in 't bedompt kantoor en magazijn vergt te veel van Lodewijks zenuwen. Het eerste gedeelte van 't verhaal, de Rotterdamsche tooneeltjes en ontmoetingen, vaak in dialect, op de Bank van Karel en 't kantoor van Lodewijk, zijn goed beschreven. Maar het verhaal wordt toch eerst pakkend wanneer Lodewijk, gebroken van gezondheid, met zijn gezin naar 't ouderlijk buiten trekt om daar te sterven. Dit gedeelte behoort tot het voortreffelijkste wat Haspels heeft geschreven. De ontginning van de Geere om het tot een modern, rentegevend goed te maken, is nog beter dan die van de Dullert. Haspels stelde zich dat niet in vage lijnen voor, maar maakte om alles voor den geest te hebben nauwkeurig den plattegrond van zoo'n buiten; gelijk Alexander Dumas eer hij zijn drama's schreef begon met uitvoerig de biografie te schetsen der personen die er in voorkwamen. Maar vooral de persoon van den zieke, wat er in hem omgaat en hoe hij tegenover het leven staat is zeldzaam fijn en diep opgevat. Ook de andere bijfiguren zijn bijzonder goed: Em en Louise de vrouwen der twee vrienden, vooral ook de moeder van Karel, mevrouw v. Renkum die van ouds ook met moederlijke liefde over Lodewijk waakt. Maar, gelijk gezegd, hoofdzaak is het uiteinde van Lodewijk zelf, de vastheid van zijn inwendig leven, de vrede waarmede hij de wereld verlaat. Ja, ook de begrafenis van den 'jonker' is met Haspels' talent geteekend, maar 't meest indruk maakt het hoe bij dit sterven de adem des doods tot adem des levens is geworden. Al spoedig past de lezer wat van den held beschreven is op den

schrijver zelf toe; denkende aan de maanden waarin hij gesloopt werd en aan zijn heengaan nog in wat men de kracht van het leven acht, vereenzelvigd men hem zelf met de gestalte uit zijn verhaal en diens nobel gewijd sterven.

Ik geloof niet dat Haspels, ware langer leven hem beschoren geweest, zich van romantische productie zou hebben onthouden. Men kan in latere schetsen iets van kentering in zijn talent vermoeden. Enkele jongere verhalen (in *Onze Eeuw* XI en XIII), kleingood als zijn ouder werk, maar minder milieu-teekening, meer tot levensproblemen gekeerd (*Zwakke kracht, de Medeplichtige, Vriendschap*, alle in den bundel *Wisselend Uitzicht*) veroorloven ons evenwel nauwelijks gissingen te maken over verdere ontwikkeling van zijn werk.

Doch uit verhalen en schetsen bestaat niet alleen zijn litteraire productie. In aesthetische en litteraire kritiek heeft hij bij toeneming een ader gevonden die rijkelijk begon te vloeien. Ik ga voorbij de vele recensies op de leestafel van *Onze Eeuw* van den begin af tot Juni 1916 toe. Korter of langer gaf hij bijdragen van aesthetische kritiek. *Onze lieve vrouw van Michel Angelo te Brugge* (*O.E.* I); *een trio* (Fra Angelico, Adriaan Brouwer, Arnold Böcklin); *Niemve Kunst* (Jan Veth en Vincent van Gogh *O.E.* VI). In *O.E.* XIII tracht hij, zonder schoolsch philosophische ontleding, rekenschap te geven van *Normen der aesthetiek*, waartoe hij rekt: eenheid van vorm en inhoud, het volmenschenlijke, de andere wereld.

Herhaaldelijk handelt hij ook over Russische en over Scandinavische' litteratuur. Tegenover de eerste staat hij nogal kritisch, zoowel tegen Dmitri Merejkowski, wien hij 'manie van perspectief', 'jongleeren met eeuwen, culturen en religies' verwijt (*O.E.* en *Leestafel* III), als

tegen Tolstoi (*O.E.* XI). Van Scandinavische producten ontmoet hij telkens, en steeds met sympathie, Selma Lagerlöf (*Noorsche contrasten*, *O.E.* III).

Sedert *O.E.* IV begon de serie van overzichten onder den titel *Nieuwe Boeken*, waarvan hij doorgaans twee à viermaal 's jaars tot *O.E.* XVI een vrij lang stuk gaf. Hij reeg daar niet losse stukjes leestafel bij elkaar, maar gaf een bespreking van al wat maar gewichtig leek en langer behandeling vereischte. Hij nam veelal zijn aanloop in een algemeene beschouwing als inleiding: b.v. over den eerbied voor den nieuwen opbloei onzer litteratuur, soms getemperd door teleurstelling; of over de vraag hoe men tot een nieuw boek moet naderen om het eerlijk te waardeenen; hij toonde doorgaans dat wat hij voor zich had hem niet koud liet, maar de stille bezoekers die wij boeken noemen tot hem kwamen als vrienden of als vreemden; of wel hij begon met een of andere herinnering, b.v. dat 'een lieve oude vrouw' hem vroeg: 'wat denk je, zullen wij in den hemel ook boeken lezen?' Zoo bereidde hij zijn lezers er op voor dat lectuur een levenservaring is, en gaf hun daarbij raad en leiding.

Al wat meetelt in de laatste 15 jaren onzer litteratuur heeft hij aldus besproken. Het is uitsluitend de Nederlandsche litteratuur die daarbij ten sprake komt. Nederlandsch in den zin van Groot-Nederland waarin Vlamingen een breede plaats krijgen, die hij veelal hoog schat, vooral Stijn Streuvels, maar ook M. Sabbe, H. Teirlinck, Cyriel Buysse. De elkaar opvolgende werken der auteurs gaven den schrijven der overzichten gelegenheid de ontwikkeling of de wijzigingen van hun talent na te gaan. Zoo vormt zich ons oordeel over Querido, v. Hulzen, H. Robbers, Joh. de Meester, Adr.

van Oordt, Top Naeff, Ina Boudier, Carry van Bruggen en vele anderen. Ik acht de oogst dezer stukken minstens even belangrijk als die der 18 jaren van Kloos; maar Haspels staat in zoover achter dat hij niet de woordvoerder is eener bepaalde school. Maar voor velen is dit eer een voordeel dan een nadeel. Groote litteraire critici heeft in de 19e eeuw eigenlijk alleen Frankrijk gehad, mannen in den stijl van Ste Beuve, Taine, Brunetière scheppen als wetgevers nieuwe vormen van oordeel die dan voor een tijd golden. Nederland bezit er geen, ook Busken Huet is dit niet geweest. Ook Haspels rekenen wij niet tot zulke wetgevers. Maar hij heeft behoord tot de zeer gevoelige naturen die de kunst weten te proeven, met den opbloei er van meeleven, niet komen aandragen met bekrompen clichés, ook niet eigen voorkeur doen beslissen, maar vooral op de wijze van Vinet het geestelijk leven toetsen, hetgeen evenmin meebrengt alles te begrijpen en te waardeeren als doctrinair, moralistisch naar vasten maatstaf te prijzen of te veroordeelen. Haspels *Nieuwe Boeken* geven een kijk op onzen geestelijken voorraad waarvan men zoowel den rijkdom als ook de armoede gaat gevoelen.

Een zelfde levend karakter als in zijn litterair werk vindt men ook in zijn andere geschriften, waarvan wij nog allerlei hebben te vermelden. Als vrucht van herhaald bezoek aan de Noorsche landen gaf hij zijn *Scandinavische reisschetsen*, die, ook door verscheidenheid van inhoud, den lezer boeien. Soms brengen zij de luchtige beschrijving van een zeereis, dan weer indrukken van de Deensche *höjskole* en de ontwikkeling der boeren, elders natuurtafereelen van 't hooge noorden in Noorwegen. Zijn kennis van de litteratuur geeft vaak achtergrond aan zijn oordeel. Een kenner van het land als

prof. W.B. Kristensen prijst (in *O.E. V*) 'het ernstige, nobele karakter dezer Reisschetsen', ook dat de schrijver de verwantschap heeft gezien tusschen het leven der hedendaagsche Noorsche boeren en trekken die wij uit de Middeneeuwen bij Snorre kennen.

Herhaaldelijk beweegt de arbeid van Haspels zich ook op het gebied der wetenschap, wat minder vreemd is dan men zou kunnen meenen. Want de predikantlitterator kon noch als prediker noch als beoordeelaar der litteraire verschijnselen zijner dagen buiten de groote levensvragen blijven. Ook in zijn lectuur ontmoette hij die telkens: Augustinus, Luther, Vinet had hij jaren lang gehanteerd, en met zulke schrijvers blijft men toch waarlijk niet buiten het denken der eeuwen en de bewegingen van den eigen tijd. Maar zijn belangstelling voor veel treft ons telkens. De held van zijn laatsten roman vindt voedsel bij Fechner. Ook het nieuwe dat hem uit Deissmann's *Licht vom Osten* te gemoet kwam had hij met belangstelling begroet. Ja, hij had in 1900 door een prijsvraag van het Stolpiaansch legaat zich genoopt gevoeld een historisch wetenschappelijk werk op te zetten en een 'hoofdstuk van levensleer' te behandelen, dat wel niet bekroond maar toch geprezen en beloond werd. Verkort tot een vlot leesbaar boek van ongeveer 200 bladzijden heeft hij *De Weerloosheid* uitgegeven. Daarin heeft hij de historische vormen dezer richting, Buddhisme, Israel, Evangelie, Anabaptisme toegelicht, en in 3 hoofdtypen het karakter er van beschreven; als gevoelsuiting, als levenswet, als geesteskracht. Wie weet met hoeveel brandende quaesties dit probleem in verband staat en welk een invloed het oefent, kan met vrucht dankbaar uit dit geschrift veel leeren, waarin de schrijver nu niet als kunstenaar, maar

toch met den tact om het leven te erkennen en er mede te worstelen, en met zijn geoefende pen de lezers voorlicht.

Niet geheel zonder verband met het onderwerp der Stolpiaansche prijsvraag is de belangstelling in de beweging in de Roomsche Kerk waarvan het laatste opstel dat van hem het licht zag getuigt. Over *Hooger Katholicisme* verscheen nog, *O.E.* Juni 1916, toen hij reeds ziek was (het stuk was wat blijven liggen) een beoordeeling van het werk van den eminenten vertegenwoordiger van het Modernisme in de moederkerk, den gebannen ex-Jezuïet Tyrrell. Het 'Hooger Katholicisme' van Tyrrell wil niet weten van 'The Christ of liberal Protestantism' in de school van Harnack geleeraard, staat veel nader aan 'The Christ of eschatology' van de nieuwste wetenschappelijke school, en vindt dezen meer verwant aan 'The Christ of Catholicism'. Vooral Tyrrell's posthuum werk, *Christianity at the cross-roads* spreekt dit uit. Met groote belangstelling handelt Haspels hierover, maar allerminst met instemming, gelijk hij zich goed Protestant gevoelt en zelden van sympathie met Rome blijk geeft. 'Welk een macht heeft de Kerk - maar ook welk een verantwoordelijkheid. Een verantwoordelijkheid om van te rillen'. Hij meent niet dat Rome eraan voldoen kan.

Toch vervalt Haspels allerminst in banale polemiek wanneer een paar litteraire studiën hem met Rome in aanraking brengen. In de Serie *Onze groote mannen* (I. 1) gaf hij *Vondel* (1914); in *Uit onzen bloeitijd* (I. 8) *De geestelijke poëzie* (1909) over D.R. Kamphuijzen 'den wilde', Joh. Stalpert van der Wiele, 'den Katholiek', Johs. Revius, 'den stoeren Calvinist.

Tusschen zijn verscheiden letterkundigen arbeid, zijn

bijdragen van wetenschappelijken aard en zijn praktische en stichtelijke stukken vonden wij geen kloof. Litterarische herinneringen ontbreken in zijn preeken evenmin, als hij in zijn litteratuur vergeet dat hij onder de normen der aesthetiek het ‘vol-menschelijke’ rekende, dat voor hem niet zonder het geestelijke bestaat, en evenzeer de andere wereld. Zoo predikte hij ook in de *Toespraken* die hij bij verschillende gelegenheden hield en in 1911 in een bundel vereenigde. Zij zijn zoozeer kenschetsend voor Haspels dat ik ze in het bijzonder wil vermelden. Voor een jaarvergadering der Zondagschoolvereeniging te Rotterdam sprak hij over *de Kinderen niet verhinderen* (1897); op de maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden (jaarverg. 1903) over *Taalvirtuoos of apostel*; tot de leden van het groot-Nederl. studenten-congres 1910 over *De Nieuwe Nederlandsche letteren*. Eveneens voor studenten, die van zijn oud theologisch gezelschap Secor-Dabar op een gedenkdag 1844-1909 in hotel Trier te Soestdijk, gaf hij een kritisch overzicht dezer periode met vergelijking tusschen toen en nu. Twee toespraken zijn voor ambtgenooten op de Nederl. Herv. Pred. Verg. te Utrecht gehouden, in 1906 over *Het Zaligende zien*, in 1911 over de verandering in de *Communis opinio der belijdende gemeente*, waarbij als derde gevoegd kan worden die over *Onze preek* in 1915. Zoo lichtte hij in verschillende kringen van studenten, predikanten, letterkundigen verschijnselen des tijds toe.

Slechts schaarsch had hij hier en daar een preek geplaatst, nooit een afzonderlijken bundel uitgegeven. Wat hem ten slotte daartoe bewogen heeft was dat voor zijn 25-jarig ambtsfeest in 1913 reeds aanstalten werden gemaakt te Rotterdam hem te huldigen, waaraan hij zich evenwel geheel onttrekken wilde. In plaats daarvan wilde

hij met zijn Rotterdamsche gemeente vieren 'een van die stille festijnen, die de mooiste zijn' door hun van zijn preekwerk een herinnering aan te bieden. Hij deed het in 4 bundels onder den gemeenschappelijken titel *Onder open hemel*. Zeer eigenaardige stukken, niet in geijkten preekvorm, rijk van inhoud, daaronder, vooral in de beide eerste deeltjes, meesterstukken. Zij zijn zeer persoonlijk, geven den schrijver geheel weer, met zijn innigheid, zijn teerheid, zijn vernuft, zijn oorspronkelijkheid, tegelijk het diepe besef dat niet eigen vinding aan het evangelie te kort doen mag, dat hij met zijn hoorders verkeert onder open hemel, dat wat vandaar komt en daarheen leidt de inhoud moet zijn der prediking. Maar dat in zulk een prediking een lied, een anecdote, een sprekende trek evenzeer, ja soms meer, tehuis behoort dan een redeneering gevoelt hij evenzeer.

De vier bundels zijn naar de feeststoffen geordend. I. *Die aan de deur staat en klopt* bevat Advents- en Kerstgedachten; II. *In de schuts des Allerhoogsten* geeft overdenkingen over Oud- en Nieuwjaar, ver boven de gelijkvloersche aandoeningen die veler Oudejaarsavondprediking onvruchtbaar maakt; de gedachte aan de eeuwigheid en de groote rust doet den schrijver bijzonder treffende tonen aanslaan. In III. *De beker der Verlossinge* is de Paaschcyclus, lijden en opstanding. IV. *Heerlijkheid*, Hemelvaart en Pinksteren; III. brengt èn over de passiegeschiedenis èn over Joh. XXI Simon Petrus, eenige zeer treffende stukken; IV. werpt een blik aan 't slot op de zending. Merkwaardig is, ik zeg volstrekt niet de ontkenning of bestrijding maar de afwezigheid der eschatologie en der theosofie; deze zijden zijn hier nauwelijks ter loops aangeduid, nergens uitgesponnen; Haspels' prediking draagt een ontdekkend, diep ethisch karakter,

de prikkelende kanten, de *haut-goût* der vroomheid is er niet in.

Evenmin als de prediking van Haspels, hoe voortreffelijk ook, de groote schare trok, wat mij bij het sympathieke van zijn persoon, de trouw van zijn betrekkingen en van zijn onderwijs min of meer verbaast, evenmin zullen deze bundels tot de meest gelezenen behooren. Zij zijn voor de *élite*, zonder iets van het ziekelijke te hebben, dat een dergelijken lof soms aankleeft. Onze tijd is niet arm aan preekliteratuur, hoever de prediking ook buiten veler leven, vooral der beschaafden, staat. Maar ik vermoed dat wie b.v. over 50 jaar weer eens deze bundels *Onder open hemel* ontdekt, er mee zal komen aandragen als met een vondst van waarde. Het evangelie is er uit en voor het leven van den tijd gepredikt, waarbij het blijkt dat 'woorden des eeuwigen levens' voeden, en wekken een leven uit een andere sfeer dan die van een tijd, uit de sfeer der eeuwigheid. Haspels is een man geweest die tot de kinderen onzer dagen het woord des evangelies levend heeft gebracht. In alles gevoelde hij zich evangeliedienaar.

Gedurende den laatsten zomer van zijn leven heeft Haspels op zijn villa Welna te Lochem zijn krachten voelen sloopen en is 16 Dec. 1916 in het Diaconessenhuis te Arnhem bezweken. Groot is de leegte die zijn heengaan nalaat in zijn gezin, bij zijn vrienden, ook bij velen daarbuiten die zijn gemis levendig gevoelen. Zijn weduwe met wie hij zoo innig verbonden was, zijn kinderen wier ontwikkeling hij met vreugde gadesloeg, zij hebben in de nagedachtenis van den man en vader een kostbare erfenis.

Onder ons leeft zijn getuigenis voort en zijn beeld als

van een mensch die op de hoogere wereld gericht, toch zeer sterk den rijkdom en de schoonheid heeft gezien en genoten van wat God hier beneden geeft en waarvoor hij oog en hart opent. Zeldzaam weinig zelfzuchtig heeft hij geleefd, tevens een der weinige Nederlanders van beteekenis die geen partijman was noch politiek noch kerkelijk. Hij vermocht zich in zijn levenswerk aan anderen te geven, richtte zich niet op de vergankelijke dingen maar op de eeuwige. En wat hij vaak als leus van zijn leven gaf laat hij na als prediking en voorbeeld: God is goed.

P.D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.

Lijst der geschriften van G.F. Haspels.**I.**

1892. *Frans Burgstein door Compassione* (pseud.). H. Honing, Utrecht. 1903. 2e druk (uitg. Callenbach).
1893. *Ab-Hurck door Compassione* (pseud.). H. Ten Hoet, Nijmegen.
1898. *De kinderen niet verhinderen*. Toespraak tot de jaarvergadering der Ned. Zondagsschoolvereeniging, uitgesproken den 13den Oct. 1897 in de Prinsenkerk te Rotterdam. F.W. Egeling, Amsterdam.
1898. *Onze literatuur en onze evangeliëprediking*. Opstel, gelezen voor de leden van het tweede kerkelijke congres van hervormden op 2 Juni 1898 te Amsterdam. H. Ten Hoet, Nijmegen.
1900. *De Pastorie van Nöddebo*, door Nicolaas, oud 18 j. Uit het Deensch, door *G.F. Haspels*. G.F. Callenbach, Nijkerk. 1901. 2e druk. 1906. 3e druk.
1900. *Vreugden van Holland*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst. 1904. 2e druk.
1901. *De Weerloosheid*. Een hoofdstuk van levensleer. P.N.v. Kampen en Zn., Amst.
1902. *Zee en Heide*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst. 1913. 2e druk.
1904. *Herrijzenis*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst.
1904. *Scandinavische reisschetsen*. G.F. Callenbach, Nijkerk.
1907. *Ten dage der verschrikkingen*. Leerrede over Jeremia 46 : 27b, gehouden in de Noorderkerk te Rotterdam, 20 Oct. 1907. J.M. Bredée, Rotterdam.
1907. *Boete*, 2 dln. Erven F. Bohn, Haarlem.
1908. *Onder den Brandaris*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst. 1915. 2e druk.
1909. *Uit onzen bloeitijd*. Schetsen van het leven onzer Vaderen in de 17de Eeuw. Serie I, n°. 8: *De Geestelijke Poëzie*, door *G.F. Haspels*. Hollandia-drukkerij, Baarn.

1909. *Beveel gerust uw wegen*. Bundel proza en poëzie van J.R. Callenbach, G.v.d. Giesen, *G.F. Haspels*, J.L. De Heer, B. ten Kate, A.F. Krull, W. Lamers, S. Ulfers. J.M. Bredée, Rotterdam.
1909. *Het Licht der Wereld*. Bijbelsche platen naar oude en nieuwe meesters. Tekst van o.a. *G.F. Haspels*. G.F. Callenbach, Nijkerk.
1911. *Toespraken*. G.F. Callenbach, Nijkerk.
1911. *Ons eigen Land*. Uitgegeven door de A.N.W.B. Toeristenbond voor Nederland. Deel IV. De groote rivieren en Zeeuwsche eilanden, door *G.F. Haspels*.
1912. *De stad aan het veer*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst.
- 1913/1914. *Onder open Hemel*. G.J.A. Ruys, Utrecht.
I. Die aan de deur staat en klopt. 1913.
II. In de schuts des Allerhoogsten. Overdenkingen voor Oud- en Nieuwjaar. 1913.
III. De beker der verlossinge. 1914.
IV. Heerlijkheid. 1914.
1914. *Getuchtigd en niet gedood*. Overdenkingen van dezen tijd, door o.a. *G.F. Haspels*. G.J.A. Ruys, Utrecht.
1914. *Wisselend Uitzicht*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst.
1914. Onze groote mannen. Serie I, n°. 1: *Vondel*, door *G.F. Haspels*. Hollandia-drukkerij, Baarn.
1915. *De goede belijdenis*, door o.a. *G.F. Haspels*. D.A. Daamen, 's-Gravenhage.
1915. *David en Jonathan*. P.N.v. Kampen en Zn., Amst. 1917. 2e druk.
1916. *Zee en Heide*. Editie in de vereenvoudigde spelling (voor Zuid-Afrika). P.N.v. Kampen en Zn., Amst., D.A. Daamen, 's-Gravenhage.

II. In De Gids vóór Onze Eeuw:

1895. III. 1. Een aderlating. (later in *Vreugden van Holland*).
1896. I. 407. Eene engelenzang (Gli Angioli di Fra Angelico). (later in *Vreugden van Holland*).
1897. III. 1. De erfgenaam. (later in *Vreugden van Holland*).
1898. IV. 1. Urk. (later in *Vreugden van Holland*).
1899. I. 1. U.K. 282. (later in *Vreugden van Holland*).
1899. IV. 1. De liefde der Eerwaarde. (later in *Vreugden v. Holland*).
1899. IV. 568. Transvaliana.
1900. I. 179. Transvaliana.

1900. III. 151. Op weg naar eene levensleer (Dr. J.D. Bierens de Haan, Idee-Studies).

III. In *Stemmen voor Waarheid en Vrede*:

1896. Een echo van Luther's woorden, pag. 1-35. Een Mysticus (Johan Tauler), pag. 421-450.
 1897. Twee intimiteiten (Italië), p. 1-16. Maria Stuart II, p. 409-434.
 1900. Hervormingsbede aan Engeland. 31 Oct. 1900, (gedicht; voor Transvaal).
 1915. Onze Preek, pag. 781-807.

IV. In *Onze Eeuw*:

1901. De Oplossing. (later in *Zee en Heide*). Strandjutton. (idem). Onze Lieve Vrouwe van Michel Angelo (Brugge). Een Trio (Fra Angelico, Adriaan Brouwer, Arnold Böcklin).
 1902. Impressionisme (voorlooper van Nieuwe Boeken?). Dmitri Merejkowsky. Aan (gedicht aan H.M. bij de oprichting uit 't ziekbed), ongeteekend. Opgevischt. (later in *Zee en Heide*).
 1903. Noorsche Contrasten (voorlooper van Nieuwe Boeken?). Humor en Literatuur. Nicolaas Beets, † 13 Mrt. 1903. (gedicht). In het gezicht van de haven. (later in *Onder den Brandaris*). Herrijzenis 1. 2. 3 [slot].
 1904. Scandinavische reisschetsen I [op zee].
 Scandinavische reisschetsen II [op de stolkjaerre].
 Scandinavische reisschetsen III.
 1905. Kierkegaard vertaald.
 1906. Onder den Brandaris. (later in *Onder den Brandaris*). Nieuwe Kunst. Intermezzo. (later in *Onder den Brandaris*).
 1907. Boete 1. 2. 3. 4. 5.
 1908. Boete II. 1. 2. 3. 4 [slot].
 1909. De voorlezing. (later in *Onder den Brandaris*).
 1910. Nieuw licht over het Nieuwe Testament (over: Licht vom Osten. A. Deissmann).
 1911. Tolstoj. Zwakke kracht. (later in *Wisselend Uitzicht*). De medeplichtige. (idem).
 1912. De stad aan het veer. 1. 2 (slot).
 1913. Vriendschap. (later in *Wisselend Uitzicht*). Normen der Aesthetiek.

1914. In den Staringskoepel op visite. (later in *Wisselend Uitzicht*).
1915. David en Jonathan. 1. 2. 3. 4 [slot].
1916. 'Hooger Katholicisme'.
Voorts eene rubriek 'Nieuwe boeken' in jg. 1904-1916.

V. In *Handelingen v.d. Maatsch. d. Ned. Letterk.*:

1903. Taalvirtuoos of Apostel? (Voordracht).

Levensbericht van Dr. Gerrit Jan Vos Adriaansz.

Den 9^{en} April 1912 ontsliep te Amsterdam in den ouderdom van 75 jaren zacht en kalm Dr. Gerrit Jan Vos Az., predikant bij de Nederlandsche Hervormde Gemeente aldaar.

Met zijn verscheiden ging een nobel en goed man uit deze wereld, die op weinige weken na gedurende vijftig jaren de Nederlandsch-Hervormde Kerk getrouw had gediend, waarvan bijkans zevenendertig jaren de Amsterdamsche gemeente, welke hij op zijne wijze innig heeft liefgehad, deelende met haar het lief en het leed, gedurende die jaren haar toegevloed of opgelegd.

Velen, die hem in zijne ambtelijke loopbaan hebben gekend, zullen het met mij eens zijn, dat de tijd om met eene zoo groot mogelijke objectiviteit het leven en werken van dezen predikant te boek te stellen nog niet is gekomen. Immers, zijn leven is een leven van strijd geweest, welks vuur nog de harten van voor- en tegenstanders ontgloeit, waarvan de vlammen nog kunnen oplaaien bij sommige politieke en kerkelijke gebeurtenissen; een strijd eindelijk waarvan het einde, brengende den vrede, zelfs in eene zéér verre toekomst, nog niet is te voorzien.

Niettemin was het mij eene oorzaak tot verheuging toen, ingevolge eene correspondentie met den Secretaris onzer Maatschappij aan het eind van 1915, mij de opdracht gewerd, in alle eenvoudigheid Vos' levensbericht te schrijven, omdat bij velerlei verschil van inzicht in godsdienstige en kerkelijke vraagstukken ééne groote overeenkomst ons beider geestelijk leven beheerschte de liefde voor onze Vaderlandsche Kerk, hoeksteen van onze staatkundige vrijheid en zelfstandigheid, kern mede van onze landshistorie sedert de dagen der Republiek tot - zij het zeer zwak nog - in onzen tijd, waarin de sociale vraagstukken schijnbaar alle overige op democratisch gebied overvleugelen.

Trouwens, hoe kon het anders? Vos toch was de man die niet slechts op geestelijk gebied mijne eerste schreden richtte, doch mij ook inboezemde mijne eerste liefde voor onze vaderlandsche kerk, hare historie en de geestelijke wetenschappen in het algemeen, reden waarom ik hem op zijn zeventigsten verjaardag een woord van waardeering en hulde meende te moeten brengen door mijn boekje: 'Een Zeventigjarige. Dr. G.J. Vos Az. met betrekking tot zijn ambtelijk leven en als auteur geschetst'.

Nog herinner ik mij zijn verbaasd gezicht, toen de uitgever Bom en ik hem op den morgen van den 12^{en} Juli 1906 dit werkje (in een keurig hoewel eenvoudig bandje) kwamen aanbieden. Hoe zou toch de oud-leerling van Vos, die een geheel anderen weg was opgegaan dan de leermeester had gedacht, den ouden predikant en kerkelijken schrijver waardeering brengen in een boekje, waarin - Vos wist dit zeer stellig! - van dogmatisch gedoe of het gebruik van bijbelteksten geen sprake zou zijn? De schrijver van Spencer's leven hulde brengend aan den theoloog Dr. Vos en dat in het publiek,

in een werkje dat door ieder kon worden ter hand genomen en gelezen, Vos stond er eenigszins huiverig tegenover. 't Heeft dan ook eenige dagen geduurd eer hij, tot wien het boekje was gericht, het zelf durfde ter hand nemen. Maar, eenmaal uitgelezen, bereikte mij onmiddellijk een hartelijke brief van dank en kort daarop kwam zijn persoonlijk bezoek mij verrassen om mij nogmaals dank te zeggen voor deze bijzondere hulde, welke hij van niemand - en wel allerminst van mij - had verwacht.

Zoo ooit, dan stonden in ons geval oud-leermeester en leerling, die in hun later leven belangeloos zooveel samen hadden gewerkt, wel zeer vreemd tegenover elkander. Dat kwam omdat Dr. Vos, ondanks alles wat hij had ondervonden en medegemaakt, een kerksch man was gebleven en ik mij in den loop der tijden, juist door gelijke ondervinding, weliswaar niet van de Vaderlandsche Kerk als historisch geworden instituut maar van het kerkelijk-dogmatisch leven en den daaraan verbonden strijd voor goed had afgewend. Zulk een standpunt was voor Vos een verdriet, dat hij bezwaarlijk kon verkroppen; voor hem die op zijn graf liet beitelen 'Ik heb den goeden strijd gestreden, maar het geloof behouden', diende het geloof in eenigszins afgebakende dogmatische formules vervat te zijn. Een poosje was er zelfs een gevoel van zekere vervreemding tusschen ons. Doch tenslotte heeft mijn voor- en registerarbeid aan zijn 'Amstels Kerkelijk Leven' en mijn boekje over hem wederom tot innige vertrouwelikheden geleid, zoodat hij mij, den jongere, een blik gunde in zijn vroeger leven, zijn strijd en zijn arbeid, om eenmaal zoo mogelijk het tijdperk van het kerkelijke, politieke en sociale leven van de tweede helft der negentiende eeuw te kunnen beschrijven.

Dat de mededeelingen van Dr. Vos, iederen Woensdagmorgen op den laten avond van zijn leven 'uit zijn mond opgeteekend', in sommige opzichten niet overeenkwamen met den inhoud van mijn geschrift over hem, dat ik geheel uit eigen herinneringen had samengesteld, laat zich denken. Vandaar dan ook dat dit Levensbericht, hoewel veel minder uitvoerig, toch eene aanvulling en correctie van mijn vroeger werkje over Dr. Vos is, fouten en misvattingen herstellend welke daarin buiten mijn weten en schuld zijn ingeslopen.

Gerrit Jan Adriaansz. Vos zag op 12 Juli 1836 in het kleine stadje Harderwijk het levenslicht als zoon van Adriaan Vos, eerste onderwijzer aan de stadsarmschool te Harderwijk, en diens echtgenote Bartha Maria Appeldoorn. Reeds het volgend jaar werd de oude Vos benoemd tot hoofd der openbare school te Genemuiden, in welk plaatsje Gerrit Jan zijne eerste jeugd doorbracht. Zijn eerste onderricht ontving hij op de school van zijn vader en deed daar de gewone kundigheden dier dagen op, tot de tijd kwam dat hij voor eene beroepskeuze werd gesteld. Zijn vader die uit den zoon liefst een modelonderwijzer zag groeien, liet dezen in zijne keus echter geheel vrij. Een gemakkelijk en winstgevend beroep, waarbij hij niet steeds onder de oogen van zijn strengen vader zou vertoeven, scheen den jongen Gerrit Jan verreweg het verkieslijkst. Hij hield niet veel van leeren; wel om in zijn vrijen tijd te spelen of langs den weg te flaneeren, rustig en lustig zijn sigaartje rookend.

In deze omstandigheden, liefst niet het ideaal van zijn vader volgend, dacht hij aan zijn oom Jan Severijn Janssen, gehuwd met de zuster zijner moeder Trijntje Appeldoorn, die een brood- en banketbakkerij in de

Hondegartstraat te Harderwijk had. Zijn oom en tante die veel van hem hielden, zouden, zoo meende Gerrit Jan, hem wel in alles zijn zin geven; hij meende dus het beste te doen om maar bakker te worden. Dan was hij vrijgesteld van alle studie en kon in zijn vrijen tijd doen wat hij wilde.

Dat zijn vader van dit besluit vreemd opkeek, laat zich denken; deze begreep er niets van. Evenmin ook de toenmalige predikant bij de Ned. Herv. Gem. te Genemuiden, Ds. Hogerzeil. Want de kinderen van dezen predikant, de latere Amsterdamsche predikant H.V. Hogerzeil en diens oudere broeder, later predikant te Krijnskinderen bij Goes, jong en nog ongehuwd gestorven, waren jongensvrienden van Gerrit Jan en er was misschien voor hem geen prettiger dag te bedenken dan die, waarop hij met de jongens Hogerzeil en hun zusje met den grooten bokkenwagen uit rijden mocht, eenige uren ver weg de richting naar de, bosschen op.

Intusschen, Gerrit Jan kreeg zijn zin en werd bakkersleerling bij zijn oom Janssen te Harderwijk. Tegelijk kwam hij op de catechisatie bij den predikant B.H. Taats, die als vriend bij den bakker Janssen aan huis verkeerde. En door beiden kwam hij tijdens de jaren van zijn leerlingenschap in een kring van gegoede Harderwijksche gemeenteleden die belang stelde in de zaken van kerk en gemeente, waartoe onder meer ook Mevrouw Clarisse-van Loenen behoorde. In dien kring ijverde men voor allerlei aangelegenheden van geestelijken en zedelijken aard, waarin het geslacht dier dagen belang stelde, b.v. de afschaffing en de zending. Zelfs werd te Harderwijk een kindergenootschap ten voordeele der zending opgericht, waarvan ook Gerrit Jan Vos lid werd. Op die wijze keerde de jonge Vos langzamerhand tot de richting

van het ouderlijk huis terug; kreeg hij zin in lectuur en belangstelling voor de kerkelijke zaak.

Doch dit alles maakte van den jeugdigen bakkersleerling nog geen aanstaand predikant. Dat deed de invloed van den ex-kapitein van het O.-I. leger Renon. Deze, die als huisvriend veel bij bakker Janssen aan huis kwam, bracht den jeugdigen Vos tot het lezen van 'De Nederlander', toen door Groen van Prinsterer geredigeerd, en het waren Groen's artikelen, die Gerrit Jan opwekten om van beroepskeuze te veranderen en zich, in plaats van tot bakker, te bekwamen voor het predikamt.

Maar, had eerst de zoon niet naar den vader willen hooren, nu was de vader doof aan dat oor. De oude Vos vreesde voor twaalf ambachten met dertien ongelukken en antwoordde op al de brieven van zijn zoon met een 'onherroepelijk neen!'

'Toen' - het zijn de eigen woorden van den lateren predikant Vos - 'heeft hij leeren bidden en tallooze malen gesmeekt, dat God het hart van zijn vader wilde veranderen, opdat hij de roeping die hij in zich voelde leven, mocht vervullen. En tevens hield hij vol, zijn verzoek in zijn brieven telkens opnieuw te herhalen. Eens, toen er een brief van Gerrit Jan kwam, waarin hij zijn vader opnieuw dringend verzocht toch predikant te mogen worden, zat de ontvanger Dalfsen bij zijn vader. Deze, een geloovig en kerkelijk man, sprak nu met den ouden Vos en meende, dat de weg, dien de jonge Gerrit Jan wilde gaan, wel een weg van Hooger hand zou kunnen zijn, zoodat het niet goed was van den ouden Vos, zich voortdurend tegen het verzoek van zijn zoon te verzetten'.

Na eenig praten, liet meester Vos zich overreden en kwam tot zijn zoon met een voorstel. Indien namelijk

Gerrit Jan vrijlootte voor den dienst, dan zou de vader dit als een wenk van Hooger hand beschouwen en zijn zoon mogen studeeren voor predikant. Op den dag der loting nu trok Gerrit Jan het hoogste nummer! Per ommegaande schreef zijn vader hem les te gaan nemen bij Dr. Schuurman Stekhoven, conrector aan het gymnasium te Harderwijk, eveneens een kerkelijk en godsdienstig man, van wiens onderwijs Vos veel nut trok, wat hij in zijne dissertatie en zijn 'Keerpunt' dan ook met dankbaarheid heeft erkend.

In het 'Album Studiosorum' der Utrechtsche Hoogeschool vinden wij op het jaar 1857 het volgende vermeld: '18 Maji: 'Gerrit Jan Vos Adriaansz. Harderovicensis, Th. Ex privata institutione admissus'. Volgens Vos zelf moest deze datum 16 Mei zijn. In elk geval teekent het verschil tusschen het jaar der loting (Dec. 1855) en die der inschrijving de vrijgevigheid van het toenmalig Hooger Onderwijs, dat zeker niet minder geleerden en bij uitstek wetenschappelijk gevormden heeft gekweekt dan in dezen tijd, nu het ondanks allerlei zoogenaamde vrijgevige bepalingen in een eng keurslijf is gedrongen, waarin soms de besten zich op den duur niet kunnen voegen en middelmatigen een prijs doet weghalen die voor de besten onder de besten was bestemd.

Het zij zoo; met de tijden veranderen de wetten en de zeden. Doch voor Vos - hij zelf heeft het dikwerf erkend! -, en misschien voor velen met hem, is het een geluk geweest, dat in hunne dagen de ambtskeuze op lateren leeftijd dan thans kon worden bepaald en de voorbereidende studie langs gemakkelijker weg kon geschieden. Met degelijke en goed onderlegde kennis toegerust, was veel onnutte zoogenaamd geleerde bagage

het geslacht van dien tijd vreemd. Vandaar ook dat de theologische studenten dier dagen - het is weder de meening van Dr. Vos - niet afdwaalden op velerlei zijwegen, maar zich met volle borst toelegden op de studie voor hun ambt en allen op hunne wijze een goed predikant wilden worden in de voor hen nog altijd Vaderlandsche kerk.

Zoo ook Gerrit Jan Vos zelf, wiens hartstocht voor zijne geestelijke roeping hem echter niet belette dadelijk deel te nemen aan het volle studentenleven door zich in te laten schrijven als lid van het corps, in tegenstelling met zoovelen die slechts lid werden van de Utrechtsche Studentenvereniging 'Mutua Fides'. Bovendien werd hij lid van de studentengezelschappen 'Secor dabar' en 'Eltheto' waarvan het eerste zich met het onderzoek van den Bijbel en het tweede zich met de uit- en inwendige zending bezig hield. Het laatstgenoemde gezelschap gaf dan ook Zendingsberichten uit, waarvan de jonge student Vos een tijdlang redacteur is geweest. Tot de met hem bevriende studenten rekende hij den lateren hoogleeraar te Groningen en Utrecht G.H. Lamers, den bekenden Utrechtschen predikant A.W. Bronsveld, den lateren hoogleeraar Jacob Cramer, H.V. Hogerzeil, in 1886 zijn medestander in den kerkelijken strijd te Amsterdam, diens ouderen broeder G.M. Hogerzeil, Jacob Moulijn, Adriaan Loeff, later voorzitter van de Synode, en Izaak Johannes Ippius Fockens, als theologisch student ingeschreven 12 Sept. 1857 'e gymnasio Snecano'. Vooral met den laatstgenoemden student, zoon van den predikant Fockens te Sneek, werd Vos bijzonder bevriend, zoo zelfs dat hij in de vacantie bij de dames Fockens te Sneek logeerde.

Deze dames hadden te Sneek eene christelijke school

gesticht. Tot hoofd daarvan werd in 1857 na gedaan examen benoemd Anna Petronella Joling, de latere mevrouw Vos. Zij was de eenige dochter van Okko Joling die hoofd van een eigen school in Sneek was en gehuwd met mejuffrouw Baars, wiens vader hoofd van eene Fransche school in Bolsward was. Nog voor Vos zijne aanstaande vrouw leerde kennen, had de oude Joling zich laten verleiden om mede te doen aan het liberalisme, in Friesland zoo goed als eene doodzonde in die dagen. Daardoor verliet zijne school en moest hij als boekverkooper in zijn onderhoud voorzien. Zijn dochter kwam nu op de kostschool te Sneek en werd door de dames Fockens in bescherming genomen die haar als geestelijke moeders trouw ter zijde hebben gestaan, tot zij als hoofd hunner school en in hun huis den student Vos leerde kennen, wien zij haar hart en hand schonk, waarna zij levenslang lief en leed met den man harer keuze heeft gedeeld. Hun huwelijk had plaats 20 April 1862, kort voor Vos' beroeping te Oostermeer, een dorpje in de Friesche gemeente Tietjerksteradeel.

Nadat Vos toch in 1858 zijn propaedeutisch, in 1860 zijn candidaats- en in October 1861 zijn propronents-examen had afgelegd, de beide laatste 'summa cum laude', had hij zich bij de classis Zwolle voor het kerkelijk examen aangemeld en, na toelating, zich beroepbaar gesteld. Daarop begeerde de gemeente Ondwoude in Friesland hem tot predikant, zeer tegen den zin van baron van Heemstra, zoodat Vos tot zijn spijt niet werd beroepen. Gelukkig volgde al spoedig een tweede beroep naar Oostermeer (11 Mei 1862), waar Vos ruim drie jaar werkzaam was. Den 6^{en} Augustus 1865 deed hij zijne intrede in Spannum, waar hij ruim vier jaren werkzaam was, tot hij op 3 October 1869 deze standplaats verwisselde voor Goes.

Volgens Vos zelf is zijne Friesche periode een der vruchtbaarste geweest. Reeds van 1860 af had hij onder letter X opstellen over het christelijk nationaal schoolonderwijs in het 'Friesche Maandblad' geschreven, toen nog onder redactie van Ds. J.W. Felix staande. Later trad hij, toen dit Maandblad in een 'Kerkelijk Weekblad' veranderd werd, zelf als redacteur op en bleef daarin strijden voor het christelijk onderwijs. Bovendien werd hij vice-voorzitter van de vereeniging 'Vrienden der Waarheid', was agent, later adviseur, der 'Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs', gesticht in 1860, hield, o.m. te Bergum op 21 October 1863, redevoeringen Over dit onderwerp en opende in onderscheidene dorpen van Friesland christelijke scholen en bewaarscholen. Verder heeft hij in Friesland de vereeniging 'Schoolhulp' gesticht en het 'Na-examen' ingevoerd gekregen, zoodat het geen wonder was dat hij in later dagen met zekeren trots op zijne bijkans tienjarige werkzaamheid in Friesland terug zag.

Niet zoo bewogen was zijne Zeeuwsche periode.

Wel bleef hij tijdens zijne zesjarige werkzaamheid in Zeeland als redacteur van het Kerkelijk Weekblad ijveren voor de christelijk-nationale school en opende in Mei 1872 eene christelijke school te Middelburg; werkte hij ook in de jaren 1874 en 1875 samen met de heeren De Savornin Lohman, De Geer, Dr. A. Kuyper e.a., aan de oplossing van vele kerkelijke en sociale vraagstukken van dien tijd; vertaalde hij in deze periode het Evangelie van Lucas en deed ook een 'Leven van Jezus' het licht zien, doch dit alles was in vergelijking met zijne vroegere werkzaamheid in Friesland en zijn latere te Amsterdam maar van betrekkelijke beteekenis. Trouwens, gelijk reeds gezegd, zijne Zeeuwsche periode was slechts

kort, want na op 12 Mei 1872 Goes voor Middelburg te hebben verwisseld, kwam hij reeds op 9 Mei 1875 op zijne laatste standplaats, te Amsterdam.

Intusschen was Vos den 25^{en} April 1870 te Utrecht tot theologiae doctor gepromoveerd op de verdediging eener dissertatie 'De Nieuwe Synodale Bijbelvertaling onderzocht'. Het onderwerp was hem door Prof. Doedes aan de hand gedaan naar aanleiding van zijne bespreking der eerste aflevering van de 'Synodale Bijbelvertaling' in de 'Stemmen voor Waarheid en Vrede'. De promotie geschiedde 'summa cum laude'; de inhoud was van 'summa praestantia'.

Uit dit proefschrift blijkt duidelijk dat Vos op een zuiver confessioneel standpunt stond en dus tot de orthodoxe richting gerekend kon worden. Maar toch rekende hij zich niet tot hen die alles bij het oude wilden laten, niet dan 'hoogst eerbiedwaardig' opzagen tot de oude Statenvertaling en deze onveranderd wilden behouden, ja, eigenlijk geheel het geloof en de kerk zouden willen terugvoeren tot de dagen van Dordt.

Zoo nam Vos dus door zijne dissertatie eene eigenaardige zelfstandige plaats te midden der strijdende theologen dier dagen in, waarom het geen wonder mocht heeten, hem op den dag zijner promotie te hooren verklaren, dat hij zeer goed gevoelde van beide zijden, n.l. de moderne en orthodoxe richting, afkeuring te zullen ontvangen, wat hem echter niet had kunnen weerhouden, zijne beginselen en denkbeelden in zijn proefschrift duidelijk en helder uiteen te zetten. Zijn standpunt noemde hij het 'historisch-juridisch-confessioneel beginsel', waaraan hij vooral tegenover de separatistische denkbeelden der neo-Calvinisten zou vasthouden tot aan zijn dood.

Eigenaardig nu was het in verband hiermede dat Vos in 1875 juist in de vacature 'Dr. A. Kuiper' te Amsterdam werd beroepen. Kerkelijke conflicten waren onder leiding van Dr. A. Kuiper, die reeds te Utrecht zijn strijd tegen de inrichting en besturen der 'verleugende' kerk had aangebonden, te Amsterdam in die dagen voortdurend aan de orde. De ouderlingen weigerden onder het gehoor van rechtzinnige predikanten te zitten. Bovendien konden Dr. Kuiper en zijne geestverwanten er geen vrede mede vinden dat het bestuur der weeshuizen en andere kerkelijke stichtingen zich bevond in handen van onrechtzinnige regenten. Daardoor ontstond tusschen de modernen en orthodoxen te Amsterdam een heftige strijd, waarvan het gevolg was dat de moderne besturen der kerkelijke stichtingen moesten plaats maken voor orthodoxe. Ook het algemeen godsdienstonderwijs en de opleiding der godsdienstonderwijzers werd geheel in rechtzinnigen geest gewijzigd. Orthodoxe predikanten vervingen niet alleen de moderne maar ook de ethische voorgangers. Onder Kuiper's leiding was bovendien eene vereeniging, 'Beraad' genaamd, tot stand gekomen, waarin hij en zijne geestverwanten te zamen kwamen om alle voorstellen, eer zij in den Kerkeraad kwamen, te bespreken en de daartegenover aan te nemen houding vast te stellen. Weldra beheerschte en verlamde deze geheime vergadering den geheelen kerkeraad. Al in 1873 had Dr. Kuiper bovendien den Amsterdamschen Kerkeraad een modus vivendi aangeboden, waardoor de mogelijkheid werd geboren dat orthodoxen, modernen en zij die tot geen dezer twee groepen behoorden, onder gebruik en genot van stoffelijk goed, kerkelijk gescheiden zouden leven. Ook de lidmatenkwestie was reeds door Dr. Kuiper en de ver-

eeniging 'Beraad' aan de orde gesteld; de opheffing der theologische faculteiten aan de Rijks-Hoogeschole en stedelijke Athenaea uitgesproken; de Vrije Universiteit zou weldra op het program van actie komen.

Hoe stond de man, die Kuyper's ledige plaats kwam vervullen, tegenover dit alles?

Dat hij op grond van de in zijne dissertatie beleden beginselen geheel met Kuyper en diens medestanders instemde, was bezwaarlijk te verwachten.

Toch heeft men het gehoopt!

Al zeer spoedig toch na zijne komst te Amsterdam werd Vos belast met het godsdienstonderwijs in het Diaconie-Weeshuis en aan de aspirant-godsdienstonderwijzers. Bovendien werd hij om zijne uitgebreide kerkrechtelijke kennis weldra scriba der classis Amsterdam, misschien wel om de komende conflicten tusschen kerkeraad en classis in, een zoo mogelijk gemeenschappelijke bedding te leiden. Kuyper en zijne geestverwanten spraken van 'broeder Vos'; hoopten in vele opzichten op zijne veel omvattende werkkraft en gewaardeerden steun; zoowel Kuyper als Vos werden in dezelfde kringen en gezinnen geëerd en gevierd.

Trouwens, voor zoover Vos dit volgens eer en geweten, vooral ook volgens zijn beginsel en geloof, vermocht, heeft hij, met de neo-calvinisten getrouw in het belang der Amsterdamsche gemeente samengewerkt. Vooral het belijdend karakter van het godsdienstonderwijs trok hem aan en meer dan vijf-en-twintig jaren lang is hij dit met groote vrucht aan de weezen en aspirant-godsdienstonderwijzers blijven geven. Tegen de stichting der Vrije Universiteit was Vos b.v. niet gekant; wel tegen de opheffing der theologische faculteiten aan 's Lands hoogeschole en die te Amsterdam. De Hooger-

onderwijswet van 1876 had zijne sympathie niet; het modernisme vond in hem geen steun; met de ethischen en irenischen verschildte hij in richting, waarom hij dan ook strijdensmoe in 1881 het Kerkelijk Weekblad ophief. Van journalistieken arbeid had hij toen meer dan genoeg! Volgeling van Groen en bewonderaar van Stahl, was hij in de politiek het christelijk-historisch beginsel geheel en al toegedaan. Met de Triniteitsleer was hij het volmaakt eens en als burgerman, wat hij altijd gebleven is, hadden vele sociale maatregelen der orthodoxen zijn hart.

Zoo waren er dus heel wat aanrakingspunten tusschen de volgelingen van Kuyper en Vos. En toch scheidde hen één groote kloof die niet was te overbruggen: de eenheid en ondeelbaarheid der Vaderlandsche Kerk, ook zelfs onder den bestaanden kerkvorm.

Dien kerkvorm wenschte Kuyper niet meer. De tucht der bestaande hoogere kerkbesturen was z.i. een z.g. zedelijke en wettige macht in de kerk, waaraan leden en voorgangers geene verantwoording schuldig waren. De reglementen waren opgedrongen en de besturen goddeloos. Volgens Dr. Kuyper was de Ned. Herv. Kerk den naam van kerk niet meer waardig. Aan de gemeente, aan het volk, aan de dolende zielen, moest eene kerk teruggegeven worden naar het model van Calvijn met een vasten vorm en met zulk een leiding, dat de zielen er zich gerust aan konden overgeven. De plaatselijke gemeente moest vooral klein en rein zijn. Niet slechts gereformeerd, maar ook democratisch moest zij zijn, ongeveer als de Vrije Schotsche kerk ingericht. 'Eene kerk die de electie als cor ecclesiae belijdt, kan niet clericaal zijn. Zij moet haar kracht in de 'electi', d.i. in de gemeenteleden zoeken'. Zoo sprak Dr. Kuyper

tot het 'vrome volk' dier dagen, staande op separatistisch en neo-calvinistisch standpunt, met veronachtzaming van al het historisch geworden in de Nederlandsch-Hervormde Kerk, predikend en leidend eene eventueel volkomene ontwrichting van de kerkelijke gemeenschap als historisch geworden instituut van het oud-Nederlandsche geloofs- en geestesleven.

Daartegenover stond Vos pal als de verdediger der Vaderlandsche Kerk. 'Niet langs den weg der revolutie tot versnippering maar langs den weg der genade tot verbroedering', was zijne leuze. 'De evolutie der historie kan men evenmin als de hoeksteen der belijdenis te niet doen, zonder de voortdurende werking der souvereiniteit en der soevereine genade Gods te loochenen en het recht door God gewild, met de voeten te vertreden'. Niet de mensch maar God heeft te oordeelen, zegt hij elders, over hen wier gevoelen niet met de leer der kerk in overeenstemming is. 'Daarom mag men de kerk niet beschouwen alleen van genootschappelijk standpunt of dat der beheerskwesitie, nog minder als een amalgama van op zich zelve staande plaatselijke gemeenten met eene meer of minder democratische of aristocratische bestuursinrichting, maar moet men haar beschouwen, ondanks alle fouten en tekortkomingen, als de door God gewilde organisatie der gemeenschap, waarin zich het geloof der natie in geheel zijn wezen als levende incarnatie der Evangelisch-christelijke leer openbaart'.

'Ik heb mijn volk en mijne kerk lief, en schaam mij geenszins die liefde, noch de betrekking die ik onder dat volk en in die kerk bekleed. Ons volk, ons Hervormd volk, is de Hervormde Kerk, het eigendom van Christus. Van dat volk mogen wij niet scheiden, om

het over te laten aan verderfelijke invloeden van het bijgeloof en van het ongeloof, maar moeten er in blijven. En afscheiden van die kerk en van het kerkgenootschap, voor zooverre het de vrije prediking der waarheid blijft dulden, is in strijd met Christus' bevel en der Apostelen voorbeeld'. Niet de vraag, of hij modern of orthodox, libertijn of calvinist was, gold voor den predikant Vos. Wel of hij in geloof en leven kon zijn een lid der Ned. Herv. Kerk en in haar de kracht des geloofs en de woorden des levens kon prediken, die met haar reformatorisch beginsel, karakter en wezen in overeenstemming waren. Zoo stond het historisch-juridisch-confessioneel beginsel tegenover het separatistisch drijven der neo-calvinisten. De botsing tusschen Vos als vertegenwoordiger van het eerste en Kuyper als leider van het tweede kon niet uitblijven. En in 1886, toen de 'attesten-kwestie' werd samengekoppeld met eene zeer ingewikkelde zaak, rakende het beheer der kerkelijke goederen, was de catastrofe daar. Het classicaal bestuur, doende wat des Kerkeraads is, stelde Kuyper en diens geestverwanten buiten de kerkelijke wet, eerst door schorsing, later door afsnijding. De overrompeling van enkele Amsterdamsche kerkgebouwen en verschillende procedures waren het gevolg; Vos en diens geestverwanten wonnen den strijd op Kuyper en zijne medestanders.

In een levensbericht, gelijk onze Maatschappij dit verlangt, is het noch de plaats om de motieven van dezen kerkelijken strijd uiteen te zetten, noch om een pleidooi voor een der partijen te leveren, ten einde uit te maken aan welke zijde het recht was. Genoeg zij het te vermelden, dat de jaren van het Amsterdamsche kerkelijk conflict voor Vos campagnejaren van reusachtige

inspanning en onvermoeiden arbeid zijn geweest, niet minder ook jaren vol van verdriet en veel onverdienden smaad.

Na de beëindiging der kerkelijke procedures ging Vos' ambtelijk leven betrekkelijk kalm voort. Als kerkmeester, als lid der autorisatie-commissie voor den bouw der nieuwe weeshuizen, deed hij evengoed als predikant en godsdienstleeraar getrouw zijn plicht. Voorts was Vos van de 'Districtraden' en het 'Groen van Prinstererfonds' de bezielende macht; bleef hij ijveren voor de oprichting en de uitbreiding van christelijke scholen te Amsterdam; richtte hij de vereeniging 'Mirjam' voor de verpleging van verlaten kinderen op en was hij lid van onderscheidene commissies tot verhooging of verbetering van het peil van het godsdienstig en kerkelijk gemeenschapsleven. Bovenal ging hem echter de bouw van nieuwe bedehuizen aan het hart, en is het vooral te danken aan Vos' ijver en toewijding dat binnen een betrekkelijk kort tijdsverloop drie Ned. Herv. kerkgebouwen te Amsterdam zijn gesticht: t.w. de Koepel-, Muider- en Oranjekerk. Menige zorg en heel wat arbeid, in overleg met den advocaat der classis Amsterdam, den huidigen Amsterdamschen Prof. Molster, bezorgde hem bovendien de procedure over de N.Z. Kapel te Amsterdam, door den gemeenteraad der hoofdstad begonnen en door de Ned. Herv. Gemeente onder Vos' leiding glansrijk gewonnen.

Jammer slechts, dat Vos bij de inwijding van de nieuw opgebouwde Kapel, voor den Duitschen dienst bestemd, ernstig ziek was en kort daarna overleed.

Trouwens, in veel kwam de dood niet hem maar zijn vrienden verrassen.

Had men hem bij zijn vijf-en-twintig-jarig predikants-

jubileum, bij zijne vijf-en-twintig-jarige werkzaamheid te Amsterdam en zijn veertigjarig jubileum als Dienaar des Woords, gevierd, grootsch zou de huldinging zijn op zijn aanstaand gouden ambtsjubileum.

Immers, had hij onder zijne ambtgenooten niet meer de alom gevierde waardeering van vroeger dagen, voor tal van gemeenteleden gold hij nog als de redder onzer Vaderlandsche Kerk uit het separatisme der doleantie; was hij bij velen geliefd als de auteur van verschillende grootere en kleinere werken over onze kerkhistorie en menige hartverheffende geestelijke toespraak. Want Vos was als auteur zeldzaam vruchtbaar geweest en zijne werken, waaronder zijne 'Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk', zijn 'Handboek voor het Onderwijs in den Christelijken Godsdienst', zijn 'Tegenwoordige Inrichting der Vaderlandsche Kerk', zijn 'Groen van Prinsterer en zijn Tijd', zijn 'Keerpunt', doch vooral zijn laatste groote werk 'Amstels Kerkelijk Leven', waren in veler handen en werden door tal van gemeenteleden geliefd en gelezen.

Daarom, ook al had Vos als strijder voor de Kerk zijne mede-predikanten en zijn tijd eenigermate overleefd, zijne werken zouden hem overleven en hem stichten een eerzuil in de harten van velen.

In een stoffelijk huldeblijk zouden zijne vrienden hunne hoogachting en waardeering echter niet meer kunnen omzetten.

Reeds maanden voor het gehoopte jubileum had naast zijne oude kwaal, het asthma, zich bij Vos eene verkalking in de bloedvaten voorgedaan, wat zijn heengaan tengevolge zou hebben.

Weken voor zijn dood was zijn gelaat al zóó lijkwit, dat men bijkans meende geen levende voor zich te

hebben. Toch sprankelde in zijne gesprekken nog een levendig vuur op, door de jaren van ambts- en auteursarbeid, van lijden en strijden, nog niet verdoofd. Totdat op Dinsdag den 9^{en} April 1912 hem plotseling de dood kwam verrassen, eenige seconden na een oogenblik van onschuldige vroolijkheid.

Daarna hebben wij zijn stoffelijk overschot Zaterdag 13 April d.a.v. op 'Rustoord' te Diemerbrug ten grave gedragen; eene groote schare van ambtgenooten, vrienden en belangstellenden, volgde de lijkbaar tot aan de groeve.

Werd zijn heengaan misschien niet even oprecht betreurd door allen, die, ongewenscht en ongevraagd, om beurten zijn lof uitgalmden en op den doodenakker als om strijd in het openbaar meenden te moeten getuigen van de vroegere verdiensten van dezen doode voor land, kerk en gemeente, rond zijn graf stonden, diep getroffen over zijn verscheiden, tal van warme vrienden en oudleerlingen, in wier harten de oude Vos iets had overgestort van zijne groote en rijke liefde voor onze Vaderlandsche Kerk en het ongehuichelde, echte en ware 'Koninkrijk Gods'.

HENDR. C. DIFEREE.

Chronologische lijst der boeken en geschriften van Dr. G.J. Vos Az.¹.

Waarom strijden wij? Een woord voor hen, die strijden; en aan alle weldenkende Hervormden, die den strijd met hen tegen de dwaalleeraars nog niet aangeboden hebben. Door een Hervormde. Gorinchem 1854. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Het doel der Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. [Rede]. Amsterdam, H. Höveker, 1864. kl. 8°. 1e en 2e dr.

Vos, Az. (G.J.), Joh. Heerman, Het kruis van Christus of de smartelijke lijdensweek des Heilands. Een en vijftig ... toespraken enz. Naar het Hoogd. onder toezigt en met eene aanbevelende voorrede van G.J. Vos Az. Leeuwarden, H. Bokma (J. Swarts), 1867 8°.

Vos, Az. (G.J.), Waarom is het ons te doen? Bijdrage ter verklaring van den strijd voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Opwekkende rede, over Matth. 19 : 13-15, gehouden in het kerkgebouw der Herv. Gem. te Menaldum den 9 July 1867. Leeuwarden [Utrecht], H. Bokma, 1867. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Geen ware godsdienst zonder godskennis. G.J. Vos Az. aan IJ. Radersma. Wat gelooft gij nu eigenlijk en waarom gelooft gij het? Leeuwarden (Utrecht), H. Bokma, 1868. 8°.

Vos, Az. (G.J.), De nieuwe Synodale bijbelvertaling, inzonderheid van de vijf historische boeken des Nieuwen Testaments onderzocht. Utrecht, Kemink en Zoon, 1870. 8°. - Diss.

Vos, Az. (G.J.), Afscheid en Intrede. Twee toespraken. I. Des Heeren opwekking herdacht. II. Evangeliebediening verdedigd. Middelburg, A. Wedding (Dordrecht, Van der Schalk en van Dijl), 1872. 8°.

Vos, Az. (G.J.), De oorsprong van het christelijk geloof. Het derde Evangelie onderzocht. Middelburg, A. Wedding, 1873. 8°.

Vos, Az. (G.J.), En de Heer zag Petrus aan. Gedachtenisrede van de 300-

1 Deze lijst maakt met betrekking tot de medewerking van Vos aan verschillende adviezen en naamloze brochures uit den doleantie-tijd geene aanspraak op volledigheid.

jarige stichting der Ned. Herv. Gem. te Middelburg, in verband met de verlossing der stad in 1574. Leerrede, gehouden 1 Maart 1874. Middelburg, A. Wedding (Dordrecht, v.d. Schalk en van Dijn), 1874. 8o.

Vos, Az. (G.J.), Het Leven van Jezus. Een boek voor het christelijk gezin. Dordrecht, J.P. Revers, 1874-1876. Imp. 8°. - Later bij Bolle te Rotterdam.

Vos, Az. (G.J.), Vrijmaking der kerk door facultatieve kerspelvorming. Het kerkelijk vraagstuk onzer dagen besproken. Amsterdam, B.H. Blankenberg Jr., 1875. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Het nieuwe en belangrijkste onderwerp der aanstaande classicale vergadering. Wenken en wenschen betrekkelijk het voorloopig gearresteerd synodaal reglement voor Hooger Onderwijs. Leeuwarden (Utrecht), H. Bokma, 1877. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Het leven van Jozef. In zes platen voor kinderen. Leeuwarden, H. Bokma, 1877. 4°. - Later bij D. Bolle te Rotterdam.

Vos, Az. (G.J.), Het leven van koning David. In zes platen voor kinderen. Leeuwarden, H. Bokma, 1877. 4°. - Later bij D. Bolle te Rotterdam.

Vos, Az. (G.J.), De overwinning des geloofs. De Gereformeerde gemeente van Amsterdam in 1578. Amsterdam, Höveker en Zoon, 1878. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk. Dordrecht, J.P. Revers, 1881 en 1882, 2 dln. 8°.

N.B. De tweede druk bij id. in 1888. 1 bd. 8°.

Vos, Az. (G.J.), De tegenwoordige inrichting der vaderlandsche kerk beschreven en naar de beginselen der Gereformeerde kerkenordering beoordeeld. Dordrecht, J.P. Revers, 1884. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Het verlangen van de Algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk naar de onschendbaarheid van alle kerkverwoesters. (Voorstel Gunning-Chavannes.) Een kerkrechtelijk advies omtrent de reformatie der kerk. Dordrecht, J.P. Revers, 1885. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Groen van Prinsterer en zijn tijd. Studiën en Schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis. Dordrecht, J.P. Revers, 1886, 1891. 2 dln. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Het keerpunt in de jongste geschiedenis van Kerk en Staat. De eerste bladzijde der tweede afscheiding beschreven. Dordrecht, J.P. Revers, 1887. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Bijschrift bij de Gedenkplaat der onoverwinnelijke vloot. Amsterdam, H.G. Bom, 1888. 8°.

Vos, Az. (G.J.), De bewaring van de Vaderlandsche Kerk in 1588, 1688 en 1888. Kerkrede. Amsterdam, H.G. Bom, 1888. 8°.

Vos, Az. (G.J.), Bijdrage tot de beantwoording der gewichtige tijdsvraag: Is de tegenwoordige organisatie van de Ned. Herv. Kerk in strijd met Gods Woord? Dordrecht, J.P. Revers, 1890. 8°.

Vos Az. (G.J.), Vervulling en verwachting. Ter gedachtenis van de opening der Muiderkerk. Amsterdam, H.G. Bom, 1892. 8°.

Vos Az. (G.J.), Het Nieuwe Testament uit de oorspr. taal opnieuw overgezet in de tegenw. Nederlandsche, en met verklaringen en gelijkkluidende plaatsen voorzien in nauwe aansluiting aan de Staten-Vertaling door Dordrecht, J.P. Revers, 1893. 8°. - Later te Arnhem-Nijmegen bij Gebr. E. en M. Cohen.

N.B. Deze overzetting bevat de vier Evangelien en de Handelingen der Apostelen.

Vos Az. (G.J.), Wegwijzer bij het onderzoek der waarheid. Voor catechetisch gebruik en zelfonderricht. Nieuwe druk. Amsterdam, L.J.E.v.d. Bor, 1894. kl. 8°.

N.B. Van dit catechisatieboekje waren reeds vroeger niet aangekondigde oudere stukken bij v.d. Bor verschenen.

Vos Az. (G.J.), Hoe men zich in de Ned. Herv. Kerk heeft te gedragen. Systematische uiteenzetting van het Ned. Herv. kerkrecht. Utrecht, Kemink en Zn., 1896. 8°.

BRUNA'S Reglementen voor de Ned. Herv. Kerk, met aant. en uitvoerig alfab. register voorzien, naar den 7den, geheel opnieuw bewerkten druk, bijgew. en verm. door G.J. Vos Az. Sneek, J.F. v. Druten, 1897. 8°.

N.B. Hiervan in hetzelfde jaar bij denzelfden uitgever eene verkorte uitgave.

Vos Az. (G.J.), Kerkelijke mededeelzaamheid in verband tot Oranje en de Patriotten. Rede. Amsterdam, G.D. Bom H. Gz. 1898. 8°.

Vos Az. (G.J.), Koningin Wilhelmina ingehuldigd door haar volk. 12 liederen, ten gebuike in huis, school en kerk. Amsterdam, G.D. Bom H. Gz. 1898. 8°.

Vos Az. (G.J.), Handboek voor het onderwijs in den christelijken godsdienst. I. Geloofsleer. II. Zedeleer. Amsterdam, G.D. Bom H. Gz. 1898. 8°.

Vos Az. (G.J.), De ambtsbede van een bejaarden dienstknecht des Heeren. Toespraak over Ps. 71 : 17 en 18 bij gelegenheid van zijne 25-jarige Evangeliebediening in de Amsterdamsche Gemeente. Amsterdam, G.D. Bom H. Gz. 1900. 8°.

Vos Az. (G.J.), Herinneringen uit onze kerkelijke woestijn. Naar Hebr. 3 : 9^b. (Leerrede bij Vos' 40-jarige ambtsvervulling). Amsterdam, G.D. Bom H. Gz. 1902. 8°.

Vos Az. (G.J.), Voor den spiegel der Historie! Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der vrijheid. Gedenkboek bij gelegenheid van het 325-jaren onafgebroken bestaan van den Kerkeraad en van de Classis Amsterdam. (Met Bibliographie van G.D. Bom H. Gz. en een Alfabetisch-Systematisch register door Hendr. C. Diferée.) Amsterdam, G.D. Bom H. Gz. 1903. folio.

Paganistische Ouwel-cultus of Godewaardig gebruik? De Nieuwe-

zijdskapel-historie door een oud lid van den Amsterdamschen Kerkeraad. Rotterdam, Algem. Handelsdrukkerij (1906?). 8°.

Voorts verscheen in 1905 bij den uitgever G.D. Bom H. Gz. een bundel gedichten van Vos en zijne echtgenooten, en verschenen preeken van hem in 'Één Heer, één geest, één geloof; Getuigenissen van christelijk geloof en leven in predikatiën van onderscheidene leeraars der Ned. Herv. Kerk', verschenen te Arnhem bij J.W. Swaan, 1e tot 9e jaargang, 1852-1861. Verder zagen bijdragen van Vos het licht in de 'Zendingsberichten' van Eltheto; tot 1881 in het 'Kerkelijk Weekblad', redacteur G.J. Vos Az.; in de 'Stemmen voor Waarheid en Vrede', en van 1894 tot 1899 in de 'Amsterdamsche Kerkbode', waarvan Vos hoofdredacteur was.

Levensbericht van Mr. Wilco Julius van Welderen baron Rengers.

De naam Rengers is geen onbekende in den lande en wordt overal in verband met werkzaamheid voor de publieke zaak met eere genoemd. Voor den man van studie op het gebied van de geschiedenis onzer politiek gedurende de laatste helft der vorige eeuw is die naam echter vereenzelvigd met den persoon van Mr. W.J. van Welderen Baron Rengers, den schrijver der Parlementaire Geschiedenis, een werk, dat dien naam langer zal laten voortleven dan de auteur, die zijn arbeid aanvankelijk niet voor publicatie bestemd had, in zijn bescheidenheid zal hebben verwacht.

Mr. Wilco Julius van Welderen Baron Rengers, die den 14^{den} November 1835 te Leeuwarden het eerste levenslicht had aanschouwd, volbracht zijn studiën aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij den 15^{den} Juni 1861 promoveerde tot doctor in de beide rechten op een proefschrift 'Beschouwingen over het verband tusschen het burgerlijk recht en de staathuishoudkunde'.

Na zijn promotie vestigde hij zich in zijn geboorte-

plaats als advocaat en zag zich eenige jaren later (1866) aangewezen als Rijksadvocaat voor Friesland, eene functie welke hij tot 1877 vervulde.

Reeds vrij spoedig nam hij ook aan het openbaar leven een werkzaam aandeel, zoodat het geen verwondering behoeft te baren, dat toen in 1865 eene vacature in den gemeenteraad ontstond door het overlijden van den heer Beucker Andreae, men van verschillende zijden die plaats door hem wenschte te zien bezet.

De kiesvereniging 'Vooruitgang' meende nochtans zijn candidatuur niet te moeten voorstellen, hij was haar niet liberaal genoeg. Hoe heeft zijn verder politiek leven het oordeel der vereeniging gelogenstraft!

Deze nobele figuur, die later als liberaal afgevaardigde in de Eerste Kamer zijn 25-jarig jubileum mocht herdenken, de man, die in later tijden wel eens schertsend 'de roode Baron' werd genoemd, niet liberaal genoeg om door Vooruitgang te worden gecandideerd!

De kiezers dachten er anders over en brachten hem in den Raad, waarmede zijn politieke loopbaan een aanvang nam.

In 1867 werd hij tot Wethouder gekozen, welke functie hij een tiental jaren met ijver en nauwgezetheid vervulde.

Toen in 1877 de plaats van Burgemeester open kwam was reeds dadelijk de aandacht op hem gevestigd. Aanvankelijk was hij niet er voor te vinden zich beschikbaar te stellen, maar ten slotte gaf hij toe aan den aandrang van verschillende zijden, o.a. door den toenmaligen Commissaris des Konings, Mr. J.O. baron van Panhuys, op hem uitgeoefend. Zijne benoeming volgde spoedig daarop.

Zijn groote ijver, organiseerend talent en doorzicht

kwamen in de jaren van zijn burgemeesterschap eerst goed tot hun recht.

Met kracht zette hij zich aan het werk en tal van hervormingen werden door hem tot stand gebracht. De langdurige strijdvraag betreffende het beurs- en waaggebouw werd beëindigd, de reorganisatie van het onderwijs, de stichting van nieuwe scholen werd onder zijne leiding ter hand genomen, maatregelen in het belang der volksgezondheid werden getroffen, de brandweer werd geheel gereorganiseerd.

Vooraf deze laatste hervorming bleek een uitstekend stuk werk. Van verschillende zijden, uit Amsterdam, zelfs uit Bremen, kwamen Commissies naar Leeuwarden om van de brandweerorganisatie eene studie te maken.

In September 1883 trad hij als Burgemeester af. Zijn zwak gezichtsvermogen was hieraan niet geheel vreemd, dock het was een publiek geheim, dat tegenwerking, die hij van twee der drie wethouders moest ondervinden, op zijn besluit een belangrijken invloed heeft uitgeoefend.

In hetzelfde jaar van zijn aftreden als burgemeester volgde zijne verkiezing tot lid van de Provinciale Staten; het jaar daarop deed hij zijn intrede in 's Lands vergaderzaal als afgevaardigde voor het hoofdkiesdistrikt Dokkum, ter vervanging van Jhr. Mr. van Humalda van Eijsinga. Zijn lidmaatschap was echter van korten duur. Toen tengevolge van de afkondiging der wet van 5 October 1884 (Staatsblad n°. 208), betreffende het in overweging nemen van een voorstel van verandering van art. 198 der Grondwet, de Kamers den 11^{den} October, waren ontbonden, werd bij de daarop volgende verkiezing op 28 October 1884 zijn mandaat niet hernieuwd. Met den heer Bergsma, die zich eveneens niet zag her-

kozen, werd hij vervangen door de heeren Kielstra en Attema. In September 1885 werd hij echter door hetzelfde hoofdkiesdrikt weder afgevaardigd ter vervanging van den heer Attema, om bij de ontbinding van de Staten Generaal tengevolge van de Grondwetsherziening in Maart 1888 de Tweede Kamer voor goed te verlaten.

Zijne niet-onverzoenlijke houding in de toenmalige schoolquaestie en in het algemeen de onbevangenheid waarmee hij stond tegenover eigenlijke partijpolitiek waren oorzaak van deze politieke ongunst.

In hetzelfde jaar vaardigden de Staten van Friesland hem af naar de Eerste Kamer, van welk College hij een waar sieraad werd. Den 2^{den} Mei 1913 herdacht hij zijn 25-jarig jubileum als Eerste Kamerlid en stelde zich als zoodanig niet meer herkiesbaar, meenende dat nu de tijd was aangebroken om voor een jongere kracht plaats te maken.

Een groot redenaar was Van Welderen Rengers niet, alle zweem naar oratorisch effect was hem vreemd. Zijn betoogtrant was sober, zijn voordracht soms weinig vloeiend. Niettemin vond hij steeds een aandachtig gehoor, omdat men wist, dat daar iemand sprak, die zijn onderwerp meester was, die zijn stof zorgvuldig had gerangschikt en zijne meening over het behandelde onderwerp met volle overtuiging weergaf.

Het zij mij vergund hieronder eenige voorbeelden te geven ontleend aan redevoeringen in Tweede en Eerste Kamer door Van Welderen Rengers gehouden, die beter dan alle beschrijvingen zijn betoogtrant, zijn waarlijk liberalen geest, ja zijn geheele persoonlijkheid doen kennen. Dit is te meer passend, omdat hij, die tal van anderen in zijn Parlementaire Geschiedenis sprekende voor ons heeft ingevoerd, zich door zijn bescheidenheid

zag weerhouden zichzelf in dit opzicht recht te doen.

In zijn werk deelt hij ons mede¹, dat hij bij de behandeling van het wetsontwerp tot herziening van de Kiestabel, een onderwerp, dat als steeds een onverkwikkelijken demoraliseerenden partijstrijd te zien gaf, gestemd had met de rechterzijde voor het gewijzigde eerste artikel, waarbij Schiedam en omliggende gemeenten tot een afzonderlijk district waren gevormd, doch dat hij over die daad zooveel verwijten had moeten hooren, dat hij bij de eindstemming terwille van het hooge belang, dat zijn liberale medestanders aan de zaak bleken te hechten, zich tegen de wet verklaarde en deze met 44 tegen 42 stemmen werd verworpen (27 Nov. 1885).

Een paar dagen later bij de behandeling van een voorstel-de Savornin Lohman tot wijziging van art. 1 der Kieswet vond hij gelegenheid zijn wijze van optreden nader te verklaren: 'Gaarne zou ik daartoe (n.l. om de Kamer van het doode punt af te brengen) medewerken, want niemand kan meer dan ik den toestand van het oogenblik betreuren. Ik heb gemeend, dat vooral het voorstel tot herziening van de kiestabel daartoe een geschikte aanleiding was, omdat het van de Regeering uitgaande op zuiver constitutioneelen grondslag berustte. Mijnerzijds zou ik tot het totstandkomen van die wijziging gaarne hebben medegewerkt, zooals uit mijn votum over art. 1 is gebleken. Maar ik erken dat toen bij die stemming bleek, dat ik de eenige zou zijn van de liberale zijde, die een zoo gewichtige beslissing zou uitlokken, ik mijne geringe ervaring, mijn gebrek aan voldoende kennis van hetgeen men genoemd heeft kiestabel-geographie, niet in de weegschaal heb willen leggen tegenover de erva-

¹ 2^e Druk bladz. 275.

ring van mannen, vergrijsd in de gelederen der liberale partij, en aan wier vaderlandsliefde ik geen reden heb te twijfelen'¹.

Bij de behandeling der Grondswetherzienting van 1887 sprak hij slechts eenmaal, doch ook uit dat korte woord spreekt zijn nuchtere zin. Zich verklarende tegen het amendement-Viruly Verbrugge om de redactie van artikel 1 der Staatscommissie te herstellen, zeide hij o.m. 'Ik acht het evenwel gevaarlijk en derhalve niet wenschelijk om bij de behandeling dezer gewichtige ontwerpen zich te verdiepen in spitsvondigheden, die op hare plaats zijn in de pleitzaal maar niet in eene wetgevende vergadering.

'Ik doe die verklaring met eerbiediging van het gevoelen der geachte voorstellers van de in behandeling zijnde amendementen om nu reeds bij den aanvang der debatten mijn gedragslijn ten opzichte van de wellicht zeer talrijke amendementen te rechtvaardigen'².

In de Eerste Kamer kwam Rengers' persoonlijkheid tot volledige ontplooiing. Ook nu nog is de kennisneming van het standpunt door hem ingenomen tegenover de voorstanders van het bijzonder onderwijs van belang. De redevoering door hem den 6^{den} December 1889³ gehouden naar aanleiding van het wetsontwerp-Mackay moge daarom hier in haar geheel volgen:

'Wij stellen te veel vertrouwen in onze wetten, te weinig in de menschen. Deze woorden van een Engelsch Staatsman, die jaren lang het vertrouwen der Koningin en dat der natie genoot, schetsen, dunkt mij, niet ten

1 Hand. 2^e Kamer 1 Dec. 1885, bladz. 620.

2 Hand. 2^e Kamer 24 Febr. bladz. 934.

3 Hand. 1^e Kamer 1889-1890, bladz. 130.

onrechte wat in ons vaderland ten aanzien van het onderwijs in de laatste jaren is voorgevallen. Die woorden teekenen ook min of meer het bijzonder standpunt, dat ik in deze quaestie reeds jaren heb ingenomen. Wanneer wij toch bedenken, hoe gedurende een tijdperk van nauwelijks 30 jaren, thans voor de vierde maal de Wetgevende Macht wordt geroepen met ernst te overwegen hoe het onderwijs met inachtneming der grondwettige voorschriften moet worden geregeld, hoe de bestaande wet zal worden herzien, dan is die herdenking wel geschikt om ons eenigszins te doen twijfelen aan de vastheid en onwrikbaarheid van menselijke wetten. Maar tevens, en dat is de meer verblijdende kant, tevens mag zij ons vervullen met vertrouwen in de menschheid zelve, in de Nederlandsche natie, die telkens op nieuw toont, zoowel bij deze gelegenheid als de vorige, een warm hart te hebben voor de belangen van het opkomend geslacht, krachtig, ja soms al te krachtig in hare uitingen te willen strijden voor hetgeen zij boven alles in 's lands belang en 's lands welzijn acht.

Dit in het oog houdende, wensch ik, na alles wat reeds gezegd is, niet in het breede te betoogen, wat voor en tegen het ons aangeboden wetsontwerp pleit, omdat ik dan in herhalingen zou moeten vervallen. Maar ik wensch te verklaren, dat ik, trouw aan het sedert jaren door mij ingenomen standpunt, mede wil werken om, zoo mogelijk, eene oplossing van de onderwijsvraag te bevorderen, eene oplossing die niet, ik erken dit, een einde zal maken aan een strijd wier oorsprong dieper ligt dan het gebied van de school, maar die in elk geval juist op dit gebied een verbitterend, een verdeelend karakter heeft aangenomen, waar-

door sedert jaren groote belangen zijn geschaad.

Ik stond eenige jaren geleden en ik meen het hier te moeten herinneren, op een standpunt, thans nog door sommigen onzer geachte medeleden ingenomen, en meende, evenals zij, dat slechts door herziening van de Grondwet tot oplossing van dien strijd kan worden geraakt.

Ik heb dit standpunt ingenomen toen ik nog de eer had lid te zijn van den anderen tak der Vertegenwoordiging. Ik heb getracht deze zienswijze door mijn medeleden te doen deelen, maar destijds, het is reeds door anderen herinnerd, destijds bestond in dat gedeelte der wetgevende Macht, de Tweede Kamer, bij de meerderheid, waaronder ik mij schaarde, de vrees, dat eene herziening van de Grondwet, de belangen van het openbaar lager onderwijs te zeer zou schaden, maar tevens werd toen meer en meer, en ik mocht dit met genoegen ontwaren, mijne meening, omtrent het wenschelijke eener toenadering, gedeeld, ook door hen, die vroeger daarvan afkeerig waren. Dit immers wenschten allen: een einde gemaakt te zien aan een toestand wier onhoudbaarheid meer en meer werd erkend.

De Regeering heeft thans, gevolg gevende aan de belofte, bij haar optreden afgelegd, ons eene zoodanige voordracht voorgelegd, en, evenals velen het vóór mij deden, moet ook ik verklaren, dat daarin niet alles wordt gevonden, wat ik wenschen zou en is daarin menige bepaling gebleven, die ik liever had gemist.

Intusschen meen ik, na de tallooze adviezen, die ons over dit wetsontwerp gegeven zijn, overwogen te hebben, dat werkelijk deze voordracht - gezwegen of zij in alle opzichten voldoende zal blijken - het voordeel heeft dat het bijzonder onderwijs beter zal worden

dan het tot dusver was, zonder het openbare noemenswaardig te schaden. Dat voordeel, hetwelk ik, ofschoon vriend van het openbaar onderwijs, niet mag en niet wil miskennen, is voor mij van zoodanig overwegenden aard, dat ik meen over de andere bezwaren te moeten heenstappen en ook met vertrouwen mijne stem aan deze wetsvoordracht zal geven.

De ervaring van de dertig jaren, die voorbijgegaan zijn, hebben ons geleerd, dat de illusie die men zich in 1867 schiep, - eene illusie die ik destijds met zoovelen gekoesterd heb, - eene illusie welke zelfs door de meesten onzer Katholieke landgenooten werd gedeeld - zich niet heeft verwezenlijkt.

Het bijzonder onderwijs heeft in kracht en omvang gewonnen, en wat ook gedaan is om dien aanwas te stuiten, de bijzondere school is hier geworteld en zal dit blijven, omdat gebleken is dat de openbare school niet de behoefte van allen kan bevredigen.

Waar dit feit vaststaat - en het kan door niemand weersproken worden - daar is het in 's land belang dat het bijzonder onderwijs verbeterd worde en alzoo ook dat onderwijs meer en meer moge strekken om een geslacht op te kweken dat in ontwikkeling niet achterstaat bij dat hetwelk aan de openbare school gevormd is.

Waarom zouden wij nu dat resultaat vreezen? Ik weet wel, men zegt dat tweedracht en godsdiensthaat zullen toenemen en verdeeldheid in het land zal ontstaan, doch ik ben daarvoor niet bevreesd. De oorsprong van die treurige verschijnselen is elders te zoeken. Ik behoef op dien oorsprong thans niet te wijzen, ieder die om zich heen ziet kan weten dat dweepers en drijvers bij alle kerkgenootschappen, bij alle richtingen aange-

troffen worden, en het is niet te ontkennen, dat hun invloed in de school zich soms gevoelen laat, maar indien wij tevens het oog vestigen op het geslacht dat onder zeer uiteenloopende invloeden is opgegroeid en wij zien hoe, - zoo wel in het noorden als in het zuiden van Nederland, eene arbeidzame, nijvere en ordelievende bevolking is gezeteld, hoe wij zoowel in Twente als in Noord-Brabant energieke mannen aantreffen, die Nederlands roem op het gebied der industrie hoog houden, hoe wij in onze overzeesche bezittingen mannen met moed en doodsverachting zien strijden, zonder dat wij ooit vragen waar al die mannen ter school hebben gegaan: wanneer eindelijk - om in onze naaste omgeving te blijven - niemand onzer ooit bespeurd zal hebben of de eerlijkheid, de toewijding en de plichtsbetrachting onzer ondergeschikten en dienstboden verband houdt met de omstandigheid of zij bijzonder of openbaar onderwijs hebben genoten - dan geloof ik inderdaad te mogen zeggen, dat de door zoo velen gekoesterde vrees, als zou uitbreiding en versterking van het bijzonder onderwijs zulk een ramp zijn, zeer overdreven en zeer betwifelbaar mag worden genoemd. Bij mij staat die vrees dan ook niet op den voorgrond, bij mij heeft de eisch: openbaar onderwijs regel, bijzonder onderwijs uitzondering, minder gegolden, dan de eisch overal goede onderwijzers, overal geregeld schoolbezoek.

Terugkomende op hetgeen ik in den aanvang zeide en geen misbruik willende maker van den tijd, die ons voor dit debat gegeven is, wensch ik te verklaren, dat ik vertrouwen stellende in menschen, meer dan in voor verschillende uitlegging vatbare wetsbepalingen, aannemen wil dat de Regeering, zoolang deze geroepen is om deze wet uit te voeren, niet alleen de belangen van

het bijzonder, maar die van het openbaar onderwijs daarbij op het oog zal hebben. Vooral bedoel ik daarbij een belang, de zorg namelijk voor voldoende en geregeld schoolbezoek.

Met genoegen heb ik de welgemeende pogingen van mannen, aan wier zijde ik eenige jaren lang stond, ontwaard, om den leerplicht, althans in beginsel, in de wet te doen opnemen, maar het is mij zeer twijfelachtig voorgekomen of, zelfs indien de door hen gewenschte bepaling in de wet gekomen was, daarvan praktische resultaten het gevolg geweest zouden zijn. Maar op dit gebied juist verwacht ik meer van menschen, inzonderheid van de Regeering, dan van wettelijke bepalingen, ziende hoe, blijkens de officieele statistiek, onder onze landbouwende bevolking slechts 2/3 gedeelte der schoolbevolking geregeld onderwijs ontvangt. Daarom acht ik het voor de Regeering, die thans geroepen is de wet uit te voeren, een eerste plicht om al het mogelijke te doen tot bestrijding van dezen kanker, waartegen in tal van adressen gepetitionneerd wordt. Daardoor zal de Minister wiens belangstelling in de bestrijding van het schoolverzuim mij van vroegere dagen bekend is, zich ongetwijfeld verdienstelijk maken tegenover de jeugd van Nederland.

Mocht hem dit gelukken, mocht deze wet worden aangenomen, dan zouden zij, die thans de aanneming zouden betreuren, wellicht met mij den Minister van Binnenlandsche Zaken hulde brengen en zij zullen niet kunnen zeggen, dat de dag, waarop de wet is aangenomen, een ongeluksdag voor Nederland is geweest.'

Dat het door Van Welderen Rengers ingenomen standpunt geen uiting van zwakheid was, is later menigmaal gebleken, wanneer hij opkwam voor de roeping van den

Nederlandschen Staat op het gebied van het onderwijs.

Dr. Kuyper heeft hem dan ook tijdens zijn Ministerschap menigmaal tegenover zich vinden staan. Inzonderheid verwijs ik hen die daarin belangstellen naar de debatten over de ontwerpen tot herziening van de wet op het hooger onderwijs op 14 Juli 1904¹ en 20 Mei 1905² en het ontwerp tot herziening van eenige artikelen der wet tot regeling van het lager onderwijs op 30 Mei 1905³.

In het door hem gesprokene bij de eerste behandeling der wijziging van het Hooger onderwijs zag Minister Kuyper zelfs eene oorlogsverklaring, welke mede door hem als motief werd aangevoerd voor het besluit tot ontbinding der Eerste Kamer.

Toen bij de behandeling van het ontwerp tot herziening der lager-onderwijswet de Minister zich beriep op de stem door Rengers uitgebracht vóór het ontwerp Mackay, liet deze zelf zich de interruptie ontvallen, dat hij daarvan spijt genoeg had, een uitroep die begrepen zal worden door hem, die zich er rekenschap van geeft, hoe weinig de werkelijke uitkomst heeft beantwoord aan het ideaal dat hij zich voor oogen had gesteld. Dit neemt echter niet weg, dat wanneer hij bij de laatste grondwetsherziening deel had uitgemaakt van de Kamer, hij ongetwijfeld zijn medewerking aan de totstandkoming van het gesloten compromis niet zou hebben geweigerd.

Ten slotte zij hier nog een en ander ontleend aan de redevoering door Rengers gehouden bij de behandeling van het tweede ontwerp-Ongevallenwet van 5 December 1900⁴,

1 Hand. 1^e Kamer 1903-1904, bladz. 497.

2 Hand. 1^e Kamer 1904-1905. bladz. 468.

3 Ibidem, bladz. 488.

4 Hand. 1^e Kamer 1900-1901, bladz. 72.

welke een warm getuigenis aflegt van zijn opvattingen omtrent de roeping van den Staat ten aanzien van de economisch zwakkeren:

‘Volmondig erken ik, dat het in flagranten strijd is met onze overgeërfde rechtsbegrippen, dat aan een werkman alle voordeelen, zonder verplichtingen, worden toegekend, en den werkgever louter verplichtingen worden opgelegd, zonder directe voordeelen.

Ik erken verder, dat dit volkomen in strijd is met de rechtsbeginselen die sedert eeuwen hebben gegolden en waarbij het do ut des, het facio ut facias steeds op den voorgrond heeft gestaan.

Maar aan den anderen kant durf ik de vraag doen: is het niet een schreeuwend onrecht, dat hij die zijn leven, gezondheid en kracht beschikbaar stelt ten dienste van de nijverheid, aan ongevallen blootstaat, waardoor zijn leven gevaar loopt, zijn gezondheid en werkkraft voor altijd of tijdelijk kunnen worden geknakt, dat die werkman, ingeval een dergelijk ongeval hem treft, voor zich of zijn nagelaten betrekkingen enkel de keuze heeft tusschen de publieke liefdadigheid of den hongerdood, en kan men het een onrechtvaardigheid noemen, dat hij, die het eenige wat hij bezit, zijn intellectueele en fysieke krachten opoffert, ten dienste van het kapitaal, door dat kapitaal schadeloos wordt gesteld voor het tijdelijk of voortdurend gemis van die werkkraften?

Ik kan dit allerminst beschouwen als een verkorting van het recht der werkgevers en het plaatsen van categorieën van personen buiten het gemeene recht, waarop de Heer Faure met zooveel klem heeft gewezen, eerder prijzen, als een sedert lang door de billijkheid geëischte gelijkstelling van een deel van den arbeid met het kapi-

taal, dat in besparing het middel heeft om zich tegen de gevolgen van rampen te behoeden.

Wanneer ik die meening uitspreek, die zeker door velen als een ketterij zal worden beschouwd, is daarmee volstrekt niet gezegd, dat ik, zooals gisteren aan de overzijde van het Binnenhof werd uitgesproken, langs revolutionairen weg dat recht voor den werkman zou willen verwerven. Integendeel, een rechtsbegrip kan bij sommigen ingang vinden, zonder dat het daarom nog kan geacht worden een algemeene rechtsovertuiging te zijn. Eerst dan wanneer zoodanige rechtsovertuiging volksovertuiging is geworden, wanneer zij zich kan belichamen in de wetgeving, eerst dan is de tijd gekomen om zoodanig beginsel dwingend te doen optreden, om haar deel te doen uitmaken van het gecodificeerde recht. Ik geloof, dat het tijdstip daartoe gekomen is.'

.....

'Wanneer men mij echter vraagt, of mijn instemming onvoorwaardelijk is, en of ik er hoegenaamd geen bedenkingen tegen heb, dan moet ik oprecht verklaren, dat ik gaarne gewenscht had, evenals de vorige geachte spreker, dat een minder omslachtige, een minder met formaliteiten gepaarde regeling, evenals bijvoorbeeld die in Denemarken is ingevoerd, hier ingang had kunnen vinden.

Intusschen, daar de geest van den tijd steeds meerdere Staatsinmenging vordert, zal wel geen weerstand kunnen worden geboden.

Wij hebben het vaderlijk régime verlaten, maar het controleerend, inspecteerend en dirigeerend tijdperk hebben wij te wachten. Het mag geen aangenaam vooruitzicht zijn, dat wij in den toekomststaat een groot deel van onze persoonlijke vrijheid moeten opofferen,

als maar daartegenover een groot voordeel wordt verkregen, namelijk dat aan de arbeiders een betere toekomst worde geopend, dan zullen wij die moeilijkheden, waaromtrent wij ons geen illusiën moeten maken, moeten dragen, en wij zullen bij deze en volgende wetsontwerpen, die, zoo ik hoop, nog eenmaal ons zullen bereiken, en waarbij nog meer ingrijpende sociale maatregelen zullen worden vastgesteld ten bate van de misdeelden, dan zullen wij daaraan onzen steun moeten geven, gedachtig aan de oude ridderlijke spreuk 'Fais ce que dois, advienne que pourra.'

Grooten dank zijn vooral de beoefenaren van de Nederlandsche politiek aan Van Welderen Rengers verschuldigd voor zijn reeds meermalen genoemd standaardwerk: *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849*¹, waarvan het eerste gedeelte in 1889 verscheen. Als eigenaardige bijzonderheid dient te worden vermeld, dat het aanvankelijk zijn voornemen was dit werk voor zijne kinderen te schrijven. Nadat het voor een groot deel voltooid was, liet hij eenige van zijne vrienden van den inhoud kennis nemen en deze wisten hem te bewegen om het in druk te doen verschijnen.

De beteekenis van een dergelijken arbeid is duidelijk uiteengezet in de aankondiging in de *Gids* van 1890, waaraan het volgende wordt ontleend:

'Indien tot nog toe niemand zich aan denzelfden arbeid waagde, dan was het zeker niet omdat de behoefte daaraan weinig werd gevoeld maar veelmeer omdat men

1 Het werk werd uitgegeven door Martinus Nijhoff en was voltooid in 1893. In 1915/17 verscheen een tweede druk aangevuld tot 1891. Een derde uitgave is in voorbereiding.

algemeen opzag tegen de groote bezwaren aan eene richtige uitvoering verbonden.

En inderdaad die bezwaren kunnen nauwelijks hoog genoeg worden aangeslagen al ware het slechts de verbazende omvang van de stof die men hier te bearbeiten heeft. Immers om die stof te bemachtigen dient men de lange reeks zeer lijvige folianten, welke sedert 1848 de beraadslagingen van ons parlement vermelden, nauwkeurig te bewerken, en zelfs daarmee kan niet worden volstaan, want om goed op de hoogte te komen van de openbare meening, en dus richtig te kunnen oordeelen over parlementaire handelingen, zal men zich niet kunnen ontslaan van de moeite om telkens kennis te nemen van hetgeen naar aanleiding der gevoerde debatten in brochures en dagbladen geschreven werd.

Maar de buitengewone omvang van den arbeid is niet de eenige zelfs niet de voornaamste moeilijkheid, welke de schrijver van onze parlementaire geschiedenis op zijnen weg ontmoet.

De groote kunst zal voor hem wel hierin bestaan: om uit de massa stof, waarover hij de beschikking heeft, een goede keuze te doen en met juistheid te beslissen wat al of niet waard is in zulk een geschiedenis te worden opgeteekend. Tusschen het parlement van 1848 en dat van 1879 bestaan een hemelsbreed verschil en het komt er nu voor den geschiedschrijver op aan, vooreerst om de oorspronkelijke karaktertrekken duidelijk in het licht te stellen en dan de redenen op te sporen, welke allengs tot wijziging van die karaktertrekken hebben geleid.

Op het hooge standpunt dat hij inneemt zal hij allicht onverschillig voorbij gaan wat den tijdgenoot in niet geringe mate boeide, en omgekeerd zal zijne aandacht

getrokken worden door allerlei vroeger nauwelijks opgemerkte bijzonderheden, omdat zij blijkbaar grooten invloed op de toekomst hebben uitgeoefend.’

Bij onzen terugblik op de rijke vruchtbare loopbaan van Van Welderen Rengers mag zijne medewerking als bestuurslid van de zoo talrijke vereenigingen, die werkzaam zijn voor het algemeen welzijn, niet onvermeld blijven.

Zoo was hij van 1881-1889 voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging voor Gemeentebelangen. Hij heeft met kracht geijverd om het oorspronkelijke doel der vereeniging, het oprichten van een pensioenfonds voor gemeenteambtenaren, benevens voor hunne weduwen en weezen, te verwezenlijken. Hoewel deze pogingen mislukten, daar bleek dat zonder steun van Rijk, Provincie en Gemeente in deze richting niets kon worden bereikt en alle pogingen om dien steun te verkrijgen faalden, zoo is het toch onder zijne leiding geweest dat allereerst de aandacht op de pensioneerding van gemeenteambtenaren gevestigd is.

Het examen door de Vereeniging sedert 1884 ingesteld kwam mede door zijn initiatief tot stand. Bij zijn aftreden als voorzitter werd hem het eerlidmaatschap aangeboden.

Jarenlang was hij lid van verdienste van de Friesche Maatschappij van Landbouw, voorzitter van het Friesche Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde, curator van de Groningsche hoogeschool, onder-voorzitter van den Raad van Commissarissen van de H. IJ. S.M. enz.

De Regeering erkende zijn verdiensten door zijne benoeming in 1892 tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1905 tijdens het Koninklijk bezoek aan Friesland gevolgd door de benoeming tot Commandeur in de Orde van Oranje Nassau.

In 1902 boden Van Welderen Rengers en zijne echtgenoot, Vrouwe C.T. Looxma, aan de gemeente Leeuwarden een park aan dat door het gemeentebestuur dankbaar werd aanvaard. Het Rengerspark zal tot in lengte van dagen een onvergetelijke herinnering zijn aan den man, die de belangen van zijn geboortestad steeds heeft behartigd en tot zijn dood is getrouw gebleven. Immers trekt menig ander bij het eindigen van zijn werkkring naar elders, niet alzoo Van Welderen Rengers die bijzonder gehecht bleek aan zijn geboortestad, waardoor zijn populariteit, hoewel nimmer door hem begeerd, niet weinig steeg.

Den 21sten Februari 1916 op den hoogen ouderdom van 80 jaren maakte de dood een einde aan dit welbesteed leven.

Ondanks zijn jaren bleef tot het einde toe zijn geest helder en zijn blik onbevangen, behield zijn werk een zekere opgewektheid en frischheid die te benijden waren en waarvan het laatste hoofdstuk van den tweeden druk van zijn Parlementaire Geschiedenis, over de werking van het Constitutioneele stelsel onder de Regeering van Willem III, eene sprekende getuigenis aflegt. Zijn geheele persoon, zijn werk en zijne daden hebben getoond, dat hij in den waren zin van het woord een edelman was, in de politiek een tegenstander met wien het steeds een genoegen was den degen te kruisen, een tegenstander die recht op zijn doel afging, alle zijwegen ontweek, die nimmer versaagde rond voor zijne meening uit te komen, die steeds was en is gebleven een voorvechter voor de vrijzinnige beginselen, op wien met rechtmatigen trots kan worden gewezen.

H.J. ROMEIJN.

Levensbericht van Mr. Hendrik Jan Smidt.

‘Naardien het belang onzer Maatschappij vereischt, dat dezelve voorzien worde van Leden, welke bekwaam en genegen zijn om derzelve oogmerk te bevorderen, hebben wij, in onze Vergadering, gehouden den 20sten van Zomermaand des Jaars 1872 tot Lid onzer Maatschappij verkozen den Heer Mr. H.J. Smidt.

En dewijl Hij deze verkiezing heeft aangenomen, verleen wij aan Hem, als Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leijden, dezen open Brief.’

Aldus luidde het door Mr. L.A.J.W. Baron Sloet van de Beele, het latere lid van den Hoogen Raad van Adel, als President, en door den toenmaligen Onder-Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, Dr. Th. C.L. Wijnmalen, als Secretaris, onderteekende, met het zegel der Maatschappij bekrachtigde, diploma, aan het nu overleden lid Smidt uitgereikt.

Aan de daarin vermelde handeling dankt dit stukje zijn ontstaan, omdat het bij de Maatschappij gebruikelijk is van ieder gestorven lid een ‘Levensbericht’ te doen schrijven en uit te geven.

Goede redenen zouden er voor pleiten, de uitnoodiging,

zich met de samenstelling daarvan te belasten, te richten tot een tijdgenoot van den overledene, maar het is begrijpelijk, dat in dit geval een jongere werd aangezocht, omdat niet licht iemand van omstreeks 85-jarigen leeftijd voor dat doel te vinden zal zijn geweest.

Zoo valt de eer 'Hendrik Jan' - zooals Smidt in de wandeling veelal met weglating van zijn familienaam genoemd werd - te herdenken, te beurt aan een ongeveer een kwarteeuw na hem geborene, wat voor dezen eigenaardige moeilijkheden medebrengt.

Toen de schrijver dezer regelen op oeconomisch, administratief en staatkundig gebied pas tot oordeel des onderscheids begon te komen, had Smidt reeds meer dan de helft van zijn langdurig leven volbracht en zich jaren lang in de maatschappij bewogen. Al wat in die 45 jaren met dezen was gebeurd en door hem was gedaan, was toen aan den levensbeschrijver van thans nog volslagen onbekend. Voor zoover Smidt's arbeid in dien tijd deel uitmaakt van de geschreven geschiedenis van ons land of van die der provincie, waaraan hij zich van zijn 24ste tot zijn 46ste jaar rechtstreeks wijdde, was deze leemte, waar zij ten deele mocht zijn blijven bestaan, thans gemakkelijk aan te vullen. Doch overigens moest uit bijzondere bronnen worden geput, die niet zoo licht waren op te sporen bij gebreke van nog levenden, die Smidt in die dagen hebben gekend en op de hoogte zijn gebleven van hetgeen hij toen heeft gewerkt. Eigen aantekeningen van den overledene, die wat meer dan eenige feiten en data vermelden, stonden niet ter beschikking; of zij bestaan is tot dusver onzeker, daar het der familie nog niet mogelijk was de groote stapels in den boedel gevonden papieren te onderzoeken, waaronder wellicht nog onuit-

gegeven geschriften, die enkele zijner vrienden in manuscript hadden gekend, o.a. een geestige satyre op de Nederlandsche Handelmaatschappij.

Vooral de jeugd van Smidt is door dat alles als een gesloten boek, voor zoover niet bij overlevering daarvan het een en ander werd geopenbaard.

Onder deze niet in alle opzichten gunstige omstandigheden aanvaardde ik de mij toegedachte taak. De wijze waarop ik haar kan vervullen moet noodzakelijk daaronder lijden. Mijn 'Levensbericht' kan niet aanspraak maken op volledigheid, en nu en dan mistasten is zelfs niet uitgesloten. De weinigen, die mij konden voorlichten en dit zoo welwillend deden, waar eigen wetenschap te kort schoot, hebben daardoor recht, behalve op mijn erkentelijkheid, op die van hen, die prijs stellen op een zooveel mogelijk juiste beschrijving, waarin zij den overledene kunnen terugvinden of hem kunnen leeren kennen in zijn aanleg en karakter, in zijn ontwikkeling en zijn werk.

Op 11 October 1831 werd Hendrik Jan Smidt te Assen geboren, waar zijn Vader koopman was en tevens Wethouder en plaatserv. Kantonrechter. Zijn Moeder was een dochter van den Heer Hilbrants, Burgemeester of - zooals dit ambt daar toen heette - *Schultes* van Assen en Rolde. Zijn voornamen ontleent hij aan den bekenden en geleerden Dr. H.J. Nassau, wiens petekind hij was, evenals de nog in leven zijnde Oud-Rector Gymnasii Dr. H.J. Nassau Noordewier. De ouders Smidt en Noordewier waren met den Heer Nassau bijzonder bevriend, en zoo kwam deze er toe van beiden een zoon als petekind aan te nemen.

Deze betrekking tot den toenmaligen Rector der Latijnsche school te Assen is van grooten invloed ten goede geweest op de karaktervorming en de geestelijke ontwikkeling van den jeugdigen Smidt. Wel was deze door zijn natuurlijken aanleg een leerling met wien eer was te behalen, en waren bij hem - dank zij het voor dien tijd uitstekend lager onderwijs, door hem genoten - grondslagen gelegd, waarop met vrucht kon worden voortgebouwd, maar dat dit inderdaad geschiedde toen Hendrik Jan reeds op 9-jarigen leeftijd op de banken der Latijnsche school plaats nam, was voornamelijk het werk van Dr. Nassau. Deze liet zich bijzonder aan zijn begaafden leerling gelegen liggen en hield zich met het bijbrengen van kennis aan de leerlingen der lagere klassen nog meer bezig dan bij het zeer beperkt aantal leeraren reeds noodig was. En vooral de gestadige omgang, ook buiten de school, met den als paedagoog zoozeer geroemden Rector, was voor Smidt van groote waarde.

Ook in ander opzicht trof de jongen het gelukkig. Meer dan tegenwoordig was driekwart eeuw geleden het godsdienst-onderwijs een voorname factor bij de opvoeding, die natuurlijk te sterker en te beter werkte naar mate de dominé zich tot kinderen aangetrokken gevoelde, deze aan zich wist te binden en zelf een man van algemeene ontwikkeling en opvoedkundig was. Zoo iemand was de Predikant Pareau, bij wien Smidt ter catechisatie ging. Ook aan de vermeerdering van de kennis, tot het aanbrengen waarvan overigens de Latijnsche school was aangewezen, waren die lesuren bevorderlijk, daar Ds. Pareau godsdienstonderwijs gaf aan de hand van het in het Grieksch geschreven Testament.

Niet onwaarschijnlijk is de sterke invloed van dezen Predikant de oorzaak, dat Smidt, die een volbloed liberaal

was en het over het algemeen niet te best kon vinden met dominé's, vooral niet met politieke dominé's, een waarlijk godsdienstig man is geworden en ondanks alles tot zijn dood is gebleven, een man, die nooit het bidden heeft verleerd maar dit aldoor in zijn huis toepaste.

In 1847 toen hij nog geen 17 jaar oud was, werd Smidt student aan de Academie te Groningen. Ook daar werkten de omstandigheden met zijn verstandelijken aanleg samen om den jongeling te doen opgroeien tot een man van beteekenis.

De drie Hoogleraren der Juridische faculteit waren destijds C. Star Numan, H. Nienhuis en J.H. Philipse, allen zeer begaafd en in staat een weetgierig student te boeien. Dit drietal bracht Smidt in vier jaren tot vergevorderde juridische ontwikkeling en stelde hem in staat reeds op zeer jeugdigen leeftijd zonder gevaar voor mislukking zijn intrede in de maatschappij te doen. Inzonderheid tot eerstgenoemden gevoelde hij zich aangetrokken, misschien wel om sommige der vakken, waarin Numan colleges gaf en waarvoor de juridische student van 1847 en volgende jaren ten gevolge van de tijdsomstandigheden en de groote gebeurtenissen rondom hem allicht voorliefde opvatte. Behalve Strafrecht, waarop hij, die een dertig jaren later als Minister van Justitie het ontwerp van een nieuw, nationaal Wetboek van Strafrecht bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal zou indienen, zich als student en ook nog lang daarna niet buitengewoon toelegde, doceerde Numan Staatsrecht en Oeconomie. Op het gebied van deze vakken, met als onderdeel van het eerste het toen nog niet afzonderlijk onderwezen administratief recht, was van zijn studententijd af Smidt's voornaamste werkzaamheid gelegen. Tot deze keuze droeg ongetwijfeld ook bij zijn persoonlijke gene-

genheid - ondanks verschil van politieke richting - voor den conservatieven Numan, terwijl omgekeerd de studie van het Staatsrecht hem prikkelde tot bijzondere belangstelling in de Grondwetsherziening van 1848 en hem reeds als student tot een groot vereerder maakte van Thorbecke.

Het was dan ook geen wonder, dat Smidt de door dezen Staatsman, die in 1849 Minister van Binnenlandsche Zaken was geworden, voorgestelde ontwerpen Provinciale wet en Gemeentewet tot een geliefkoosd onderwerp van studie maakte. Deze in 1851 tot stand gekomen organieke wetten, die ook nu nog terecht als modellen van wetgeving worden geprezen, hebben hem, nadat hij in hetzelfde jaar op negentienjarigen leeftijd was bevorderd tot Doctor in het Romeinsche en Hedendaagsche Recht, waarschijnlijk gebracht tot de keuze van zijn loopbaan, die immers reeds enkele jaren na zijn promotie, zoodra zich de gelegenheid daartoe voordeed, werd gewijd aan den dienst der provincie, waarin hij geboren was. Aan dien werkkring, waaraan eerst zijn Ministerschap vermocht hem te ontrukken, bleef hij twee en twintig jaren getrouw.

Gedurende den tijd, die verliep alvorens hij ter Provinciale Griffie van Drenthe werd geplaatst, trachtte hij - als zoovele jong-gepromoveerden - een leer- en oefenschool voor andere betrekkingen te vinden in de beoefening der rechtspraktijk. Op 5 Juli 1851 werd hij beëdigd als Advocaat bij het Provinciaal Gerechtshof van Drenthe. Zijn lidmaatschap van de Assensche balie gaf den jeugdigen pleitbezorger evenwel niet noemenswaard te doen, en voor werkzaamheid in de praktijk van een ouderen confrère was de toestand in zijn woonplaats niet gunstig. Hij trad niet veel op, anders dan

in strafzaken als toegevoegd verdediger. Hoewel hij niet met zijn vrije tijd verlegen zat doch dezen ijverig benutte tot verdere studie, betreurde hij het toch vaak, dat ook die weinige zaken, welke hij zich zag toebebedeeld, hem zelden gelegenheid gaven eenige kracht als jurist te ontwikkelen.

Uit teleurstelling hierover werd hij wel eens overmoedig. Op zekeren dag had hij een man te verdedigen, wiens vergrijp muurvast stond door het ambtseedig proces-verbaal van een volkomen betrouwbaar Rijksveldwachter en door de volledige bekentenis van den overtreder zelve. Toen viel hem ter terechtzitting een brutale en gewaagde gedachte in: als eenig middel van verdediging voerde hij aan, dat het proces-verbaal rechtskracht miste omdat de veldwachter niet als zoodanig zou zijn beëdigd. Het was zuivere fantasie van den jongen advocaat! Maar het geluk diende hem. Het bewijs van 's mans beëdiging bleek op dat oogenblik toevallig niet te leveren, en de rechter vond de zaak blijkbaar niet van genoegzaam belang om aan de behandeling een tweede zitting te wijden; hij sprak den overtreder vrij wegens gemis aan bewijs. Deze opvatting van de taak van den advocaat moge niet vrij zijn van bedenking, zij gaf in elk geval blijk van zekeren durf en bracht eenige afwisseling op de voor dergelijke kleine zaken bestemde terechtzitting. Dat de delinquent daardoor zijn 'gerechte straf' ontliiep vond Smidt zeker niet erg; zulk een grap achtte hij wel dat offer der justitie waard.

Nog zeer jong huwde hij Maria van Uildriks, uit welken echt vier kinderen werden geboren, en wel twee zoons: 1°. Erike Albert, die eenige jaren door het district Veendam naar de Tweede Kamer was afgevaardigd en thans Directeur der Onderlinge Levensverzekering

van Eigen Hulp is; 2°. Jozua Wientjes, de tegenwoordige Administrateur, Chef der afd. Nijverheid van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, en twee dochters, waarvan één, ongehuwd gebleven, nog in leven is; de andere overleed op 16-jarigen leeftijd in 1871.

In 1894 verloor Smidt zijn echtgenote. Later was hij nog eenige jaren getrouwd met de weduwe van zijn vriend en ambtgenoot in de 2de Kamer Dr. Idzerda, wier familienaam Houwink was. Deze vrouw stierf in 1904.

In 1855 werd zijn verlangen bevredigd en openden zich voor hem de bureaux van het Provinciaal Gouvernement. Met ingang van 1 Januari van dat jaar aangesteld tot adjunct-commies, werd hij spoedig bevorderd tot Commies. Met 1 October 1857 werd hij Archivaris der Provincie. Daarbij bekleedde hij sedert 3 Maart 1864 het ambt van Rechter-plaatsvervanger in de rechtbank te Assen, dat hij neerlegde toen hij ook de advocatentoga voorgoed opborg in verband met zijn benoeming tot Griffier der Staten van Drenthe. Deze functie aanvaardde hij op 1 September 1866. Hiermede achtte Smidt, althans vooreerst, zijn levensdoel bereikt; deze betrekking had hem reeds lang toegelachen en hij stelde haar bijzonder hoog. Zooals hij haar opvatte en vervulde was zij in werkelijkheid een zeer belangrijke. Hij sloot zich niet op in zijn bureau en bepaalde zich in de Statenvergaderingen niet tot het maken van de notulen, maar leefde het Drenthsche leven in zijn volheid mede, bestudeerde zijn verschijnselen, onderzocht zijn behoeften en werd dan ook de bekwame raadsman der gemeentebesturen en van tal van anderen in de Provincie, ook buiten zijn eigenlijken ambtelijken werkkring. Zijn groote kennis der Staathuishoudkunde en zijn studie en erva-

ring op administratief gebied kwamen hem daarbij voortdurend te stude.

Van zijn oeconomische kennis had hij reeds doen blijken o.a. door de uitgave in 1858 van zijn eerste boekwerk, getiteld: 'Volkshuishoudkunde. Een overzicht van de beginselen dier wetenschap.' Getuigend van zijn dankbaarheid jegens zijn Peetvader en tevens kenschetsend zijn eigen geest en karakter was de aanhaling, aan Dr. H.J. Nassau ontleend, die hij op de achterzijde van het titelblad deed afdrukken; zij luidt: 'Ligchaam en geest maken met elkander den mensch, en zonder tijdelijke welvaart wordt het hoogere zielgenot terstond oneindig lager gespannen, om spoedig geheel te versterven.'

Het spreekt van zelf, dat vele staathuishoudkundige theorieën, in dat boekje meer dan een halve eeuw geleden verkondigd, niet meer die van onzen tijd zijn, maar toen had het geschrift inderdaad groote verdienste en kon het werkelijk bijdragen tot de bereiking van het doel, dat Smidt er mede beoogde: 'het meer en meer bekend maken van de ware beginselen van de welvaart der natiën, waarin nog zoovelen, zelfs onder de beschaafde standen der maatschappij, zoo onkundigen waren.' Het verschaftte hem het lidmaatschap der Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek.

Voor de dagen, waarin wij leven, nu alles wordt miskend en ontwricht, terneergehaald en omvergeworpen wat tot dusver als juist en onaantastbaar werd hoog gehouden, nu over de geheele wereld het heilige recht door ruw geweld wordt op zijde gedrukt en vertreden - vooral onder deze omstandigheden is merkwaardig hetgeen op bl. 73 van dat werkje te lezen staat: 'De grootste prijsveranderingen ondergaan gewoonlijk de

eerste levensbehoefden. Een slechte oogst, een oorlog, kan de prijzen der voedingsmiddelen ontzettend doen oploopen. Evenmin als van alle andere, kan de regeering van deze de prijsbepaler zijn; daartoe bestaat geene mogelijkheid.... Laat ons dit niet betreuren.' De schrijver heeft nog juist den tijd beleefd, dat de Regeering, tengevolge van den oorlog, gemeend heeft de prijzen van alles en nog wat te moeten vaststellen.

Deze eersteling werd in 1860 gevolgd door een uitgave van 'De wet tot regeling van het Armbestuur' van 1854, waarin Smidt alle besluiten, uitspraken, beslissingen, circulaires en aanhalingen uit artikelen bijeenbracht, die hare toepassing en uitlegging betreffen. Hij voegde daaraan vele eigen aantekeningen toe. Een bewonderaar van de wet was hij allermintst; zijn doel was juist het verzamelen van gegevens als aanklacht tegen de wettelijke regeling. Toch beleefde het boek reeds een tweede uitgaaf vóór de Armenwet werd gewijzigd; eerst de derde druk, in 1870 verschenen, heeft betrekking op de in dat jaar herziene wet.

Aan het ambt van Griffier wijdde Smidt zich aanvankelijk geheel totdat hij lid van de Tweede Kamer werd. Daarnevens bekleedde hij geen ander dan dat van Lid en Voorzitter van het Provinciaal Collegie van Toezicht op het beheer der kerkelijke goederen, fondsen en inkomsten der Hervormde gemeenten in Drenthe.

Meer dan met de Commissarissen des Konings, onder wie hij Griffier was, ontstond een bijzondere band tusschen hem en het Lid van Gedeputeerde Staten, Mr. H.A.A. Sluis, die in Smidt terugvond wat hij zelf was, een man van buitengewonen geest en groote werkkraft, terwijl beiden de ontwikkeling van Drenthe's welvaart zeer ter harte ging.

Dat hij met hem, die tijdens zijn benoeming tot Griffier, de Voorzitter der Staten-vergadering was, Baron de Vos van Steenwijk, niet op bijzonder vriendschappelijken voet stond, is begrijpelijk, daar deze liever een ander, die misschien meer dan Smidt de 'Secretaris van den Gouverneur' had willen zijn, benoemd had gezien. De aanspraken van den laatste echter erkennende, had de Commissaris getracht den weg voor zijn protégé vrij te krijgen door aan Smidt achtereenvolgens een paar andere aanbiedingen te doen. Maar deze had het er eenmaal op gezet Griffier te worden en weigerde alles, vol vertrouwen dat de Staten hem niet zouden voorbijgaan wanneer de Heer Baron van der Feltz zijn Griffierschap mocht nederleggen.

De opvolgende Commissaris, Jhr. van Asch van Wijk, bekleedde dit hooge ambt slechts ongeveer één jaar en was ziekelijk. Verder waren tijdens Smidt's Griffierschap de Heeren Gregory en van Kuyk Commissaris des Konings.

Ook buiten zijn betrekking werkte Smidt krachtig voor den bloei der provincie, o.a. door verbetering van verkeersmiddelen, waaraan Drenthe zoo groote behoefte had. Reeds kort na zijn promotie zag hij in, dat het onderhouden van de gemeenschap tusschen belangrijke plaatsen alleen met de toen nog steeds gebruikelijke schuiten niet langer kon voldoen aan de eischen, die nijverheid en handel aan het verkeer stelden. Hij richtte toen de 'Drentsche Stoombootmaatschappij' op, samen met den Heer E. Beyers, die de Directeur werd en op dit oogenblik nog is, terwijl Smidt tot zijn dood toe President-Commissaris was. Deze maatschappij onderhoudt een vasten dienst van Meppel op Amsterdam en op Smilde en Assen langs de Drentsche Hoofdvaart.

Al spoedig bleek deze nieuwe onderneming niet alleen levensvatbaar maar zelfs zeer winstgevend. Toen dit eenigen tijd had geduurd meenden anderen, dat er nog wel plaats was voor een tweeden dergelijken stoombootdienst, welken zij dan ook inrichtten. Doch zij hadden niet gerekend met de wilskracht en de volharding van Smidt, wiens maatschappij reeds sterk genoeg was geworden te beproeven door lagere vrachtprijzen haar mededingster dood te concurreeren. Deze laatste volgde intusschen telkens het voorbeeld, zoover zelfs, dat toen de 'Drentsche Stoombootmaatschappij' eindelijk was afgedaald tot geheel kosteloos vervoer, de andere ook tijdelijk geen betaling meer vorderde; lager dan op nul zou het tarief toch niet kunnen gesteld worden. Maar Smidt wist raad: zijn maatschappij bood nu aan iederen passagier gratis een broodje met een kop koffie aan! Daartegen was de concurrente niet bestand; zij verdween toen van het tooneel met een aanzienlijk deficit, de 'Drentsche' alleenheerscheres latende; deze haalde spoedig de geleden schade in.

Een nieuw tijdperk in zijn leven opende zich in 1871, toen hij zijn intrede in de eigenlijke politiek deed.

De bewoners van Drenthe zijn liberaal van aanleg, maar hun gehechtheid aan personen was langen tijd te sterk om deze wegens hun politieke richting op zijde te zetten. Zoo bleef die provincie nog een aantal jaren na 1848 door conservatieve afgevaardigden in de Staten-Generaal vertegenwoordigd.

Het eerst moest het conservatief aftredend lid G. van der Veen in 1866 aan een liberaal zijn zetel afstaan, maar de gehechtheid aan het 'zittend' lid bleek toen

toch nog zeer sterk; ware hij niet reeds zoo oud en in de provincie nog even populair en gezien geweest als hij vroeger was en als bijv. zijn mede-afgevaardigde Graaf van Heiden Reinestein, zijn herkiezing zoo vermoedelijk gelukt zijn. Nu kwam mr. L. Oldenhuis Gratama, een zeer geziene persoonlijkheid, in zijn plaats. Toen van Heiden Reinestein in 1867 Commissaris des Konings in Groningen werd en dus niet herkiesbaar was, werd hij vervangen door niemand minder dan Thorbecke, wiens verkiezing zonder noemenswaardigen strijd plaats had.

Op 3 Januari 1871 trad het derde Ministerie-Thorbecke op, en de Kabinetsformeerder, zelf Minister van Binnenlandsche Zaken, wilde niet tevens lid van de 2de Kamer blijven, welke combinatie trouwens niet gebruikelijk was.

Er moest dus naar een opvolger worden uitgezien. Het aftredend lid had op die keuze grooten invloed. En op wien zou Thorbecke eerder het oog laten vallen dan op den bekwamen Staten-Griffier, met wien hij tijdens zijn Kamerlidmaatschap voor Assen zoo dikwijls in aanraking kwam? Smidt's vereering van 'den grooten Thor' werd door dezen beantwoord met hooge waardeering van de kunde, de werkkraft en de vastheid van karakter van genen. Maar Smidt lokte een politieke loopbaan niet aan, en hij wenschte in geen geval zijn geliefd ambt van Griffier daarvoor prijs te geven. Aan beide bezwaren werd tegemoet gekomen. Thorbecke veronderstelde en hoopte, dat hij niet langer dan tot kort na de Juni-verkiezingen van 1871 Minister zou behoeven te blijven en dan zijn portefeuille aan een ander zou kunnen overgeven, in welk geval hij gaarne weer in de 2de Kamer zitting zou nemen. Derhalve zou Smidt's lidmaatschap slechts eenige maanden behoeven te duren.

Tegen deze tijdelijke bewaring van den zetel had Smidt geen bedenking, waar het gold dien voor Thorbecke vrij te houden, maar zijn ambt van Griffier wilde hij niet neerleggen, nu te minder, nu hij, geheel overeenkomstig eigen wensch, zoo kort in de Kamer zitting zou hebben. In deze moeilijkheid voorzag zijn vriend Sluis door zich als lid van Gedeputeerde Staten bereid te verklaren hem te vervangen, indien het veelvuldig verblijf in den Haag van den Drenthschen Griffier dit noodig zou maken.

Zoo werd Smidt in het district Assen gekozen.

Hoe groot Thorbecke mocht zijn, ook hij bleek niet in de toekomst te kunnen lezen. Van zijn aftreden in Juni 1871 kon nog niets komen, waarvan hij zijn 'remplaçant' in de Kamer tijdig op de hoogte bracht met verzoek zich te laten herkiesen, wat dan ook geschiedde. Maar ook daarna scheen hij maar steeds geen opvolger te kunnen vinden; vermoedelijk zou hij Minister van Binnenlandsche Zaken zijn gebleven tot den val van zijn geheele Ministerie in Juli 1872, indien hij niet reeds op een der eerste Junidagen van dat jaar ware overleden.

Toen was de 'Stedehouder' zelf Koning geworden, en er bestond voor hem geen reden meer voor Kamerlid te bedanken, tenzij die mocht gelegen zijn in de betrekking zelve, en dat scheen niet het geval. Smidt had reeds spoedig in de Volksvertegenwoordiging een plaats van gezag verworven en gevoelde zich er thuis. Het gelijktijdig bekleeden van het Griffierschap in Drenthe, hem wel tot zekere hoogte door mr. Sluis gemakkelijk gemaakt, maar toch door den afstand van de Residentie veel inspanning vergende, leverde geen bezwaren op voor iemand, zoo sterk van gestel en zoo rijk aan werkkraft. Hij nam ijverig deel aan de werkzaamheden der Kamer, voor zoover de behandelde onderwerpen in de

lijn van zijn bijzondere kennis lagen. Een veel-spreker was hij niet en in korthed van uitdrukking trachtte hij zich Thorbecke ten voorbeeld te stellen, al gelukte het hem niet steeds dezen in zijn kernachtige uitspraken van slechts weinige woorden te evenaren.

De Kamer-werkzaamheden, die toen nog heel wat minder druk waren dan nu in de laatste jaren, en zijn Griffierschap lieten hem nog tijd voor eigen studie en zelfs tot het publiceeren van de vruchten daarvan. In 1872 verscheen van zijn hand een geschrift 'Scheiding van Staat en Kerk en het Budget van Eeredienst'.

Hierin geeft hij een geschiedkundige schets van de verhouding van beide van het begin onzer Republiek af tot het jaar 1848, toen het beginsel van scheiding in de Grondwet werd neergelegd in dezen zin, dat de Staat in de zaken der Kerk volkomen onzijdig behoort te zijn. Verder wordt de nog onvoldoende toepassing van dit noodzakelijke en heilzame beginsel in het licht gesteld, vooral ten aanzien van de finantieele betrekkingen, die de Kerk in een voor haar zelve nadeelige positie van afhankelijkheid plaatsen.

Bij gelegenheid der viering op 12 Mei 1874 van het 25-jarig Koningschap van Willem III werd het Kamerlid voor Assen benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Tot zijn medeleden behoorde mr. J. Kappeyne van de Coppello, tot wien hij bijzonder werd aangetrokken en die in hem den man zag van uitnemende capaciteiten, voorbestemd een belangrijke rol op het Staatstooneel te vervullen. Toen in 1877 Kappeyne, bij den val van het Kabinet-Van Lijnden van Sandenburgh-Heemskerk, werd geroepen een Ministerie te vormen, stond hij er zeer op, dat Smidt daarvan deel zou uitmaken. Aanvankelijk had

deze weinig geneigdheid daartoe, maar hij wilde zijn vriend niet teleurstellen en verklaarde zich bereid de portefeuille van Financien te aanvaarden. Nadat verschillende moeilijkheden bij het werven van nieuwe Ministers zich hadden voorgedaan doch gelukkig waren overwonnen, dreigden ten slotte de pogingen toch nog te zullen mislukken omdat Kappeyne niet een geschikt persoon kon vinden, die het Departement van Justitie op zich wilde nemen. Uit eigen beweging bood Smidt zich toen hiervoor aan, wel wetende, dat een ander uit de combinatie, die half tegen zijn zin voor Koloniën bestemd was, gaarne Financiën van hem zou overnemen, en dat dan wel een Minister van Koloniën zou te vinden zijn, wat dan ook gelukte.

Op 3 November 1877 trad het Kabinet-Kappeyne op, welks eerste daad was de instelling van een nieuw Departement voor Waterstaat, Handel en Nijverheid. Aan de opoffering van Smidt, die door zijn aanleg en studie veel meer voor het Departement van Financiën dan voor dat van Justitie aangewezen scheen, had Kappeyne veel te danken. Eerstgenoemde hield op lid der Kamer te zijn, bedankte voor de betrekking van Griffier en nam dus afscheid van Drenthe. De door een Ministerschap geboren noodzakelijkheid zijn provincie te verlaten en den daar gevonden werkring vaarwel te zeggen, zal wel de voorname reden zijn geweest, waarom Smidt had gearzeld een portefeuille aan te nemen. Bij zijn zelfkennis kon hij moeilijk beweren niet de vereischte kunde te bezitten of zich deze - waar zij nog ontbreken mocht - niet binnen korten tijd te kunnen eigen maken. In het Parlement was hij geen vreemde meer, het spreken daar ging hem gemakkelijk af. En afkeerig van gezag was hij niet; hij mocht trouwens

wenschen zich daarmede bekleed te zien, omdat hij de gave en de kracht bezat om het eerlijk en billijk uit te oefenen en flink te handhaven.

Het district Assen koos te zijner vervanging W.A. Baron van der Feltz, den Burgemeester der hoofdplaats, en als Griffier volgde mr. Willinge Gratama hem op.

De groote daad van Smidt als Minister van Justitie was het aanvatten van de herziening van het Nederlandsche Strafrecht. Bij zijn optreden vond hij het in Mei 1875 ingediende ontwerp der Staatscommissie nog sluimeren in het archief, waar het gevaar liep den doodslaap te zullen ingaan indien het niet bij tijds werd gewekt. Hij had de groote verdienste dien belangrijken arbeid daarvoor te behoeden en de verder noodzakelijke stappen te doen om eindelijk aan Nederland een eigen nationale strafwetgeving te verschaffen. Het ontwerp ging, op eenige voornamen punten door Smidt gewijzigd, naar den Raad van State om advies, hetwelk den 26sten Maart 1878 aan den Koning werd aangeboden. Den 14^{den} Februari 1879 bracht de Minister van Justitie daarover zijn rapport aan Zijne Majesteit uit met het voorstel een inmiddels gewijzigd wetsontwerp bij de Tweede Kamer aanhangig te maken, wat op 22 Febr. d.a.v. geschiedde. De verdere behandeling daarvan moest Smidt aan zijn opvolger, mr. Modderman, oud lid der Staatscommissie, overlaten, daar het Voorloopig Verslag der Kamer niet meer vóór zijn aftreden op 20 Augustus 1879 verscheen.

Toch heeft hij ten aanzien van het ontwerp-Strafwetboek nog een maatregel getroffen, die voor het echt Nederlandsche karakter van gewicht was. Hij had zich telkens geërgerd aan den slechten stijl, de onverzorgde taal en de verkeerde woordenkeus van vele onzer wet-

ten; tegen deze fouten moest het nieuwe Wetboek worden gewaarborgd. Daarom noodigde hij den Leidschen Hoogleraar in de Nederlandsche taal Prof. M. de Vries uit het ontwerp uit die oogpunten te willen bezien en de noodig geoordeelde wijzigingen aan te geven, waaraan Thijs de Vries met groote welwillendheid voldeed; van diens opmerkingen maakte hij dankbaar gebruik bij de samenstelling van het oorspronkelijk Regeeringsontwerp. Jammer dat dit goede voorbeeld niet meer is nagevolgd, waar het blijkbaar toch ook niet als spoorslag voor de meeste Departementale ambtenaren en Ministers werkte om zelf aan de redactie en de taal der door hen samengestelde wetsontwerpen voldoende zorg te besteden!

De wet van 23 April 1879 (Staatsblad n°. 75), de zoogen. 'Procureurswet', werd door Smidt ontworpen en verdedigd. Zij brak met den bestaanden toestand, dat Procureurs door den Koning moesten worden aangesteld; de afzonderlijke stand van Procureurs werd opgeheven, het werd een vrij beroep, waarvoor, behoudens een overgangstijdperk, voortaan het vereischte van het doctoraat in de rechten of in de rechtswetenschap zou gelden, evenals voor den Advocaat. Niet zonder heftigen tegenstand werd deze nieuwe regeling tot wet verheven, en nog lang daarna bleef de rechtsgeleerde wereld en met name de balie verdeeld omtrent hare deugdelijkheid. Niet weinigen zagen in haar een ernstige misgreep van den met de rechtspraktijk minder bekenden Minister van Justitie.

In de Crimineele Wetboeken voor het Krijgsvolk te Lande en te Water waren door de daarbij betrokken Ministers uit het Kabinet-Van Lijnden van Sandenburg de bekende wijzigingen voorgesteld, welke in de wetten

van 14 November 1879 (Staatsbl. n°s 191 en 193) zijn opgenomen. Deze datum wijst reeds aan, dat niet Smidt doch zijn opvolger die wetten mede contrasigneerde; zelfs de mondelinge behandeling in de beide Kamers der Staten-Generaal had eerst na zijn aftreden plaats, maar de schriftelijke was voor een groot deel aan hem en zijn ambtgenooten van Oorlog en Marine toevertrouwd.

Bijzonder belang had de in 1877 opgetreden Minister van Justitie altijd gesteld in de regeling van de strafbaarheid van bedelarij. 'Zal bedelarij strafbaar zijn, dan is het een vereischte dat niemand *behoeft* te bedelen'. Zoo sprak het toenmalige Tweede-Kamerlid Smidt op 14 December 1872. En daarmee was de praktijk der bepalingen, welke in 1854 eenige artikelen van den Code Pénal kwamen vervangen, geenszins in overeenstemming. Smidt had in de Kamerzitting van 14 December 1873 nogmaals op voorziening aangedrongen, omdat hij onze wetgeving op de bedelarij, voornamelijk ten gevolge van de wijziging der Armenwet in 1870, geheel ontwricht achtte.

De Minister van Justitie G. de Vries Az. diende op 29 April 1874 een wetsontwerp in tot nieuwe regeling van de straffen op bedelarij; het daarover uitgebracht voorloopig verslag bleef ten gevolge van politieke omstandigheden geruimen tijd onbeantwoord; de opvolgende Minister van Lijnden van Sandenburg liet het liggen.

Smidt was met de bestaande bezwaren volkomen bekend door zijn veelvuldige aanraking met de Rijksgestichten Ommerschans en Veenhuizen. Deze waren, meer fictief dan in werkelijkheid, ingevolge een Koninklijk besluit van 1859, de ontstane jurisprudentie bevestigende, bedelaarswerkhuisen voor het geheele Rijk geworden, zoodat *in naam* aan den in 1854 voor de strafbaarheid

gestelden eisch, dat ter plaatse, waar gebedeld werd, een 'inrichting ter voorkoming van bedelarij' moest bestaan, steeds was voldaan. Deze fictie ergerde hem. Geen wonder dus, dat hij, lid der Commissie van Rapporteurs geweest zijnde en nu Minister geworden, het mede op zijn aandrang ingediende ontwerp weer opvatte en met een Memorie van Antwoord een gewijzigd ontwerp inzond. Dit verzekerde, door een nadere wijziging, straffeloosheid aan den bedelaar, op wiens aanvraag om onderstand door het bij art. 22 der Armenwet aangewezen bestuur afwijzend was beslist, voor zoover de rechter oordeelt, dat die aanvraag in de termen van dat artikel viel.

De Tweede Kamer vereenigde zich met de wetsvoordracht, doch de Eerste Kamer verwierp haar; deze wilde niet straffeloosheid wanneer de onderstand wettiglijk en om goede redenen niet was verleend.

Veel eigen wetgevend werk bracht Minister Smidt derhalve niet tot stand; daarvoor was zijn Ministerieel leven van nog geen twee jaren te kort.

Niet onvermeld mag hier blijven een opzienbarende benoeming, op zijn voordracht door den Koning gedaan. De betrekkingen van President en Vice-President van den Hoogen Raad waren gelijktijdig vacant. De eerste plaats werd op 6 April 1878 vervuld door de benoeming, volgens de gebruikelijke lijn, van het oudste lid mr. Gockinga tot die waardigheid, terwijl op dien zelfden dag tot Vice-President werd benoemd, niet het op hem in ancienniteit volgend lid, doch een veel jonger, mr. F.B. Coninck Liefsting, met overspringing van niet minder dan zes oudere collega's. Om deze keuze is toen heel veel te doen geweest. Niemand ontkende of betwijfelde zelfs maar de inderdaad groote bekwaamheden en de geschiktheid van Coninck Liefsting, maar niemand kon een af-

doende en geldige reden vinden, waarom zoovele anderen, eveneens kundige juristen, werden voorbijgegaan, onder wie dan toch ook nog mannen, wier leeftijd niet te ver gevorderd was voor het Presidium van de Strafkamer. Wel waren de meesten hunner meer civilist (men denke bijv. aan den grooten naam dien Kist als zoodanig had), maar dit was Liefsting eveneens, en in elk geval was het geen reden om hen achter te stellen.

Waarom Smidt dit deed, is nooit recht duidelijk geworden. Zijne persoonlijke bekendheid met den tot Vice-President benoemde, die lid van de rechtbank te Assen was geweest, zal bij hem zeker niet zóó gewogen hebben, dat zij den doorslag gaf, al had hij Liefsting daar ook als rechtsgeleerde zeer hoog gesteld.

Indien hier onrecht werd gepleegd, is het door opvolgende Ministers zooveel mogelijk hersteld, door eenige malen bij benoemingen tot President den Vice-President telkens buiten rekening te later. Bij de eerste vacature, onder den Minister Modderman ontstaan, benoemde deze den oudsten der voorbijgegane Raadsheeren, de Vos van Nederveen Cappel, waarbij hij moest heen stappen over het feit, dat deze zijn schoonvader was. De Heeren Donker Curtius en Gertsen verlangden bij volgende gelegenheden voor het Presidium niet in aanmerking te komen, zoodat de Vos werd opgevolgd door mr. J.G. Kist, en deze eindelijk op 12 Augustus 1897 door Liefsting, nadat mr. Kalff had te kennen gegeven wel Vice-President doch niet President te willen worden.

Na Smidt's aftreden op 20 Augustus 1879 als Minister bleef hij ongeveer anderhalf jaar ambteloos. In dien tijd werd hij opgenomen onder de leden van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Hoewel hij een sieraad van tal van geleerde genoot-

schappen zou geweest zijn, is het den schrijver dezer regelen niet bekend of nog andere, behalve ook de Vereeniging voor Statistiek, zich de eer van zijn lidmaatschap verwierven.

Zijn ambtelijke rust nam een einde toen hij bij Koninklijk besluit van 25 Maart 1881 werd benoemd tot lid van den Raad van State, waar hij reeds een maand later zitting nam in de Afdeeling voor geschillen van bestuur.

In datzelfde jaar, waarin het Wetboek bij de wet van 3 Maart was vastgesteld, verscheen de bekende uitgaaf 'Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht. Volledige verzameling Regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen enz.' van zijn hand, een standaardwerk, dat een vraagbaak is geworden voor ieder, die over de wordingsgeschiedenis van het Wetboek iets heeft na te slaan. De inrichting is bijzonder practisch en heeft veelmaals navolging gevonden. Een tweeden druk bezorgde zijn tweede zoon, nadat hij zelf en zijn oudste zoon op dezelfde wijze ieder een deel hadden bewerkt van de geschiedenis der wetten enz. tot uitvoering, wijziging en invoering van het Wetboek, waarvan eveneens een tweede druk het licht zag.

Terwijl hij Staatsraad was, wijdde hij zich tevens aan het schrijven van eenige belangrijke tijdschriftartikelen, van welke vooral mogen genoemd worden zijn uitvoerig geschrift 'Onze Muntbiljetten' in de Vragen des Tijds van 1882 en zijne bijdrage 'Bank- en Muntwezen op Curaçao' in de Economist van 1884. Hiermede betrad hij weer het terrein van zijn lievelingsvak, de Staathuishoudkunde.

In het eerste artikel leverde hij een pleidooi voor de vergrooting van het kapitaal der muntbiljetten, ook door

zulke biljetten van lagere en ook van veel hoogere waarde dan *f* 10 uit te geven, en tevens voor het verleenen van de macht tot uitgifte van alle papieren circulatie-middelen aan de Nederlandsche Bank.

Het tweede genoemde geschrift geeft een overzicht der geschiedenis van het muntwezen op Curaçao van den Spaanschen tijd af en der werking van de in 1828 daar van overheidswege opgerichte Bank, die in hoofdzaak bankpapier uitgaf, wissels disconteerde en beleeningen sloot. De toestand wordt zeer ongunstig beoordeeld, vooral op grond van de onverwisselbaarheid van de in omloop gebrachte bankbiljetten en van het feit, dat de gouden en zilveren munt van Nederland alleen wettelijk doch niet feitelijk standpenning in Curaçao is.

In 1885 deed hij onder zijn toezicht uitgeven de Drankwet, de wetten en verordeningen betreffende de Nationale Militie en die betreffende het Lager en het Middelbaar Onderwijs, alle spaarzaam van aantekeningen voorzien. Het was hem daarbij vooral te doen om den tekst onder het bereik van het publiek te brengen, omdat van zulke wetten tekstuitgaven schaarsch zijn, althans goed verzorgde.

Een geheele ommekeer in het leven en werken van Smidt bracht het jaar 1885. Hij verwisselde toen zijn rustigen werkring als Lid van den Raad van State in den Haag tegen het Gouverneurschap over de kolonie Suriname.

Bij Koninklijk besluit van 12 Mei van dat jaar, dus onder het bestuur van mr. Sprenger van Eijk als Minister van Koloniën, tot Gouverneur benoemd ter opvolging van Baron van Heerdt tot Eversberg, kwam hij 30 Juli

te Paramaribo aan. Hij was vergezeld van zijn echtgenote en van nog twee dames, Mevrouw Idzerda, dezelfde met wie hij later hertrouwde, en Mejuffrouw Elise Haighton. Beiden gingen mede omdat hij ook het zoontje der eerste, over wien Smidt toezien voogd was, met zich nam om zelf voor zijn opvoeding te kunnen zorgen. De tweede dame was de gouvernante. Ten hoogste drie jaren wilde hij het hooge ambt vervullen; die beperking van tijd was de voorwaarde geweest, waarop hij het aanbod aanvaardde. Hij zal wel een goede reden hebben gehad waarom hij niet den gebruikelijken langeren termijn wenschte, want door die beperking legde hij zich een zware taak op, waartegenover geen lichtpunt stond. Immers zijn bereidverklaring Gouverneur te worden was gegrond op zijn overtuiging, dat in Suriname veel moest worden hervormd en verbeterd, en ging gepaard met het vaste voornemen daartoe al zijn krachten in te spannen. En om dien berg te verwerken nam hij slechts drie jaren! Misschien wel omdat hij op zijn leeftijd een langer verblijf in de tropen voor zich, die dat klimaat niet kende, niet zonder gevaar oordeelde. Dan maar liever wat harder gewerkt!

In de administratie haperde in dien tijd niet weinig; voor een reorganisatie daarvan was een krachtige hand noodig, die ook lijdelijk verzet, zucht tot gemak en eigen winstbejag bij de ambtenaren weet te keeren en zich niet terugtrekt waar het geldt misbruiken op te ruimen.

De oeconomische toestand was verre van gezond. Suriname ging nog altijd gebukt onder de gevolgen van de afschaffing der slavernij in 1863. Door de immigratie van vrije arbeiders te bevorderen had de toenmalige Regeering in het gebrek aan werkkrachten in de Kolonie

willen voorzien; een voor de hand liggend en op zich zelf gezond denkbeeld, maar de regeling was van dien aard, dat zij geheel onvoldoende bleek.

Daarenboven deed joist toen zich de druk van een ernstige suikercrisis gelden, die spoedig ingrijpen noodig maakte.

Om dit alles te kunnen aanvatten waren de omstandigheden niet gunstig voor den nieuwen, met Suriname vrij wel onbekenden Gouverneur.

De staf van hooge ambtenaren ontbrak bij zijn aankomst zoo goed als geheel. De Gouvernements-Secretaris, de Procureur-Generaal, de Administrateur van Financiën en de Geneeskundige Inspecteur waren allen met verlof, zoodat alleen met de tijdelijke waarnemers overleg kon worden gepleegd. Een hunner vertrouwde Smidt niet, waarschijnlijk ten onrechte; hij had niet altijd den juisten kijk op personen. Van de anderen was de een zelf nog onvoldoende op de hoogte van de oogenblikkelijke behoeften der Kolonie; hij keerde daar tegelijk met den benoemden Gouverneur uit het moederland terug. En een derde, die niet de officieele doch wel de feitelijke vervanger van den met verlof zijnden ambtenaar was, stond - hoewel het factotum van den vorigen Gouverneur - niet hoog genoeg om zich te plaatsen op het standpunt van den vertegenwoordiger des Konings en met dezen de groote lijnen te zien, die het bestuur over de Kolonie moesten bepalen.

Maar Smidt zag uit eigen oogen en bemerkte met zijn opmerkingsgave en zijn scherpzinnigheid alras wat allereerst zijn bemoeiing behoefde. En dit eenmaal bij hem vaststaande, toonde hij een wilskracht, sterk genoeg om zich niet door in den sleur vastgeroeste of in gemakzucht neerzittende ambtenaren van de wijs te laten

brengeu; waar noodig wist hij zijn gezag te doen gelden, al ware het door autoritair optreden.

Tot zijn verbazing vond hij bij zijn komst ter Gouvernements-Secretarie stapels ingekomen stukken, waaraan nog hoegenaamd niets was gedaan door de ambtenaren, die bij afwezigheid van den Secretaris voor de afdoening verantwoordelijk waren. Men verzekerde hem, dat deze achterstand te groot was om te worden weggeruimd, doch Smidt duldde niet dergelijke verklaringen van onmacht en wist er wel raad op. Hij gaf het uitdrukkelijk bevel te zorgen, dat alle stukken, waaraan de eerste hand nog moest worden geslagen, binnen enkele dagen de Secretarie zouden hebben verlaten en zouden zijn verzonden om consideratie en advies aan de daarbij betrokken autoriteiten. Zoo kwam er ten minste oogenblikkelijk opruiming en werd de verdere behandeling verzekerd door verdeeling over een langeren termijn naar gelang de rapporten inkwamen.

De ambtenaren hadden hierdoor al dadelijk geleerd, dat met den nieuwen Gouverneur niet viel te gekscheeren.

In zijn ervaring vond hij aanleiding de Secretarie te reorganiseeren. Hij splitste die doelmatig in afdeelingen met voor hun behoorlijk afgebakende taak berekende personen als chef, en voerde een veel verbeterde wijze van agendeeren der ingekomen stukken in, zoodat gemakkelijk een overzicht was te krijgen van de aanhangige zaken en op tijdige afdoening kon worden gelet; hiervoor voerde hij een contrôle in, die het laten liggen van eenig stuk na vijf dagen moest aan het licht brengen. Zijn kennis van de inrichting van een Departement, opgedaan terwijl hij Minister was, zal hem hierbij van veel nut zijn geweest. Of onze Ministerie's van hem den

vijfdaagschen termijn voor de afdoening van loopende zaken hebben overgenomen?

....

Eerst in April 1886 trad weder een Gouvernements-Secretaris op in den persoon van Mr. W. Tonckens, daartoe benoemd op aanwijzing van Smidt zelf, die hem had gekend in den tijd, dat Tonckens te Groningen Advocaat was en tevens Rentmeester der uitgebreide stadsbezittingen dier gemeente. In hem vond Smidt een kundig en trouw raadsman, met wien hij tot zijn dood zeer bevriend bleef.

Ook buiten de Secretarie wachtte de administratie op hervormingen, die oude misbruiken zouden doen verdwijnen. Ook deze nam Smidt ter hand.

Vooreerst deed hij alle bureaux, tot dusver in de particuliere woningen van vele ambtenaren gevestigd, overbrengen naar één groot gebouw, waardoor de zeer hoge sommen, welke aan die ambtenaren als huur van de localiteiten werden betaald - zóó hoog dat niet weinigen bijna gratis in mooie, ruime huizen woonden - konden bespaard worden. deze maatregel werd niet genomen en doorgezet zonder krachtige tegenkanting van de daarbij betrokken personen; de ijzeren wil van den Gouverneur maakte daaraan een einde.

De ambtenaren maakten voor hunne inspectie-reizen en het houden van zittingen buiten hun standplaatsen gebruik van zoogen. tentbooten; ieder had zoo'n boot te zijner beschikking met vijf man, die de bemanning uitmaakten, doch, wanneer de booten stil lagen, werden gebruikt als huisbedienden van den ambtenaar. Ook aan dit misbruik kwam een einde, daar de vele tentbooten werden vervangen door eenige stoombarkassen, die de reizen veel sneller maakten en dus afwisselend de verschillende ambtenaren konden vervoeren.

Uit den aard der zaak lag de landbouw op de plantages den Gouverneur na aan het hart, en hij draalde niet lang om dezen de middelen te verschaffen tot verdere ontwikkeling. Daartoe liet hij goede wegen aanleggen in en buiten Paramaribo.

Doch ook het verkeer te water behoefde dringend verbetering. De dienst Paramaribo-Nickerie-Demerari en de dienst Paramaribo-Albina werden onderhouden door een schoener en een kotter. In de plaats van deze schafte Smidt een kleine zeewaardige stoomboot de 'Nederland' aan, die tevens voor den maildienst - de verbinding met de Engelsche mail - werd bestemd.

Dat Smidt met voorliefde de inderdaad noodzakelijke herziening van het belastingwezen zich tot taak stelde, behoeft geen verklaring. De omstandigheden, met name de gevolgen van de suikercrisis in 1884, drongen trouwens daartoe, voor zooveel het uitvoerrecht op suiker betreft, daar deze toen het hoofdproduct der Kolonie was, veel eer dan cacao.

Hij begon dan ook met het uitvoerrecht te schorsen.

Maar aan den anderen kant was grootere opbrengst van belasting een vereischte: de koloniale schatkist vroeg om vergoeding voor het gemis van uitvoerrecht.

Smidt stelde daarom voor het tarief van invoerrechten op weelde- en genotmiddelen, voornamelijk op schadelijke artikelen als opium en het surrogaat daarvoor, op tabak, sigaren en buitenlandsch gedistilleerd, en in verband hiermede den accijns op binnenlandsch gedistilleerd, aanzienlijk te verhoogen. Ook het invoerrecht op katoenen stoffen alsmede de zoogen. personeele belasting, - feitelijk een inkomstenbelasting - en het in dezelfde verordening begrepen hoofdgeld, bracht hij voor verhooging in aanmerking. Daartegenover brak hij met verschillende nadeelig

werkende belastingen, inzonderheid met die, welke de vrijheid van bedrijf belemmerden, zooals het patent voor administrateurs op plantages en de zoogen. 'permitten'.

Tegen de verzwaring van lasten waren velen gekant, die er aan zouden moeten bijdragen; daarentegen vond het plan tot afschaffing van eenige heffingen gereeden bijval bij de belanghebbenden; zeker niet minder dan elders dringt bijna iedereen in de West-Indische Koloniën zijn eigen belang op den voorgrond. Smidt had dit natuurlijk voorzien en was zoo handig geweest al zijn voorstellen aan elkander te koppelen door de bedreiging met intrekking van hetgeen men wel wenschte, indien niet alles mocht worden aangenomen.

Bij de overweging wat voordeeliger zou zijn - niet voor de Kolonie doch voor de daarbij betrokken personen - hield men ook rekening met het geschorste uitvoerrecht. Men nam - dom genoeg - de mogelijkheid aan, dat dit, in geval van verwerping der andere voorstellen, zou herleven. De Koloniale Staten maakten zich tot tolk van de nieuwsgierigen, waartoe zij trouwens niet in de laatste plaats zelf behoorden; een commissie uit hun midden ging den Gouverneur naar zijn plannen vragen. Deze wilde zich het wapen niet uit de hand doen slaan en liet zich niet uit; hij zeide alleen den Heeren zeer kort te kunnen antwoorden: 'Zoodra ik plan mocht hebben aan de Staten aangaande mijn voornemens te dien opzichte iets mede te deelen, zal ik dat uit eigen beweging doen.'

Door dit feitelijk scherpe doch, door den toon van Smidt bij zulke gelegenheden, schijnbaar gemoedelijke, lakonieke antwoord werd tevens een einde gemaakt aan de gewoonte, die onder den vorigen Gouverneur bestond, om langs half-officieelen weg te vernemen wat men ontijdig verlangde te weten. Toen ten slotte alle voor-

stellen waren aangenomen, werden de uitvoerrechten voorgoed afgeschaft. Intusschen had de handel er op gerekend groote winsten te zullen behalen door nog vóórdat de verordeningen in werking traden - wat normaal eerst na ruim zes maanden mogelijk is - groote voorraden in te slaan en deze daarna tegen den met het hoogere invoerrecht gestegen prijs te verkoopen. Dit plan mislukte echter volkomen, daar de Gouverneur gebruik maakte van zijn bevoegdheid tot vroegere afkondiging en invoering der verordeningen; hij deed deze terstond na de goedkeuring door de Koloniale Staten in werking treden.

Deze stoute daad bezorgde Smidt vele vijanden, ook in de Koloniale Staten, waar de sympathie voor hem toch al niet groot meer was na het antwoord, aan de deputatie omtrent het uitvoerrecht gegeven. Toch wist hij tot het laatste toe zich te doen eerbiedigen, en in zijn binnenste moest ieder toegeven, dat hij een man van flink handelen en een krachtig handhaver van het gezag was. Dit toonde hij o.a. door, bij gelegenheid van ernstige gisting onder de bevolking, aan te kondigen dat hij geweld zou gebruiken, zoodra dit noodig mocht blijken. Toen zich het gerucht verspreidde, dat de militairen toch niet zouden kunnen schieten bij gemis van scherpe patronen, gaf hij last ten aanschouwe van het volk, dat was te hoop gelooopen, schijf te schieten. De kogelgaten in de schijf bewezen dat er wel scherpe patronen waren, en de ontevreden deinsden af.

Verder voerde Smidt een nieuwe verordening in op de zegel- en registratierechten, eene op de verlofstractementen, benevens een pensioenverordening ten behoeve der ambtenaren.

Een ander belangrijk onderwerp, waaraan deze Gou-

verneur zijn zorgen gaf, was het onderwijs, dat nog geschoeid was op de leest, in het moederland vóór 1857 gebruikelijk. Al de bestaande particuliere scholen en schooltjes waren, op een paar uitzonderingen na, bepaald slecht te noemen. Verbetering was dringend noodig, en de wijze, waarop Smidt die bracht, deed zijn organiseerend talent schitterend uitblinken.

Bijzondere moeilijkheid ondervond hij van de Moravische Broedergemeente, toen hij bij de toezegging van subsidie eischte, dat zou gebroken worden met het geven van onderwijs door kweekelingen, die voor onderwijzers met acte werden geteld. De Broedergemeente hoopte op hulp daartegen van den juist opgetreden Minister van Koloniën Keuchenius, doch deze ondersteunde de leuze van Smidt 'Rijksgeld alleen voor *goed* onderwijs.' Met lofwaardige onpartijdigheid stelde Zijne Excellentie de 'broeders' in het ongelijk.

Niet alles, wat om verbetering vroeg, bracht Smidt in orde, maar wel deed hij alles, wat hij zich had voorgenomen. Enkele zaken liet hij met opzet rusten, omdat zij niet tot de eerst noodige behoorden en zijn werkkraft en tijd beperkt waren. Smidt hield niet van halve maatregelen en lapwerk en begon dus niet iets, wat hij niet ten volle kon afdoen.

Om deze reden kwam o.a. de regeling van de immigratie niet aan de beurt; op niet onbevredigende wijze was de Britsch-Indische immigratie in de eerste behoeften komen voorzien, hoewel zij tevens de Yawsziekte bracht, waartegen de Gouverneur krachtig en met succes optrad door het in het leven roepen van een afzonderlijke verpleeg-gelegenheid, waar de ziekte geheel bedwongen werd.

Toen de drie jaren om waren verkreeg Smidt zijn

eervol ontslag en hij verliet op 10 Juli 1888 de Kolonie, inmiddels weder tot lid van de Tweede Kamer gekozen in het na de Grondwetsherziening van 1887 ingestelde district Emmen. Hij was nog sterk en flink gebleven in weerwil van het klimaat en zijn rusteloozen arbeid, waarvoor hij zich de in de tropen zoo heilzame middagrust geregeld onthield; hij meende wel buiten deze te kunnen. Maar uiterlijk was hij toch verouderd.

Zijn opvolger, Jhr. de Savornin Lohman, was nog niet benoemd (hij kwam eerst 30 Januari 1889 aan), en gedurende dien tijd was de Gouvernements-Secretaris Tonckens, die in 1896 zelf Gouverneur werd, door den Koning met de waarneming belast, hoewel hij het jongste lid van den Raad van Bestuur was.

Van 1888 tot 21 Augustus 1891 nam Smidt weder een plaats op de banken van de Tweede Kamer in om die op laatstgenoemden datum te verwisselen tegen een zetel achter de groene tafel. Ten tweede male was hij Minister van Jusditie geworden, nu in het Kabinet-Tak van Poortvliet. Intusschen was hij op 10 Mei 1889 bevorderd in de Orde van den Nederlandschen Leeuw tot Commandeur.

Zijn voorganger Ruys de Beerenbrouck had in December 1890 ingediend het ontwerp eener nieuwe Faillissementswet. Smidt was voorzitter geworden van de Commissie van voorbereiding. Nu kon hij als Minister aan de verdere behandeling medewerken. Met zijn groote bekwaamheid en tact verdedigde hij het ontwerp in de beide Kamers en zag het op 30 September 1893 tot wet verheven. Dit was wel de voornaamste arbeid van zijn tweede Ministerschap.

Van dezelfde dagteekening is de wet op de fabrieks- en handelsmerken, waarbij het Bureau voor den Industrieelen Eigendom voor het Rijk in Europa en zijn Koloniën en bezittingen in andere wereldddeelen werd ingesteld; de memorie van toelichting tot het ontwerp van wet droeg de onderteekening van Minister Smidt, die het in de Staten-Generaal verdedigde.

Deze begreep ook, dat een volledige herziening van het arbeidscontract noodig was en met de voorbereiding daarvan niet mocht worden gedraald. Voordat een nieuwe, zoo belangrijke regeling zou kunnen in werking treden moesten van zelf nog eenige jaren verlopen. Ter bespoediging van het samenstellen van een wetsontwerp droeg Smidt dit op aan een ter zake bij uitnemendheid deskundige buiten het Departement, aan den Oud-Hoogleeraar mr. H.L. Drucker, wiens voorstel werkelijk den weg naar het Burgerlijk Wetboek geheel aflegde, doch eerst in 1907 het eindpunt bereikte.

Weder zijn ook uit het tweede Ministerieele leven van mr. Smidt een paar benoemingen aan te teekenen, die toen ter tijd ernstige en luide kritiek opwekten. De eene betrof die van mr. van der Kaay, kantonrechter te Leiden, tot Raadsheer in het Gerechtshof te 's-Gravenhage, buiten de aanbeveling om. Hiervoor kan een goede reden hebben bestaan, en in elk geval was de Heer van der Kaay een geacht lid van de magistratuur, die hoog genoeg werd gesteld om kort daarna Minister van Justitie te worden; hij werd de onmiddellijke opvolger van Smidt in het Kabinet-van Houten.

De tweede benoeming, die van een notaris in een plattelands-gemeente, was bedenkelijker. Zij betrof een candidaat-notaris, die den naam had van een minder waardige zaakwaarnemers-praktijk uit te oefenen. De

man leeft nog en de zaak is nu vrij wel vergeten, waarom het niet wenschelijk is naam of standplaats hier te vermelden, te minder daar sedert hij notaris werd geen klachten tegen hem zijn bekend geworden. Maar bij het schrijven van de levensgeschiedenis van Smidt mocht het feit niet worden verzwegen. Daarvoor had het te veel stof op doen waaien en tot te veel geschrijf, o.a. in verschillende nummers van het Weekblad voor het Notarisambt en de Registratie, aanleiding gegeven. Welke beweegreden voor deze benoeming heeft bestaan, is niet gebleken.

Op 9 Mei 1894 trad het geheele Ministerie af en keerde Smidt, nu voor goed, tot het ambtelooze leven terug. Vreemd genoeg, werd hij tot geenerlei politieke of andere openbare betrekking meer geroepen, hoewel een nog krachtige zestiger. Maar werkeloos bleef hij niet. Integendeel. Hij wijdde zich verder, behalve aan de wetenschap, aan een aantal Naamlooze Vennootschappen, waarvan hij Commissaris, veelal President van het College was: eenige maatschappijen van onroerende goederen, o.a. Nationaal Grondbezit en Nieuw Zorgvliet te 's-Gravenhage; de industriële ondernemingen Lobsann Asphalt maatschappij te Amsterdam, de 's-Gravenhaagsche Smyrna Tapijtenfabriek en de Handel- en Industriemaatschappij op Curaçao; de Algemeene Waarborgmaatschappij te Amsterdam; de Koninklijke West-Indische Maildienst en Verschure's Stoomboot-maatschappij, alsmede de boven reeds vermelde Drenthsche Stoomboot-maatschappij. Aan de laatste gevoelde hij zich door zulke oude banden gehecht, dat hij alleen dit Commissariaat aanhield toen in 1912 een ernstige ziekte hem noopte zich aan alle werkzaamheden te onttrekken.

In 1911 had hij nog een zeer belangrijk en om zijn helderheid en degelijkheid bewonderenswaardig werk van 24 vellen druks geschreven, in 1912 uitgegeven, getiteld 'Uitbreidingsplan en Bouwverbod'. Daarin kwam hij met jeugdig vuur op tegen de overlading en overdrijving bij het stellen en toepassen van allerlei eischen bij de verbetering en uitbreiding van den gemeente-aanbouw.

Op 31 October 1911 vierden zijn vrienden door een grooten maaltijd in het Hôtel du Vieux Doelen te 's-Gravenhage met hem zijn 80sten verjaardag. Hij was toen fysiek nog flink en psychisch en intellectueel nog als een man in de kracht van het leven, doch spoedig daarna, op 12 Maart 1912, werd hij getroffen door een beroerte, de voorbode van gestadigen achteruitgang.

De aanvankelijk ingetreden stoornissen verminderden wel na eenigen tijd, maar verdwenen toch niet geheel. Het verstand was echter in 1913 weer volkomen in orde. Ten bewijze hiervan en tevens als getuigenis hoezeer hij in Suriname belang was blijven stellen, schreef hij toen op bijna 82-jarigen leeftijd nog een brochure 'Nederland en Suriname. Naar aanleiding van de bacovenzaak', een felle bestrijding van het Regeeringsbeleid ter zake, welke was ingeleid door een dagblad-polemiek tusschen hem en den Oud-Gouverneur mr. D. Fock.

Maar het laatst van 1915 en het jaar 1916 brachten afwisselende perioden van helderheid van geest en van verward denkvermogen. In het begin van 1917 werd de werking van het hart allengs minder, en in den nacht van 13 op 14 Maart overleed hij zacht en kalm in den ouderdom van ruim 85 jaren.

Aan zijn graf betuigde, na een rede van den Minister van Justitie mr. B. Ort, de afgevaardigde van Meppel in de Tweede Kamer, mr. H. Smeenge, de groote erken

telijkheid van de provincie Drenthe voor al hetgeen de 'grootte doode' tot haren bloei en hare welvaart had bijgedragen.

Minister Ort bracht hulde aan de groote verdiensten, die de overledene voor zijn land heeft gehad, waardoor hij was gestempeld tot een der grootste mannen van de laatste helft der 19de eeuw, die door zijn uitgebreide kennis en zijn onovertroffen werkkraft zooveel heeft bijgedragen om ons vaderland de voorname plaats te doen innemen in de rij der beschaafde staten.

F.W.J.G. SNIJDER VAN WISSENKERKE.

**Levensbericht van M.C. Nieuwbarn.
17 April 1862-17 Dec. 1915.**

Matthaeus Cornelis Nieuwbarn, die in een apostolaat voor kunst en schoonheid een roeping vol hooge levensvreugd zou vinden, werd den 17^{den} April 1862 geboren te Rotterdam, de zwoegende en op tastbare werkelijkheden zinnende zakenstad. Hij was de eenige zoon van Nicolaas Nieuwbarn en Wilhelmina van Dura. Over zijn gelukkige jeugd ligt de glans van het burgerlijk familieleven, in Rotterdam nog door geen invloeden van buiten verarmd of verrijkt. Misschien was er iets als een 'gebeurtenis', toen hij, het kind van Roomschen huize, eenigen tijd de neutrale Hoogere Burgerschool volgde. Op zijn religieuze overtuiging is dit van geen invloed geweest. Ook in die dagen bleef hij een der trouwste en aandachtigste bezoekers der dagelijksche godsdienstoefening, zoodat hij zich bij welwillende waarnemers, mede in zijn jongenskringen, zelfs een zekere hoogachting verwierf.

Reeds in die eerste jaren werd het duidelijk, dat zijn veelzijdige aanleg tot vlotte ontwikkeling zou komen. Ook zijn zin voor schoonheid en zijn ontvankelijkheid

voor idealen komen reeds voldoende open. Zijn schoolvorming geeft echter weinig aanleiding tot uitvoerige bespreking. Slechts was er deze onderscheidende bijzonderheid, dat vooral de Engelsche taal- en letterkunde, een door de Katholieken van dien tijd meer flauw beoefend vak, zijn oprechte toewijding won. Van eenige beteekenis voor zijn latere geesteshouding is dit in zoover geweest, dat hij tot Engelsche geschiedenis en cultuur steeds opmerkelijk sterk bleek aangetrokken, zonder dat hij daardoor tot eenzijdigheid verviel.

De gids, die hem tot de Engelsche letterkunde inleidde, was de Katholieke Engelschman Huddleston Slater, te Rotterdam langen tijd leeraar zoowel aan Gymnasium als H.B.S. Slater verstond de moeilijke kunst voor litteraire schoonheid in het algemeen een blijvende geestdrift te wekken. Zoo mogen we hier reeds den vroegen aanvang zien van de groote voorliefde, waarmede Nieuwbarn, ook door zijn drukste werkjaren, in letterkunde belang stelde en met haar beste vertegenwoordigers in voortdurende geestesgemeenschap bleef. Dat hij dit zelf als een te waardeeren voorrecht voelde, zich van de genoten innerlijke verrijking wel bewust, kwam ook uit in de wijze waarop hij tot in zijn laatste dagen over zijn Engelschen leermeester sprak. Steeds is de bezielende paedagoog in Nieuwbarn's vereerende herinnering gebleven.

En hierin ligt een niet te verwaarloozen aanwijzing, dat reeds in zijn jonge jaren Nieuwbarn de aanhankelijke erkentelijkheid eigen was, die hem later zoovele vrienden bracht. Want ook zijn karakter zette zich vroeg. Hij was vol zelfvertrouwen en ondernemend, met misschien een vlugge eerezucht. Boven alles een karakter van weldoende nobelheid.

Zijn edel aangelegde, naar idealen uitgaande neigingen

zijn niet vreemd gebleven aan den drang naar het Priesterschap. Spoedig reeds riep dit verlangen hem van de banken der Rotterdamsche H.B.S. naar de leerzalen van het St. Dominicuscollege te Nijmegen, waar hij het noodige onderricht in de humaniora zou ontvangen. En toen in 1882 de voorbereidende studie ten einde liep en vóór den overgang naar de hogere wijsgeerige en theologische leervakken de keuze moest bepaald tusschen de levenswijze der gewone geestelijkheid en het engere religieuze, het Orde- of Kloosterleven, lag het in de lijn ook van zijn psychische ontwikkeling, dat hij naar het hogere reikte. Nog datzelfde jaar 1882 werd hij te Huissen, in het Noviciaatsklooster der volop herbloeiende Hollandsche Dominicanenprovincie, tot den voorgeschreven proeftijd toegelaten. Den 23sten September ontving hij er het ordekleed, bij welke gelegenheid hij zich volgens de oude gewoonte een anderen naam koos, Matthaëus, naar den middeleeuwschen Zalige der Orde, Matthaëus Carreri. Een jaar later werd hij door het afleggen der drie geloften voor goed in de Orde opgenomen.

Ook door den buitenstaander vallen deze feiten eenigszins in hun groote waarde te schatten. Voor den jongen Nieuwbarn opende zich met zijn intrede in de Dominicanen- of Predikheerenorde een levenssfeer waar zijn aanleg en misschien nog wat vaag woelende verlangens tot stelliger kracht konden rijpen. In het nog betrekkelijk jonge klooster der oude Orde, na eeuwen van druk ook in Holland's vrije lucht te weliger herrezen, leefde de groote traditie der middeleeuwen vol vroomheid en schoonheid in nieuwe bekoring op. Er was vooreerst de hier moeilijk te ontleden ontwikkeling in den geestelijken opgang, met veel zelfbeheersching en ontzegging toch vol blijdschap rusteloos gezocht. Maar

er was nog een enger winst, die nauw met de eerste verbonden was. Voor een gevoelige natuur als Nieuwbarn moesten ook de schoone ontroeringen zijner met geheele overgave aanvaarde levensrichting van misschien niet steeds helder ondervonden maar toch zeker werkenden invloed zijn.

Reeds in den verheven voortgang van het kerkgebed schitterde een rijkdom. Als in de zuivere wijding van den jongen morgen de altijd ontvankelijker aandacht weer opnieuw openging naar het plechtige van het Offer, het allen heilige, - als uit den gedoofden gloor over de reeds beduisterde koorbetimmering de witte monniken vlamden en de smeekende welluidendheid ruischte van den Gregoriaanschen samenzang, - als machtig en toch spelend door de stilte van den nacht de rhythmen golfden van hun lovende psalmodie, terwijl er buiten vergetelheid was maar de sterren blonken, telkens weer moest een licht trillende ziel klankrijk worden aangeslagen.

Maar voor den overvloed van het eene werd het andere noodzakelijke niet vergeten. Men was zich wel bewust, dat het streven niet mocht opgaan in een besloten levenswijding alleen. Er moest getracht naar een ook anderen dienende werkzaamheid. Wat in vredige afzondering en beschouwing werd gewonnen moest ook de vooral godsdienstige verheffing van het volk ten voordeel zijn. Dat was het ideaal, dat de Orde had geleid door de eeuwen van haar bestaan en dat de Fransche herwekker Lacordaire had doen stralen ook in den modernen tijd. De herinnering aan dien genialen voorganger, streng asceet en mild democraat, die door zijn opgetogen overgave aan het eeuwige sterker bleek als hartstochtelijk man van zijn dag, bracht ook in het vergeten Betuwsche klooster, waar men zijn

leven las en bedroomde, steeds vernieuwende bezieling.

Een bezieling, die zich in de Orde van Thomas van Aquino en zooveel andere groote denkers, vooral ook uiten moest in een onvermoeide beoefening der wetenschap. Nieuwbarn gaf dan ook zijn beste en meer dan gewone toewijding. Na zijn eerste wijsgeerige cursusjaren werd hij voor het volgen der engere academische studiën aangewezen. Het Huissensche klooster beschikt immers evenals sommige Dominicanenkloosters in het buitenland, over een in Nederland anders niet voorkomende bevoegdheid, in zoover het naast de leergangen der priesterlijke opleiding de inrichting en den strikten rang eener Kerkelijke Universiteit bezit. De hier behaalde graad van Lector in de Theologie, trouw achter Nieuwbarn's naamteekening prijkend, die niet moet verward met den enkelen ambtstitel Lector, in sommige geestelijke Orden en ook andere kringen gebruikelijk, veronderstelt tevens de examens in de wijsgeerige leervakken en is in alle opzichten met een katholiek theologisch Doctoraat gelijk te stellen. Al werd om historische eerbiedwaardigheid de naam Lector nog gehandhaafd.

Tot de Professoren, die aan de vorming van Nieuwbarn in die dagen hebben gearbeid, behoorden verschillende meer bekende krachten. Reeds vroeg na zijn intrede genoot hij de lessen van den fijnen wijsgeer en levenskunstenaar, den tegenwoordigen Hoogleeraar der Amsterdamsche Universiteit J.V. de Groot, die in de hooge rust zijner weldoende bespiegeling te gevoeliger op den twijfelkreet der moderne ziel reageerde. Langduriger voegde zich daarbij de leiding van den teruggetrokken denker en stelselvasten Professor der Theologie Th. van Hoogstraten († 1907), schrijver vooral van eenige deelen

‘Studiën en Kritieken,’ die opmerkelijk blijven door de verkwikkende zuiverheid van koele zinnen waarin ook de zwaarwichtigste betoogen worden voorgedragen.

Van Hoogstraten vond gelegenheid nog op andere wijze dan door zijn theologisch onderwijs Nieuwbarn's ontwikkeling krachtig te bevorderen. De artistieke strevingen van den jongen werker begonnen zich meer en meer te openbaren en de oudere schoonheidszoeker, niet alleen man van indrukwekkenden geestesaanleg waar ook van groote litteraire kennis en breede kunstervaring steunde hem door zijn genegen belangstelling en leiding. Ook in later jaren heeft Van Hoogstraten in moeilijke omstandigheden zich een trouw vriend betoond. Wederkeerig is hij als schrijver en als mensch van Nieuwbarn's bewonderenden eerbied verzekerd gebleven.

In 1889, toen de verplichte tijd van voorbereiding was vervuld, kwam eindelijk voor Nieuwbarn het stralende hoogtepunt der Priesterwijding, dat geheel zijn leven heeft overblonden. Zijn wetenschappelijke vorming eischte nog drie jaar van harden arbeid waarna hij tot het Lectorsexamen werd toegelaten: Eenigen tijd na het winnen van den grand volgde het ambt. Aanvankelijk leek het of hij in Huissen zijn eigenlijke loopbaan zou vinden, waar nog in 1892 riep een andere bestemming hem naar Nijmegen.

Daar, in het oude Broerenklooster waar een herinnering zweefde van eeuwen, had de Orde een afdeeling van haar theologischen cursus gevestigd en Nieuwbarn werd hieraan verbonden. Tegelijk had hij aan het Sint-Dominicus-College, de ook door hem zelf bezochte inrichting waar aan jongere studenten de eerste opleiding voor het priesterschap werd gegeven, als leeraar der humaniora op te treden. Vooral deze laatste werkzaam-

heid heeft een goed deel van zijn krachten opgeëischt. Na eenige jaren nam zijn theologische cursus een einde, maar het leeraarschap in de humaniora bleef hem tot kort voor zijn dood bestendig opgedragen.

Al dadelijk bestond er aan het Nijmeegsche College gelegenheid de door Van Hoogstraten heviger gewekte ambities vrijer uit te vieren. Nieuwbarn's onderwijs strekte zich ook uit tot Nederlandsche taal- en letterkunde. Niet zonder heuglijk gevolg. En al was zijn waardeering van litteraire schoonheid te onklaar om aan jongeren met opener oor en inniger behoeften dieper bevrediging te schenken, toch was zijn drang naar schoonheids-vereering ernstig genoeg om te zamen met zijn indruk makende persoonlijkheid een stemming levendig te houden, waardoor hij in het Nijmeegsche College een mogelijkheid tot breeder beschaving en zelfs tot fijner ontwikkeling zoo niet opende dan toch verruimde.

Bij de zorgen voor zijn talrijke cursus-uren voegden zich nog andere. Reeds vroeg drong hem zijn warme Priesterijver, die zijn toch al bewonderenswaardigen arbeidslust nog versterkte, tot steeds wijder bemoeiing. Zoo wordt hij niet alleen voor velen buiten zijn studie- en kloosteromgeving een helpend vriend en doortastend raadsman, maar wint hij zich ook een dankbaar geboor als predikant. Hij was niet zoozeer een redenaar als wel een warm en zuiver spreker. Zijn voordrachten, ook die van profanen aard, voldeden steeds door een nauwgezette verzorgdheid, die een lange voorbereiding deed veronderstellen. En toch bleef deze voorbereiding tot het allernoodzakelijkste beperkt. Hij sprak gemakkelijk en vond telkens weer op het rechte oogenblik de juiste gedachte, het gelukkige woord.

Als schrijver is Nieuwbarn eerst tegen den rijpenden leeftijd opgetreden. In 1901 verscheen zijn vroegste uitgave: *Leven en Werken van Fra Angelico*. Slechts voor enkele gelegenheidsbeschouwingen in de plaatselijke pers en voor een, wat vluchtig artikel over de Christus-monographie van den Franschen deminicaan Didon had hij een breeder aandacht gezocht dan van zijn besloten leszaal of kerkgehoor.

Wel gaf het Angelico-werk den openlijken weerklank van wat er jaren lang in zijn geest en gemoed had geleefd en gewoeld. Had hij de schoone verheffingen genoten van zijn met geestdrift aangenomen levensstijl, te liefdevoller mocht hij herdenken, dat de stralende uitzichten van den middeleeuwschen schilder in wezen toch ook de zijne waren, dat zelfs de dadelijke omgeving, in de zalige visioenen van den kunstenaar verheerlijkt, nog de sfeer was gebleven, waarin hij zelf was geworden en gegroeid.

De figuur van Angelico was voor Nieuwbarn ook de schitterende verwerkelijking van het levensplan, dat hij zich zelf in bescheidener verhoudingen voorstelde. Gold de Orde der Dominicanen als een instelling, waar het in beschouwing en zelfcultuur verworvene voor anderen moest vruchtbaar gemaakt in onderwijs en prediking, ook de kunst kon hier een zuiver opgewelde uiting zijn. Met Angelico hadden zooveel anderen dit door de tijden bewezen. En welke zelfbeperking de maat der eigen begaafdheid noodzakelijk moest opleggen, hij kon de schoonheid van eeuwen laten rijzen voor de ontvankelijkken van zijn dag. Dat hier de schoonheid voor alles was de schoonheid der godsdienstige kunst volgt uit geheel zijn persoonlijkheid.

Ook in de latere kunst-uitgaven blijft deze als van

zelf aangenomen houding meestal gehandhaafd. In 1904 verschijnt: *Sint Dominicus in de kunst*, opnieuw in oprechtheid voortgekomen uit de volheid van zijn wel artistieke maar vooral ook religieuze opgetogenheid. Een zelfden opzet van thema-behandeling vertoont zijn in Duitschen tekst uitgekomen volksboek *Die Madonna in der Malerei* (1912). De boeiende kunst-beschouwingen van den Benedictijnschen monnik-beeldhouwer Desiderius Lenz maakte hij in zijn met veel taalgevoel verzorgde bewerking *Schoonheidsleer der Beuroner kunstschool*, aantrekkelijk ook om den keur van bijbehorende afbeeldingen, voor iedereen toegankelijk (1912). 't Is altijd weer het fraaie verlangen om de godsdienstige kunst te doen leven voor zoo veel mogelijk allen. De grootere platenuitgave *Christelijke kunst* voorziet hij met een 'Inleiding' en daardoor met het vertrouwen gevende merk van zijn naam (1913); eveneens de vroeger samengestelde reeks *Het Liturgisch jaar in beeld* (1911) en nog andere van dezelfde beteekenis.

Invloeden van buiten mochten hem ongezocht gelegenheid geven om ook zijn bredere bevoegdheid te toonen in werken van meer algemeenen aard, de diepere neiging zal zich ook dan nog uitspreken. Vrijer in *Hans Memling* (1903), waar in de teere schoonheid der Vlaamsche primitieven vooral ook de wijding van het godsdienstig gebeuren bloeit, - moeilijker loskomend in de studie over *Anton van Dijck* (1913) den hoofsch en wereldman, die ondanks zijn aandacht voor het religieuze gegeven in geheel andere richting tot onsterfelijkheid zou komen.

Van deze rustelooze werkzaamheid, die ook in talrijke artikelen uitkwam, mag hier een bondige kenschetsing beproefd. Nieuwbarn's eigenlijke kracht lag hier in een

bekwame, vaardige en verzorgd voorgedragen kunstverklaring. Aan bespiegelingen over bestaansgrond en wezen van kunst en schoonheid heeft ook hij zich bij gelegenheid gewaagd. En het behoeft niet uitdrukkelijk aangetoond, hoe zijn katholieke overtuiging hier het uitgangspunt geeft. Maar ondanks zijn wijsgeerige en theologische vorming, die zich telkens als eruditie uitte, heeft hij tot de ontwikkeling eener katholieke schoonheidsleer weinig bijgedragen. Thijm heeft er geestrijker, Van Hoogstraten diepzinniger over geschreven dan hij.

Maar hij was een wel onderlegd inleider, die den beeldenden kunstenaars en hun werk een in hoofdzaken verantwoorde waardeering kon winnen. Zijn voorgang was hier zuiverder, dan zijn onklare verhouding tot litteraire schoonheid had doen verhoppen. Daarbij stonden zijn beschouwingen meestal in den toon van een voorname voldaanheid, die sterk met een welbehaaglijke stemming de overtuiging opriep, dat het om iets hoogs en edels ging.

Bij dezen algemeenen indruk bleef het. Nieuwbarn miste te zeer de hoogere artistieke vermogens, om meer dan een inleider en een toelichtend verklaarder te zijn. Te zelden ontsluisde hij de volle weelde der zoo velen nooit onthulde geheimen. Wat de als Katholieke beschavingskracht gelijktijdig opkomende en om haar kunstdoordringing ook door Nieuwbarn hoog gestelde Maria Viola schouwde en deed leven in haar woord, bracht hij niet uit. Bij hem niet de brandende diepten en ontstellende helderheden die zij doet opengaan.

Nieuwbarn's psychologisch inzicht was daartoe niet scherp, zijn ontvankelijkheid niet gevoelig genoeg. Zijn ontroeringen, hoe oprecht ondervonden, woelden ook te zwak, te gesmoord, om tot een eigen sterke en klare schoonheid uit te bloeien.

Toch was er werkelijke bewogenheid. Ze leefde in de verrassende gemakkelijker waarmee hij bepaald litterair werk voordroeg. Ze leefde vooral als eerlijke uiting van zijn aanleg, door langen, zorgzamen arbeid verhoogd, in zijn wisselende, door archaïsmen noodeloos aangevulde, woordkeus, in de golvende heffing en daling van zijn volzin, in de statige wendingen van zijn proza. Stileeren, stileering was dan ook zijn artistieke levenswijsheid. Maar bij al zijn artistieke aanspraken bleef het hem te duister, dat, wil een zuiverder rythme ruischen, ook de kleur van het woord, het spelen van klank en bijklank, het vloeien van geluid in geluid, alles vereenigd in een schoone orde, de weldoende vertolking moet zijn van een in waarachtige innigheid en openbarende helderheid doorleefde zielservaring. Daarom blijft zijn woord waardig zonder fijnen glans, behaaglijk, zonder dieper weldadigheid.

Maar al werd het hoogere niet bereikt, de algemeene aanvoeling, die vooral zijn beste stukken tot een toon van waardige voldoening kon stemmen, onderscheidt zijn werk belangrijk van een oppervlakkig kunstverslag. En ook die persoonlijke toon mag er toe hebben bijgedragen om zijn eigenlijke roeping als kunst-apostel zooveel vruchtbaarder te maken.

Andere titels van waardeering zouden er hier zijn op te noemen. Vermelden mocht men allicht de waarde van 'Fra Angelico', ook voor een wetenschappelijke aandacht, als bestudeerde synthese, - of het aantrekkelijke van een uitgewerkte thema-studie als 'Sint Dominicus in de kunst' en 'die Madonna in der Malerei'. Maar hooger blijft toch de verdienste, dat Nieuwbarn's talrijke uitgaven en artikelen bij velen, vooral Katholieken, het verlangen naar schoonheid hebben versterkt. Ook in de

kringen der geestelijkheid, die mede door hem de beeldende kunst meer en meer in haar levenseischen opnam.

Nieuwbarn's groote liefde voor religieuze kunst, zoo geheel natuurlijk bij zijn aanleg en ontwikkeling, maakte het hem lichter de beweging te waardeeren, die in de Roomsche gemeenschap nu langzamerhand den drang tot uiting bracht naar een dieper beleven der strikt kerkelijke schoonheden.

Ondanks het lichtende voorbeeld van Thijm en andere werkers was de onuitputtelijke rijkdom van Roomschen eeredienst en Roomsche kerkgebed ook een jonger geslacht, aan den ban der benauwing nog niet geheel ontkomen, te vreemd en verborgen gebleven. Wat verlies dit werd ook voor de krachtig opkomende strevingen, die naar de heldere hoogten worstelden van een eigen modern beschavingsleven, werd schrijnend gevoeld. In Juni 1905 hield C.R. de Klerk, die reeds vroeger als de bezielde 'stem eens roependen' naar de nieuwe toekomst van een eigen letterkunde riep, zijn veel besproken voordracht over 'Liturgische Poezie', die het hier onloochenbare tekort zuiver aanwees.

Maar niet alleen tot een kleiner groep van hooger begaafden moest de blijde boodschap komen. Vooral ook het Roomsche volk als geheel moest weer nader gebracht tot de verheven schoonheid van eeredienst en kerkgebed in woorden- en vormentaal.

Vervreemding van leer en wezen was er minder. Het Katholieke volksdeel had door lange, stormachtige tijden geweten en bewaard wat in Mis en Sacrament werd beloofd en gegeven. Het was van ouder op kind kracht geweest en levenstroost. En saamgeschoold in het door hooge huizenrijen dreigend bedrongen verblijf van 'Onse

Lieve Heer op Solder', of in de eenzame hofstede, duister in het land, bleef men trouw en verbonden in de viering der geheimen, die als het hoogste erfdeel onderling werden heilig gehouden.

Maar nu uit de beklemming der stille eeuwen naar den open dag gekomen, waar de Roomsche herwekking tot luide blijdschap werd, kwamen de nieuwe verlangens los. Waar de ranke torens rezen en de klare klokken luidden bloeide weer de oude eeredienst in haar ontroerende heerlijkheden uit. En bij die hooger gestemde uiting van het godsdienstig leven moest de drang naar liturgische ontwikkeling een ongedwongen verschijning zijn.

Inniger bewustwording der kerkelijke schoonheden, vruchtbaar voor stichting en gebedsleven, was wel een ideaal, dat te meer bekoren moest, nu de drang naar vergeestelijking in geheel andere kringen tot allerlei symbolismen en mysticismen en zelfs tot de eigen Roomsche schatten steeds hijgender uitging. Voor den Katholiek moest dit wel een levender aansporing zijn zich te versterken in het door rijken inhoud bevredigend symbolisme en de van heilige beteekenis stralende liturgie van zijn Kerk, die, door de eeuwen gewijd, hem van stellige, onvergankelijke waarden spreken. Betreurt hij, hoe deze eigenlijke waarden voor vele reikers naar het uiterlijke der schoone Roomsche geheimen vorborgen blijven, hij weet ook, dat er langs dezen weg verder viel door te dringen door moderne zoekers, van Jörgensen tot Huysmans.

Niet om de zuivere schoonheidswaarde, veel meer tot hooger stichting en geestelijke verheffing moest allereerst gearbeid. Maar uit de verrijking van het Roomsche volk met een ook in kerkelijke schoonheid levende vroomheid zou de bodem bereider blijken waaruit een

eigen kunst en litteratuur vroeger of later moeten voortkomen.

Dit alles moge Nieuwbarn niet als geheel voor den geest hebben gestaan toen hij in 1906 zijn populaire verhandeling *Het heilig Misoffer en zijne ceremoniën, een verklaring van Mystiek en Liturgie* onder het volk bracht, toch heeft hij zijn vooral met godsdienstige bedoelingen gestelde daad als eisch van zijn tijd gevoeld. En bij zijn verdere pogingen in deze richting is dit bewustzijn bij hem steeds levendig gebleven.

Er mocht door 'Het heilig Misoffer' reeds dadelijk van een grootsche inwerking op het volk gesproken. Binnen drie weken hadden tienduizend exemplaren hun bestemming gevonden om in een tweede oplaag tot vijf- en twintig duizend te worden opgevoerd. De machtige golfslag liep voort tot in ongedachte beddingen en een wel eigenaardige openbaring van de nieuwe of hernieuwde geestelijke behoefte, tegelijk ook een erkenning van Nieuwbarn's gelukkig welslagen, gaf de Protestantsche familiekring waar deze verhandeling over Roomsche Liturgie en Symboliek voor welwillend luisterenden werd voorgelezen. In verschillende opzichten mocht het boekje dan ook als model gelden: de vertalingen, die er van verschenen, terwijl toch in het buitenland op dit gebied goed werk wordt geleverd, bewijzen dit overvloedig. Daarbij ademde het een zekeren artistieken geur. Wel wilde het slechts een verklaring zijn zonder meer. Maar zooals aan zijn omvattender uitgaven had ook hier de gevoelige zoeker aan het geheel een uiterlijke en innerlijke verzorging gegeven, die het nagestreefde doel volkomen waardig bleek.

Een eerste baanbrekende arbeid was nu verricht. Na den heuglijk volvoerden opzet om het centrale punt

van den Katholieken eeredienst en zijn ceremonieele en symbolische uitdrukking tot de massa te brengen, mocht met vertrouwen worden voortgegaan. In 1908 verscheen de eveneens op ruimste verspreiding berekende handleiding *Het Roomsche kerkgebouw, Leer der algemeene Symboliek en Ikonografie onzer Katholieke kerken*, versierd met een zinrijke bandteekening van Toorop, tot wien Nieuwbarn langen tijd in nauwe betrekking stond. Bij deze algemeene uiteenzetting voegde hij een tweede deel *Kerkgids van Nijmegen*, dat bepaalde toepassingen belichtte en tegelijk een voorbeeld wilde zijn hoe overal elders een dergelijke plaatselijke oriëntering moest worden ingericht.

Bij de uitgebreide kerkelijke eruditie, die hij zich door al deze studiën eigen had gemaakt, viel hem de samenstelling gemakkelijk van het door velen ongeduldig verlangde *Beknopte kerkelijke Handwoordenboek, Verklarend Woordenboek van Katholieke Geloofs- en Zedenleer, Liturgie, Symboliek en Kerkkunst* (1910).

Het breed opgevatte *Handboek der Liturgie van het kerkelijk jaar*, dat den geheelen cyclus der Katholieke feestdagen met al hun plechtigheden in vaste orde ontwikkelt, volgde in 1915. Door den steeds sterker wordenden wensch om het verband tusschen kerkelijke feestviering en volksleven beter te overzien kwam hij er ook toe allerlei folkloristische gegevens te verzamelen. Zijn voornemen om een Roomsche volkskunde te schrijven is echter niet meer tot vervulling mogen komen.

Nog door talrijke liturgische bijdragen in krant en tijdschrift bleef Nieuwbarn invloed uitoefenen. Bepaalde hij zich dan dikwijls tot de nadere bespreking van een liturgisch vraagstuk, hij toonde ook steeds opnieuw zijn blijvende belangstelling voor verwante geestelijke verschijningen.

Zelfs in de jaren zijner bezige liturgische en aesthetische werkzaamheid wist Nieuwbarn nog overvloedig gelegenheid voor andere bemoeiingen te vinden. Door het geschreven en het gesproken woord en niet minder door de rustelooze daad. Zijn priesterlijke zorg, die meer en meer door persoonlijke aanraking op veler zieleven inwerkte, bleef voortgaan troost en verheldering te brengen. Maar ook waar hij met ruimer aanvatting goed kon doen, spaarde hij zich nooit. De zaak der goede volkslectuur kon rekenen op zijn hechten steun. In den strijd voor een gezonder aanwending van den bioscoop tot opvoeding der groote massa offerde hij zijn beste kracht. Vele hooger staanden riep hij tot een Wetenschappelijken Kring, waar hij zelf meerendeels als inleider optrad. Aan Letterkundige Congressen en Kunsttentoonstellingen, aan periodieke Katholiekendagen en sociale bijeenkomsten gaf hij zijn onvermoeibare toewijding. Zelfs droeg hij nog het geestelijk adviseurschap van enkele vakbonden.

Deze veelzijdige bemoeiingen brachten hem in allerlei kringen van de meest onderscheiden levensrichting, waar hij zich steeds met een groote gemakkelijker bewoog en vooral bij voortgezette toenadering een sterken indruk van een boeiende, hoogst eigenaardige persoonlijkheid achterliet.

Opvallender nog dan dikwijls in zijn geschriften overheerschte in zijn persoonlijk optreden het waardig vertoon, dat soms in een plechtigen omslag verliep. Maar er was nooit koude hooghartigheid. Nieuwbarn was in den vollen zin een goed mensch, wiens waardigheidsvertoon misschien door gewoonte, voor een grooter deel toch door zijn wat eenzijdig stijlgevoel werd bepaald. Hoe goed hij was bleek reeds dadelijk uit zijn omgang.

Vooral zij die hem intiemer kenden weten op wat trouwe en warme gevoelens er bij hem te rekenen viel. En ofschoon hij zelden zijn vormelijkheid geheel en al aflegde, toch uitte hij zich dikwijls in een toeschietelijke, oud-Hollandsche gezelligheid, ook hierin niet veraard van de nauw-samenlevende goed-Rotterdamsche burgerij, waaruit hij was voortgekomen. Zijn smaakvolle humor, meestal van de beste soort, in den trant der groote Engelschen met wie hij van zijn jonge jaren had geleefd, gaf aan zijn persoonlijk verkeer niet zelden een hooge aantrekkelijkheid. Bleek die humoristische zin meer aangelegd op het concrete geval dan op een breeder gebeuren, ook dit hield nauw verband met een sprekenden wezenstrek.

Want ondanks zijn veelzijdig ingrijpen en zelfbewust optreden behield Nieuwbarn geheel zijn leven een graad van wereldvreemdheid, die zich in verrassende naïviteit als een wonderlijke miskennis van toestanden en vooral verhoudingen kon openbaren, en dan licht tot zelfoverschatting kwam. Het was geen gevolg van zijn besloten opvoeding. Zelf had hij in zijn omgeving de voorbeelden gezien hoe juist de stilte een zuiverder schatting van allerlei streven en bereiken mogelijk maakte. Maar het was de natuurlijke uitkomst van zijn wel synthetischen maar niet genoeg omvangrijken en levendigen geest, die door te straffe concentratie op een bepaalde verschijnselgroep gemakkelijk het algemeene uitzicht verliezen kon.

Daarom lijkt het redelijker in de treffende en belangrijke actualiteit van verschillende zijner werken niet zoozeer uitsluitend een doorgronding van zijn tijd te zien als wel den vaardigen, ongeduldig bedwongen terugslag van zijn eigen zielsbehoefte op een min of meer

krachtige aanleiding. Het overvol geluk van geloof en schoonheid drong tot uiting.

Zoo vind ik hem ook weer in het bekende portret van Toorop: de vage terughouding voor veel vreemds en onbegrepen overklaard door een lichtende zekerheid van eigen rijke levenswaarden en een edele bijna plechtige bereidheid tot meedeeling aan allen.

De werkdadige trouw aan zijn idealen dulde geen verslapping of inzinking. Zelfs toen een lang ondermijnende kwaal hem in 1914 van zijn Nijmeegschen werkkring en daarmee van veel dierbaars losscheurde gaf hij geen vat aan een anders natuurlijk lijkende moedeloosheid. In de laatste levensmaanden leidde hij nog de uiterlijke verzorging van zijn 'Handboek der Liturgie' met een stijgende toewijding. Want bij den voortdurenden aangroei zijner uitgaven was zijn liefde voor de boekkunst bijna hartstochtelijke vereering geworden. Deskundigen prezen hem als een der weinigen buiten het eigenlijke vak, die een juist gezicht had op het goede boekschoon en 'typographisch dacht.'

Dagen van smart en hulpeloosheid volgden, maar de godsdienstige overtuiging vol eerlijke en innige vroomheid, die de drijfkracht van al zijn streven en al zijn arbeid was geweest gaf nu berustende aanvaarding en hoopvolle overgave. Toen eindelijk de komende dood hem reeds had geraakt en over zijn geestelijke vermogens een dreigende schaduw sidderde, voleindigde hij nog met een bijna heldhaftige inspanning zijn moeilijk saamgevatte beschouwing: *S. Dominicus' orde en de kerkelijke schilderkunst*. Zoo spreekt nog zijn laatste arbeid van de verheffende wereld, die hem had sterk gemaakt, zooals hij haar ook bij den aanvang van zijn eigenlijke schrijversleven in zijn 'Fra Angelico' verkondigd had.

Vredig kwam den 17^{den} December 1915 de dood, voor hem geen ontwrichtende vernieling van nog veel belovende gaven maar de troostende overgang naar de met heimwee afgebeden hoogste schoonheid.

Blijft zijn gedachtenis in eere bij Katholieken vooral, toch bij hen niet alleen. Ook door zijn meer uitsluitend voor Katholieken bestemde geschriften won hij een wijdere beteekenis. Want wie op het juiste oogenblik de eigen beschavingsschatten van een machtig volksdeel tot levender bewustzijn brengt, dient de algemeene verhooging van Nederlandsche volkskracht en Nederlandsch volkspeil.

JOSEPH VAN WELY, O.P.

Geschriften van M.C. Nieuwbarn.**AFZONDERLIJKE UITGAVEN.**

1901. Leven en Werken van Fra Angelico. Studiën en schetsen over christelijke kunst. Kl.-fol. uitg. met 72 lichtdrukken. J.W. van Leeuwen, Leiden.
1903. Anton van Dijck, de mensch en de meester. Gr.-fol. uitg. met 20 photogravures. Scheltema en Holkema's Boekhandel, Amsterdam.
1903. 'Lectuur'. Rede, uitgesproken op den 4^{den} Dioc. Katholiekendag te Eindhoven. - Maatsch. 'de Kath. Illustr.', den Bosch.
1904. Sint Dominicus in de kunst. Ikonografische studiën over de voorstellingen van den H. Dominicus in de beeldende kunst. Kl.-fol. uitg. met 30 kunstlichtdrukken. Malmberg, Nijmegen.
1906. Het Heilig Misoffer en zijne ceremoniën. Eene verklaring van Mystiek en Liturgie. Geïllustreerd met 7 autotypieën. Malmberg, Nijmegen. - 2e druk: 1907.
1907. Hans Memling, la vie et les oeuvres. Avec cent reproductions d'après les tableaux du maître. - Kleinmann, Haarlem.
1908. Het Roomsche kerkgebouw. Leer der algemeene Symboliek en Ikonografie onzer Kath. kerken. Geïllustreerd met 74 platen (autotypieën en 75 tekstfiguren), kleurenbandteekening van J. Toorop. - Kloosterman, Nijmegen.
Vormt tevens het eerste deel van het volgend werk:
1908. Officieele Kerkgids van Nijmegen. I-II. Geïllustreerd met 28 platen (autotypieën en 75 tekstfiguren). - Kloosterman, Nijmegen.
1910. Beknopt kerkelijk Handwoordenboek. Verklarend woordenboek van kath. Geloofs- en Zedenleer, Liturgie, Symboliek en Kerkkunst. Met illustraties en bijlagen. - Bijvoet-Mutsaers en Zoon, Tilburg. - 2e druk: zelfde jaar.
1911. De Hof van Leliën. Kerkelijke aflatgebeden, vertaald en in onderlingen samenhang geschikt. - Malmberg, Nijmegen.
1912. Schoonheidsleer der Beuroner kunstschool, door Desiderius

- Lenz. Vertaling, illustratie uit de Beuroner kunst en aanteekeningen.
- Paul Brand, Bussum.
1912. Het dreigend gevaar. Over bioskopen en controle. - R.K. Boekcentrale, Amsterdam.
1913. Die Madonna in der Malerei. Mit 63 Abbildungen. - Allgem. Ver. f. christl. Kunst, München.
1915. Handboek der Liturgie van het kerkelijk jaar. - J.W. van Leeuwen, Leiden.

PLAATWERKEN, WAARIN NIEUWBARN EEN INLEIDING HEEFT GESCHREVEN.

1905. Der Dom zu Köln und seine Kunstschatze. Archit. Text von Dr. Arthur Lindner, hist. Vorwort von M.C. Nieuwbarn. - Kleinmann, Haarlem.
1911. Het Liturgisch jaar in beeld. Zestig reproducties naar beroemde meesterwerken der christelijke kunst. - A.W. Sijthoff's Uitgevers-Maatsch., Leiden.
1913. Christelijke kunst. - Fototypieën naar de beroemdste meesterwerken der klass. christ. kunst. Inleiding en Registerwerk door M.C. Nieuwbarn. - Van Langenhuysen, Amsterdam.

ARTIKELN.

1891. Het Leven van den Zaligmaker (naar aanleiding van Didon's 'Jesus Christ.') *Katholieke Gids*, Jrg. 3.
1900. Père Didon. *Katholieke Illustratie*, Jrg. 34.
1901. Het gouden Priesterfeest van Pater Monsabré, O.P. - *Als voren*, Jrg. 35.
1902. Roomsche woorden. (Beoord. van Stellwagen's 'Woorden en uitdrukkingen der Roomsehe Kerk'). *De Tijd*, 17 Aug. 1902.
1902. Allerheiligen. *Kath. Illustr.*, Jrg. 36.
1903. Beoord. van de 3 eerste afl. van Adolf Föh's 'Geschichte der bildenden Künste'. *Katholiek*, Dl. 123.
1903. Beoord. van Dr. E. Frantz' 'Handbuch der Kunstgeschichte'. *Als voren*.
1903. Primitieve Kunst. (Verschill. beoord.). *De Tijd*, 4 Jan. 1903.
1903. Twee actueele boeken. (Beoord. van Alph. Laudy's 'Zwervers' en 'Jan Rap en Co'). *Als voren*, 19 April.
1903. De Passie des Heeren op de schilderijen van Fra Angelico. *Kath. Illustr.*, Jrg. 37.
1904. Beoord. van Föh's reeds onder 1903 vermelde werk, na de volledige verschijning. *Katholiek*, Dl. 125.

1904. Beoord. van G. Warnecke's 'Hauptwerke der bildenden Kunst'. *Als voren.*

1905. Kunstnaaldwerk op kerkelijke paramenten en de Nederlandsche Industrie. *Stemmen onzer Eeuw*, Jrg. 1.
1905. Een Utopie? (Over kerkelijke paramentkunst). *Als voren*.
1905. Over Ikonografie bij een nieuwen kerkbouw. *Als voren*.
1905. Een nieuw kunsttijdschrift (Die christliche Kunst). *Als voren*.
1905. Album de Broderies, genre moyen âge (naar aanleiding van een dus getiteld patronenboek voor kerkelijke paramentkunst). *Als voren*.
1905. Internationaal Concours van kunstwerk door vrouwen. *De Tijd*, 18 Dec. 1905.
1905. Repliek op een recensie van 'Sint Dominicus in de kunst.' *Katholiek*, Dl. 127.
1906. Kruis-symboliek. *De Rozenkrans*, Jrg. 28.
1906. Het filosofisch element in de werken van Mr. Willem Bilderdijk. *Bilderdijk-Gedenkboek* (Uitg. Höveker en Wormser, Amsterdam).
1907. Over een Ikonografie bij een kerkbouw. *De Tijd*, 28 Juni.
1907. Een Kataloog (van kerkboeken). *Als voren*, 27 November.
1907. In Memoriam P. Mag. Thomas van Hoogstraten, O.P. *Kath. Illustr.* Jrg. 41.
1908. De nieuwe Kruiswegstatie te Nijmegen. *Als voren*. Jrg. 42.
1908. Antoon van Dijck in de 'alte Pinakothek' te München. *Als voren*, Jrg. 43.
1910. Willem Kloos en de 'Navolging van Christus' door Thomas a Kempis. *De Tijd*, 22 en 24 Maart.
1910. Nog eens: Willem Kloos en de Navolging. *Als voren*, 7 April.
1910. De Vakschool voor de Typografie te Utrecht en hare Tentoonstelling. *Als voren*, 21 Mei.
1911. Jan Toorop. *Als voren*, 24 Febr.
1911. Kunstplaten 'De zeven Weeën van Maria', door Jozef Janssens. *Als voren*, 1 April.
1911. Over den vorm der Kazuifel. *Als voren*, 23 en 30 Dec.
1911. Het vijftiend' eeuwsche kruisbeeld te Neerbosch. *Van onzen Tijd*, Jrg. 11.
1912. Over oude Japansche kunst. *De Lelie*, Jrg. 1.
1915. Van Nederlandsche Folklore. (Naar aanleiding van Dr. Jos. Schrijnen's 'Nederlandsche Volkskunde'). *Van onzen Tijd*, Jrg. 15.
1915. In Memoriam van den kunsthistoricus Stephan Beissel, S.J. *Als voren*.
1916. St. Dominicus' Orde en de kerkelijke schilderkunst. (Uitgegeven en van een nabeschouwing voorzien door G.A. Meijer, O.P.). *Katholiek*, Dl. 150.
Enkele artikelen, hoofdzakelijk gelegenheidsbeschouwingen, werden hier niet opgenomen.

VERTALINGEN VAN NIEUWBARN'S WERKEN.

1904. Anton van Dijck, der Mensch und Meister. - Scheltema en Holkema's Boekh., Amsterdam.
1906. Die Verherrlichung des Heiligen Dominikus in der Kunst. - B. Kühlen's Kunstverlag, M. Gladbach.
1909. The Holy Sacrifice and its Ceremonies. Translated from the revised edition by L.M. Bouman. - Burns and Oates, Lim, London.
1910. Church Symbolism. Translated from the Dutch by the Rev. John Waterreus. - Lands & Co. London.
1913. O santo Sacrificio da Missa e suas ceremonias. Vertido do Hollandez e augmentado por Fr. Rogerio Burgers, O.F.M. - Rio de Janeiro. Spaansche uitgaven van 'Het heilig misoffer' en 'Het Roomsche kerkgebouw' zijn in voorbereiding.